

Jaarboek De Fonteine. Jaargang 1993-1994

bron

Jaarboek De Fonteine. Jaargang 1993-1994. Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica
'De Fonteine', Gent 1996

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa005199301_01/colofon.php

© 2010 dbnl

Ten geleide

In Liefde Bloeyende: met de keuze van deze kamerspreuk als titel voor een onlangs, in september 1996 bij Bert Bakker in Amsterdam verschenen boekje, heeft Gerrit Komrij weer een eresaluut aan de rederijkers gebracht. Het boekje bevat toelichtingen bij tien gedichten die in zijn bloemlezing uit de Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de twintigste eeuw werden opgenomen. Al eerder had Komrij ook de inleiding tot het derde en laatste deel van deze bloemlezing, met name *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden* (Amsterdam 1994), met het zinrijke devies van de Amsterdamse kamer *De Eglentier* besloten. Het gaat in beide gevallen niet om het slaken van een loze kreet. Wie Komrij's poëtica en poëzie en de ruimte die deze aan taalspel, maniërisme en het groteske bieden kent, zal ook zijn affiniteit met de rederijkers begrijpen. In de genoemde bloemlezing - het gaat meer bepaald, mét de vertaling van alle teksten onderaan, om 1.197 bladzijden - verschijnt het eerste rederijkersgedicht al op p. 333. In de twee derden van het boek die volgen en de vijftiende en zestiende eeuw beslaan, vindt men, naast liederen uit onder andere het *Antwerps Liedboek* en het *Geuzenliedboek*, 95 rederijkersrefreinen. Voor Anthonis de Roovere zijn dertig bladzijden ingeruimd - men vergelijkte Veldeke, Hadewijch en Maerlant met respectievelijk twintig, drieëntwintig en achttien bladzijden - en vijftig voor Eduard de Dene. De omvangrijkste collectie onder een bepaalde noemer te brengen gedichten is echter die van Anna Bijns, welke niet minder dan 87 bladzijden omvat. Met Komrij's bloemlezing zijn de rederijkers nu dus eindelijk ook door een *dichter* als *dichters* in eer hersteld. 'Ik droom van een CD-ROM met alle rederijkersteksten', lezen we nog in zijn inleiding. Moge deze droom alvast een stimulans zijn om de vele teksten die nog onuitgegeven zijn of alleen in (vooral Gentse) licentiaatsverhandelingen sluimeren, aan een ruimer publiek bekend te maken. Mits voldoende materiële steun, lijkt het *Jaarboek* van De Fonteine voor deze taak het aangewezen instrument te zijn.

Buiten de poëzie, hebben ook de toneelactiviteiten van de rederijkers in een recente publicatie de nodige aandacht gekregen. Onder de hoofdredactie van R.L. Erenstein verscheen in 1996 *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, het eerste overzicht van het Nederlandsta-

lige toneel sinds de tweedelige *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland* van J.A. Worp (1904-1908). Aan dit nieuwste, fraai uitgevoerde theaterboek is door 78 verschillende auteurs meegewerkt. Het overzicht bestaat uit 120 bijdragen die telkens rond een bepaald evenement zijn geschreven of daarvan uitgaan. Op die manier komen ook de rederijders(kamers) vanuit verschillende invalshoeken en situaties ter sprake: de lemmata 'Rederijker' en 'Rederijderskamer' hebben in het *Register* trouwens, samen met 'Shakespeare', 'Speelstijl' en 'Vondel', de meeste pagina-verwijzingen achter zich. Ook de activiteiten van De Fonteine worden geregeld belicht, onder andere in de bijdrage van Flor. Demedts, hoofdman van De Fonteine, waarin, onder het jaar '1831', gewezen wordt op de rol van de kamer in de vervlaamsing van het Gentse toneelrepertoire (tegenover vertalingen of bewerkingen uit het Duits en het Frans) en het streven naar een beter taalgebruik (zie pp. 404-409: 'De Gentse Fonteine hervat haar voorstellingen. Van Vlaamse taalijver naar Vlaams theater'; verder over De Fonteine op pp. 50-52, 98-105 en 427-431).

Het devies 'In Liefde Bloeyende' geldt ten slotte ook voor de studie van de vijftiende- en zestiende-eeuwse rederijdersliteratuur. Het gaat inderdaad 'goed' met dit onderdeel van de neerlandistiek. Steeds meer jonge vorsers blijken de weg naar de rederijders te vinden. In het *Ten Geleide* van het volgende, reeds over enkele maanden te verschijnen *Jaarboek*, zal hierover meer worden gezegd. Hier beperken we ons tot het volgende:

Na het colloquium dat op 25 juni 1993 ter gelegenheid van het emeritaat van W.M.H. Hummelen aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen werd georganiseerd en waarvan de bijdragen in het vorige jaarboek onder de gastredactie van B.A.M. Ramakers als *Spel in de verte. Tekst, structuur en opvoeringspraktijk van het rederijderstoneel* zijn uitgegeven, werd nog in november van hetzelfde jaar, van 10 tot 13 november 1993 precies, een colloquium over de 'ars rhetorica' tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd georganiseerd door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Onder de noemer 'Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijders' werden verschillende onderzoekers uit onderscheiden disciplines, met name specialisten in de humanistische rhetorica, romanisten, neerlandici en kunsthistorici, samengebracht: de eersten met bijdragen over ontwikkelingen in de rhetorica's van Agricola en Melanchthon, de romanisten en neerlandici met beschouwingen

over, respectievelijk, ‘rhétoriciens’ en ‘rederijkers’, en de kunsthistorici met onderzoek naar de semiotische functie, meer in 't bijzonder de retorisch-argumentatieve betekenis van genre-kenmerken, bouw- en structuurprincipes en gevisualiseerde concepten. Op het colloquium konden aldus de analogieën en onderlinge verbanden tussen de verschillende onderzoeksvelden worden verkend. Het colloquium resulteerde in een bundel opstellen die in 1995 als deel 162 van de Nieuwe Reeks Verhandelingen van de Afdeling Letterkunde door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in Amsterdam werd uitgegeven (*Rhetoric - Rhétoriciens - Rederijkers*, ed. by J. Koopmans, M.A. Meadow, K. Meerhoff and M. Spies). De vruchtbaarheid van de interdisciplinaire confrontatie blijkt hier bijvoorbeeld uit de bijdrage van Jelle Koopmans (pp. 67-81: ‘Rhétorique de cour et rhétorique de ville’), waarin, kennelijk onder impuls van de ‘rederijkersstudie’, het romanistische perspectief, waarin de ‘rhétorique’ voornamelijk met het hof werd geassocieerd, richting ‘stad’ (en de ‘rhétoriqueur de ville’ Fabri) is verruimd.

‘De grootste bewaard gebleven verzameling handschriften van rederijkersspelen in de Nederlanden is die van de Haarlemse kamer [...] De Pellicanisten, beter bekend onder haar zinspreuk *Trou Moet Blijcken*’: zo luidt de eerste zin van de bijdrage van Hummelen en Dibbets in dit Jaarboek. In 1992 verscheen als eerste deel in een groots project de facsimile-editie met diplomatische transcriptie van het eerste (Boek A) van twaalf boeken uit de verzameling van *Trou Moet Blijcken*. Inmiddels zijn daar reeds, onder de inderdaad *trouwe* redactie van W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers, F.A.M. Schaars en met de medewerking van M.R. Hagendoorn en J.P.G. Heersche, vijf andere delen (tot en met Boek F) aan toegevoegd. Door de Commissie voor Opdrachten op het Gebied van de Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde te Leiden financieel ondersteund, nadert deze voor het literair- en cultuurhistorische onderzoek zo veelbelovende bronnenuitgave stilaan haar voltooiing.

Dit Jaarboek - het 32ste deel in de rij - brengt de *geannoteerde* tekst van het vierde spel van Boek A van *Trou Moet Blijcken*. Het gaat om de dramatisering van een bijbels gegeven: het offer van Isaak door Abraham (Genesis 22). W.M.H. Hummelen bespreekt onder andere de verwerking van het thema, de dramatische structuur en de opvoeringsaspecten; G.R.W. Dibbets beschrijft het rijm- en taalgebruik.

De tweede bijdrage, *Suspecte boeken, liederen en refreinen te Gent omstreeks 1573*, door W.L. Braekman, voegt weer een episode toe aan het altijd boeiende, want *avontuurlijke* verhaal van de relatie reformatie-rederijkers(literatuur) in de zestiende eeuw. Onder meer over de invloed van de reformatie op rederijkerstaal en -literatuur heeft J.B. Drewes, buitenlands corresponderend bestuurslid van De Fonteine, belangrijk filologisch werk geleverd. Drewes is op 18 juli 1994 overleden. Aan zijn gedachtenis is de laatste bijdrage van dit boek gewijd.

De Redactie

Abrahams Offerhande

Tekstuitgave met inleiding en aantekeningen door G.R.W. Dibbets en W.M.H. Hummelen

Hoofdstuk 1: Abrahams Offerhande als toneelstuk

1.1 *De collectie waarin het spel voorkomt*

De grootste bewaard gebleven verzameling handschriften van rederijkersspelen in de Nederlanden is die van de Haarlemse kamer - thans Herensociëteit - De Pellicanisten, beter bekend onder haar zinspreuk *Trou moet Blijcken*. De collectie bestaat uit afschriften die vervaardigd werden in de laatste jaren van de 16de en de eerste van de 17de eeuw, grotendeels door de afschrijvers Goossen ten Berch en Adriaen Lourisz. Lepel. Toen de eerstgenoemde tenslotte in een boek dat als 'Register' wordt aangeduid, de stand van zaken opmaakte, bestond de verzameling uit elf als boeken ingebonden bundels, met in totaal 145 spelteksten. Van deze met A tot L gemerkte boeken zijn er intussen drie (H, K en L, met in totaal 33 spelen) spoorloos verdwenen, twee 'boeken' (M, met twee spelen en N met één spel) zijn na de eerste inventarisatie nog aan de verzameling toegevoegd. Bovendien bevat het bovengenoemde Register zelf ook nog een speltekst.

Ook als men in aanmerking neemt dat stellig de inhoud van de door Lepel afgeschreven boeken D, E en F grotendeels afkomstig was uit de Haarlemse zusterkamer van De Pellicanisten, De Wyngaertrancken, en dat de *hele* collectie misschien gezien moet worden als het gezamenlijk bezit van de beide oudste Haarlemse rederijderskamers, dan nog lijkt 149 spelteksten een respectabel aantal. In de loop van hun bestaan - De Pellicanisten werd opgericht in 1503, De Wyngaertrancken een jaar later - moeten de twee kamers in feite echter nog over veel meer spelen beschikt hebben. Er ontbreken bijvoorbeeld vier spelen die in de eerste helft van de 16de eeuw werden opgevoerd en waarvan de titels toevallig bekend zijn

(Gerlings 1874, 6). Maar ja, ook als een kamer zuinig is op haar bezit aan spelen, maken de oudste handschriften natuurlijk meer kans om teloor te gaan dan de jongste. Veelzeggender wat de representativiteit van de collectie voor het bezit van de kamer(s) betreft, is daarom dat ook het spel van *Coninck Aswerius ende Hester* ontbreekt, waarvan de opvoering in 1588 niet doorging (Register, fol. 53r). Als men uitgaat van de veronderstelling dat alleen al de factor van elk van beide kamers tenminste eenmaal 's jaars een spel moest schrijven, en bovendien in aanmerking neemt dat er in de verzameling verschillende stukken voorkomen die niet in Haarlem zijn ontstaan, omvatte het aan het eind van de eeuw in Haarlem opgetekende misschien niet meer dan de helft van wat in de loop van de 16de eeuw in die stad werd geproduceerd.

Maar al is de verzameling in deze zin niet compleet, aan de betekenis ervan doet dat geen afbreuk. Ze vertegenwoordigt met honderdzestien teksten ongeveer een vijfde van alles wat aan rederijkersspelen bewaard is gebleven. Een van de redenen om van deze honderdzestien nu juist *Abrahams offerhande* voor een editie uit te kiezen, was dat er weinig bijbelse rederijkersspelen zijn uitgegeven. Een andere, dat *Abrahams offerhande* een van de beste representanten van dit subgenre is. De Vooys (1928, 168) vond het destijds maar een ‘zwak stuk’. Hij zei er niet bij waarom; dat *Abrahams offerhande* op één lijn gesteld kan worden met het esbatement van *De Appelboom* en het spel van sinnen van *De Wellustige Mensch*, twee spelen uit het archief van *Trou moet blijcken* die tegenwoordig gerekend worden tot het beste wat de rederijkerij heeft voortgebracht, moge blijken uit de bespreking die hieronder aan het spel zal worden gewijd.

1.2 De ouderdom van het spel

Op de band van boek A - waarin *Abrahams offerhande* als vierde spel is opgenomen op fol. 49v.-65r. - staat, evenals op die van boek C, het jaartal 1600, dat echter als een globale aanduiding moet worden opgevat. Boek C althans werd blijkens een aantekening op de laatste bladzij pas op 1 december 1604 voltooid. *Abrahams offerhande* is echter stellig ouder dan 1600. In het al eerder genoemde Register van de verzameling is nl. al opgetekend dat *Abrahams offerhande* op St.-Jansdag (24 juni) 1590 door de kamer is gespeeld (fol. 53v). Het merendeel van het overigens bescheiden aantal opvoerin-

gen dat in het Register wordt opgesomd, betreft trouwens opvoeringen op St.-Jansdag. Dit was natuurlijk niet de enige datum waarop de kamer acte de présence gaf, maar de opvoering op St.-Jansdag was iets apart. Traditie was oorspronkelijk dat de kamer, eventueel samen met of naast De Wyngaertrancken (die de zinspreuk *Lieft boven al* voerde) een opvoering gaf op St.-Aelbrechtsdag (25 juni), de dag van de omgang van St.-Gangolf. Later (1537) kwam er een opvoering bij op de aan de ommegangsdag voorafgaande dag, die gehandhaafd bleef toen in 1564 de ommegangstraditie werd beëindigd. Met korte onderbrekingen gingen de opvoeringen op St.-Jansdag door tot 1619 (Van Vloten 1872, 463-4).

Tussen de opvoering in 1590 en de proloog van het spel bestaat verband. In r. 43-44 van de proloog is sprake van een opvoering op een jaarlijkse feestdag. Bovendien worden behalve de ‘meebroeders’ van *Lieft boven al* tevens de leden van de door Zuidnederlandse emigranten gestichte Haarlemse kamer De Witte Angieren (zinspreuk: *In liefde getrou*) begroet. Nu is deze kamer pas op 11 november 1592 door de stedelijke overheid erkend (Briels 1974, 58 n.3) en in 1593 gedoopt te Zandvoort. Dat zou kunnen worden uitgelegd als een bewijs dat de proloog van *Abrahams offerhande* juist niet van 1590 kan dateren. Maar *De Witte Angieren* wordt ook in de prologen van drie andere, nog voor 11 november 1592 opgevoerde spelen welkom geheten, nl. *Machabeen*, *De Wellustige Mensch* en *Devangelische maeltijt* (Hummelen 1968, resp. 1 OA 3, 1 OA 6 en 1 OA 5; gespeeld op resp. Pinksteren 1590, St.-Jansdag 1591 en St.-Jansdag 1592). De begroeting ontbreekt in het op 12 februari 1589 opgevoerde *Coninck Proetus Abantus* (1 OA 2). De veronderstelling dat alle spelen waarin De Witte Angieren wordt begroet na de erkenning van die kamer en vóór 1600 opnieuw zijn opgevoerd, is te kras. Veel waarschijnlijker is het dat De Witte Angieren al enkele jaren vóór haar erkenning een officieus bestaan heeft geleid, als z.g. papkamer. Dat zou dan ook verklaren waarom de prologen van alle vier spelen in de manier van toespreken zo nadrukkelijk verschil maken tussen De Wyngaertrancken en de ‘meebroeders’ van De Witte Angieren, waarbij de laatstgenoemden min of meer op een lijn gesteld worden met de eveneens verwelkomde leerlingen van de latijnse school.

Het valt op dat de vijf spelen waarvan bekend is dat ze binnen het bestek van vier jaar zijn gespeeld ook onmiddellijk achter elkaar, zij het niet helemaal in volgorde van opvoering, in boek A zijn opgenomen. Ze zijn bovendien alle voorzien van prologen die wat de

erin aangeroerde onderwerpen betreft en de volgorde daarvan, sterk op elkaar lijken. Van een van de vijf - *De Wellustige Mensch* - staat echter vast dat de proloog van later datum is dan het spel. Dat is immers, zoals bekend, van de hand van Jan van den Berghe, factor van de Antwerpse kamer *De Violieren*, die het stuk in 1551 opvoerde (Van den Berghe ed. 1950, XI). Een ander stuk - *Machabeen* - heet weliswaar in het onderschrift uitdrukkelijk 'een nieu spel gemaect door Pieter Aelbertz. factor van doude camer van Trou Moet Blijcken', maar het woord 'nieu' kon wel eens klakkeloos door de afschrijver Goossen ten Berch uit een veel oudere legger zijn overgenomen, want dezelfde auteur schreef ook *Sommich Mensch en het huijs van Nering* (1 OC 1) dat al in 1576 moet zijn ontstaan (De Vooys 1928, 186-7). Ook *Machabeen* zou dan in 1590 van een up-todate proloog zijn voorzien. Dat *Abrahams offerhande* in boek A onmiddellijk volgt op *Machabeen*, wil overigens, anders dan Koster (1970, 59) vermoedt, helemaal niet zeggen dat *Abrahams offerhande* ook van Pieter Aelbertz. is.

Is in *Abrahams offerhande* eveneens de proloog (en de epiloog, waarmee in dit geval de proloog wordt gecompleteerd) in 1590 aan het spel toegevoegd? Bij het samenvatten van de zin van het spel in de pro- en epiloog ontbreekt elke verwijzing naar de betekenis van Isaäks offer als voorafschaduwning van de offerdood van Christus, hoewel dit aspect van het gebeuren in het spel toch grote nadruk krijgt. Verder wordt zowel in het spel als in de epiloog afscheid genomen van het publiek. Nu kan dat tot op zekere hoogte verklaard worden uit het feit dat de dramatisering van Abrahams offer als opvoering een autonome eenheid moet zijn ten opzichte van de in pro- en epiloog opgeroepen wereld van de personages Goet Onderwijs en Lust om Weten. Want het wordt zo voorgesteld dat deze personages een opvoering van het spel van *Abrahams offerhande* bijwonen. Pro- en epiloog vormen dus een buitenspel ten opzichte van een binnenspel over de geschiedenis van Abraham en Isaäk.

Van een nauwe samenhang tussen binnen- en buitenspel, zoals in *sMenschen Sin en Verganckelijcke Schoonheit*, waar de fictie dat het binnenspel wordt opgevoerd voor de personages van het buitenspel zeer consequent is uitgewerkt, is echter geen sprake. In dit stuk kan het buitenspel niet zonder schade voor het binnenspel worden weggelaten. Bij *Abrahams offerhande* is dat wèl mogelijk en bovendien kan de epiloog weggelaten worden zonder dat dit consequenties voor de proloog heeft. Het enige wat niet kan is het omgekeerde:

zonder de proloog zouden we in de epiloog niet weten wie de personages ervan, Goet Onderwijs en Lust om Weten, zijn. Voor het overige maakt de epiloog de indruk op de valreep toegevoegd of tenminste verlengd te zijn, omdat onder de toeschouwers met name de vertegenwoordigers van de kamers van Alkmaar en Amsterdam voor hun aanwezigheid worden bedankt terwijl er toespelingen worden gemaakt op de zinspreuken van de kamers van Delft en Leiden. In de proloog worden deze kamerbroeders niet welkom geheten!

Dat dit afscheid en het afscheid aan het einde van het binnenspel ‘aus einem Guss’ ontstaan zouden zijn is wel zeer onwaarschijnlijk. Het dubbele afscheid is in dit geval alleen begrijpelijk als de epiloog en de door de epiloog veronderstelde proloog gezien worden als het gebaar waarmee het reeds bestaande binnenspel aan het publiek van 1590 worden aangeboden.

In tegenstelling tot *Machabeen*, dat wel onder de indruk van de in Naarden en Haarlem door de Spanjaarden bedreven wreedheden lijkt te zijn geschreven, geeft de inhoud van *Abrahams offerhande* weinig aanknopingspunten voor een nadere datering. De auteur kiest onbekommerd voor een protestantse optiek op zijn onderwerp. Als daarbij elke polemiek met de middeleeuws-katholieke visie op Abrahams offer ontbreekt, is moeilijk uit te maken of de auteur die polemiek moest ontwijken of juist als overbodig achterwege kon laten. Nu werd echter in 1557 in Haarlem een spel van Abraham opgevoerd (Allan 1874/88, IV, 47). Mag dat spel met het binnenspel van *Abrahams offerhande* worden vereenzelvigd? De veronderstelling lijkt gewaagd maar kan niet zonder meer opzij worden geschoven. Het binnenspel vertoont nl., zoals ik nog duidelijk zal maken, sporen van verschillende opeenvolgende bewerkingen. Boek A, waarin het spel is overgeleverd, behelst behalve *De Wellustige Mensch* van 1551 (of eerder) en de vermoedelijk niet al te nieuwe *Machabeen* nog twee andere dateerbare teksten. Ook die blijken veel ouder dan boek A zelf. Het eerste spel in het boek, *De hel vant Brouwersgilde*, is van ca. 1560 (Erné 1934, XLVII-XLVIII) en het achtste, *Wie haer op troost verlaten*, is van 1564 (*Esbattement* ed. 1967, 9).

1.3 De oorspronkelijke vorm van het spel

De vraag naar de oorspronkelijke vorm van *Abrahams offerhande* kan niet beperkt blijven tot die naar de relatie tussen binnen- en

buitenspel. Ook het binnenspel zelf levert in dat opzicht een probleem op door het voorkomen van een opvallende doublure, een probleem dat het beste hier maar onmiddellijk aan de orde gesteld kan worden, zodat we met de mogelijke oplossing ervan bij de verdere behandeling van het spel rekening kunnen houden. De dramatisering van het hoogtepunt van het verhaal van Genesis 22 volgt, afgezien van het optreden van sinnekens, de bijbeltekst op de voet. Abraham wordt op het allerlaatste moment door een engel van het doden van Isaäk afgehouden en offert in plaats van zijn zoon een bok die hij in de omgeving van het altaar aantreft. Dan spreekt de engel voor de tweede maal en verkondigt Gods belofte om het geslacht van Abraham, en daarin alle volken der aarde, te zullen zegenen. Abraham en Isaäk gaan daarna op weg naar huis.

Maar na de obligate scène-apart van de hevig teleurgesteld afdruipende sinnekens volgt een reprise van het reeds vertoonde, die inzet enkele clausen vóór het vinden van de bok. Het grote verschil is dat de engel ditmaal aan de verkondiging van de belofte een allegorische uitleg van het offer verbindt. Aan het slot daarvan, als hij het offer van Isaäk uitlegt als de prefiguratie van het offer van Christus, wordt dit zelfs nog eens door hem geïllustreerd met het aan Abraham en Isaäk vertonen van wat in de toneelaanwijzing heet ‘een aent cruijs’. Abraham en Isaäk loven vervolgens God en daarna richten Abraham en de engel zich tot het publiek en nemen afscheid.

De hier geschetste gang van zaken, waarbij als het ware een stap terug gedaan wordt in de chronologische weergave van de gebeurtenissen, is binnen het rederijkersdrama uniek. Wat echter vooral het vermoeden van iets onregelmatigs oproept, is dat de kennelijke bedoeling van de reprise, nl. de allegorische uitleg, gemakkelijk op een minder onconventionele en omslachtige wijze gerealiseerd had kunnen worden. Omdat het spel zonder de reprise en met de laatste scène-apart van de sinnekens een afgerond geheel vormt dat zó zou kunnen worden opgevoerd, heeft het er meer van dat het gedeelte daarna een alternatief slot is, dat dan eventueel zou moeten inzetten waar de doublure begint, even nadat het offeren van Isaäk verhinderd is. Op grond van het rijm komt in dat geval als aansluitingspunt r. 827 het meest in aanmerking. Nu lijkt het niet aannemelijk dat de auteur direct bij vervaardiging van het spel al rekening zou hebben gehouden met een voorkeur voor of behoefte aan verschillende afrondingen. Welke van beide afrondingen is dan de oorspronkelijke?

Er zijn aanwijzingen dat de eerste afronding, die dan gerekend kan worden te beginnen bij r. 828 en die eindigt met de scène-apart van de sinnekens (r. 894-938), secundair is. Die aanwijzingen zijn met name in het eerste deel ervan te vinden, dat loopt tot de scène-apart. Ze betreffen het rijm, de inhoud en een toespeling op de opvoerende kamer.

Zoals in paragraaf 2.2 uitvoeriger uiteen wordt gezet, is het hele spel geschreven in gepaard rijm, met weinig dubbel- of middenrijm, en bevat het voor r. 828 slechts één passage waarin de emotionaliteit van het gebeuren wordt uitgedrukt door een gecompliceerd rijmschema, zonder dat er (zoals op veel andere plaatsen) gebruik wordt gemaakt van de rondeel- of refereinvorm, nl. Agars reactie op het bevel om het huis van Abraham en Sara te verlaten (r. 378-407). Kort na r. 827 - het spel bereikt daar eveneens een hoogtepunt - is er eerst een gebed van Abraham en Isaäk in de vorm van drie strofen van drieëneenhalve regels, met middenrijm in de eerste drie regels, een vorm die vóór r. 827 niet wordt aangetroffen. De daarop volgende verkondiging van de engel laat de auteur na enkele verzen met gepaard rijm bij r. 863 overgaan in een veel ingewikkelder rijmvorm. Maar hij komt daar, anders dan bij Agars reactie, niet uit zonder in vrijwel elke regel een stoplap te gebruiken en hij valt dan ook na enkele onregelmatigheden al vrij snel weer op het gepaarde rijm terug.

Zoals gezegd is het belangrijkste inhoudelijke verschil tussen de eerste en de tweede afronding dat in de laatste een allegorische uitleg van het offer gegeven wordt. Welke van beide ook de oorspronkelijke is, steeds kan de vraag gesteld worden waarom voor de secundaire zover in de tekst is teruggegrepen, helemaal tot r. 827, ver vóór het punt waarop beide afrondingen eigenlijk uit elkaar gaan. Nu is een verder verschil tussen de eerste en de tweede afronding dat in de eerste de bok ook werkelijk op het toneel geofferd wordt, en in de tweede niet. Daar (r. 945) 'toontmen een bock, verwert in de haegen'.

Omdat de allegorische uitleg in de tweede afronding begint met aan te knopen bij de bok en deze, zoals hij daar hangt, verward in de doornstruiken, vergelijkt met de aan zijn tegenstanders overgeleverde Christus, is het weglaten van het feitelijke offer op zichzelf wel begrijpelijk. Maar die allegorische uitleg zou zonder veel bezwaar ook wel hebben kunnen aanknopen bij de geofferde bok zoals die voorkomt in de eerste afronding. Omgekeerd kon het vertrek van Abraham en Isaäk naar huis, zoals dit in de eerste afronding voorkomt, natuurlijk moeilijk plaatsvinden zonder dat het offer ook

werkelijk volbracht was. Het zou niet kunnen aansluiten bij het alleen maar *vertonen* van de bok. Maar kan dat vertonen van de bok niet worden verklaard uit een behoefte om een slachtpartij op het toneel te vermijden en kan dat *op zich zelf*, dus los van het willen vervangen van de eerste afronding door een allegorische uitleg, geen reden geweest zijn om voor een vervangende afronding terug te gaan tot vóór het vinden van de bok? Vanuit een modern standpunt lijkt dat wel aannemelijk, maar blijkens het voorkomen van een strikt genomen overbodig slachten van een kalf *op het toneel* in *Abraham en Loth* (1 U 5), zag men in de 16de eeuw tegen zoiets minder op dan thans het geval zou zijn. Met andere woorden: dat de eerste afronding de tweede vervangt, vereist een veronderstelling - en bovendien een gewaagde - minder dan het omgekeerde en is daarom waarschijnlijker. Dit geldt met inbegrip van de scène-apart die van de eerste afronding deel uitmaakt. Het ligt op zichzelf meer voor de hand dat die er later bij is gemaakt dan dat beoogd werd ze bij toepassing van de tweede afronding te laten vervallen. De sinnekens kunnen immers niet meer optreden nadat Abraham en de engel al afscheid genomen hebben van het publiek.

Met het oog op de opvoering van *De Wellustige Mensch* heeft de factor of een ander lid van De Pellicanisten het daar in het laatste deel van het spel voorkomende vertonen van 'theijlich sacrament en den kelck' vervangen door het vertonen van een of andere voorstelling van de gekruisigde Christus. In verband daarmee moest toen ook de erop aansluitende tekst worden gewijzigd. Bij die gelegenheid laste hij tevens een toespeling op de naam van de Haarlemse kamer in (Hummelen 1964/65, 91). Frappant is nu dat een dergelijke toespeling op dezelfde ongebruikelijke plaats, nl. op ruime afstand van het einde van het spel, ook voorkomt in de eerste afronding van *Abrahams offerhande* (r. 853). Het versterkt het vermoeden dat die eerste afronding een interpolatie is, en wel van de hand van een lid van De Pellicanisten. Wat zou kunnen betekenen dat het spel-zelf niet uit de kring der Pellicanisten afkomstig is, maar bijvoorbeeld uit die van De Wijngaertrancken. Tenslotte kan ook nog gewezen worden op het na r. 827 sterk toenemende aantal onnauwkeurigheden in het handschrift, wat zou kunnen wijzen op de overgang naar een andere hand van schrijven in de legger.

Als we aannemen dat de tweede afronding de oorspronkelijke is, zijn daarmee nog niet alle problemen de wereld uit. Bij het slot van de tweede afronding gaat nl. aan het afscheid nemen van het publiek

de eerste van de drie hierboven al eens genoemde gebedsstrofen van Abraham en Isaäk uit de *eerste* afronding vooraf! Die strofe (r. 1010-1013a) is hier geïnterpoleerd, zoals blijkt uit de onregelmatige aansluiting op het rijm van de voorafgaande verzen. Maar waarom zou, nadat de eerste afronding de tweede al vervangen had, nog aan die tweede geknoeid zijn?

De reden lijkt me dat te eniger tijd het plan heeft bestaan om de tekst met beide afrondingen achter elkaar op te voeren. Ik kom tot deze weinig voor de hand liggende conclusie op grond van het feit dat aan het slot van de laatste scène-apart van de sinnekens, dus tussen het eind van de eerste en het begin van de tweede afronding, in de tekst de aanwijzing *Pausa* voorkomt. Die aanwijzing kan niet het restant zijn van een situatie waarin alleen de eerste of alleen de tweede afronding deel uitmaakte van de tekst. Wie die toneelaanwijzing neerschreef, dacht aan een samenhangend opvoeringsverband, waarbij de tweede afronding, ofschoon het de oorspronkelijke was, gespeeld zou worden in aansluiting op de geïnterpoleerde eerste afronding, tenzij hij het woord 'pauza' automatisch neerschreef op elke plaats die hij bij oppervlakkige beschouwing als een metascènegrens kon opvatten. Maar zo systematisch is 'pauza' in deze tekst, zoals ik nog zal aantonen, bepaald niet gehanteerd.

Strikt genomen hoeft er tussen de verbetering van de tweede afronding met een stukje tekst uit de eerste en de koppeling van de tweede aan de eerste geen verband te bestaan. De bedoelde verbetering blijft evenwel een bewijs vormen dat het spel ook na het tot stand komen van de geïnterpoleerde eerste afronding nog met de tweede afronding is opgevoerd of dat zo'n opvoering is overwogen. Misschien heeft men dan, omdat die tweede afronding na het vertonen van 'een aent cruijs' wel wat erg snel overging in het afscheid van het publiek, de gebedsclaus uit de eerste afronding als verzwarende van de reactie op de toog toegevoegd. Illustratief voor het gewicht dat aan de reactie op een dergelijke toog werd gehecht, is het feit dat op die plaats in veel andere spelen een referein wordt aangetroffen. De auteur van de tweede (oorspronkelijke) afronding gebruikt echter slechts een (verminkt overgeleverd) rondel, zoals hij ook in het tekstgedeelte vóór r. 827, nl. in het dankgebed van Abraham (vanaf r. 240), rondelen toepast waar men referenstroken zou verwachten.

Al met al zouden in de tekst van boek A van *Trou moet Blijcken* een groot aantal lagen van verschillende ouderdom moeten worden

aangewezen. De oudste is die van het binnenspel (tot r. 827) met het vertonen van de bok en de allegorische uitleg (r. 939-1026), dus de tweede afronding, als slot. De jongste is het buitenspel, waarbij bovendien de epiloog wel binnen het kader van de in de proloog bedoelde opvoering van 1590, maar vermoedelijk niet in éézelfde arbeidsgang, is ontstaan. Tussen de oudste en de jongste laag bevindt zich de vervanging van de oorspronkelijke afronding door een nieuwe: zonder allegorische uitleg en met een scène-apart van de sinnekens. Met deze afronding is in het buitenspel rekening gehouden, want zowel in de pro- als in de epiloog wordt uitdrukkelijk aangestipt dat de sinnekens tenslotte de aftocht moeten blazen. Tenslotte is er dan nog de laag van de koppeling van de eerste en de tweede afronding, al of niet samenvallend met de laag van de verbetering van de laatstgenoemde. Het is theoretisch niet uitgesloten dat die jonger is (zijn) dan het buitenspel, omdat de allegorische uitleg in het buitenspel totaal buiten beschouwing gelaten wordt en het afschrift in Boek A een tien jaar na het buitenspel tot stand kwam. Waarschijnlijk lijkt het me echter niet, want dat zou een heropvoering van het spel binnen tien jaar impliceren of tenminste plannen daartoe. Maar wat daar ook van zij, het belangrijkste is dat er in de ogen van een rederijker, al was het ook maar de afschrijver Goossen ten Berch, blijkbaar geen bezwaar bestond om het spel met beide afrondingen achter elkaar te spelen. De stap terug in de chronologie mag dan uniek zijn, de structuur van het rederijkersspel verzette zich er niet tegen, evenmin als de praktijk, en dat is significant. Verder tonen de in het binnenspel aangebrachte veranderingen aan dat het - ik suggereerde het al eerder - vrij wat ouder moet zijn dan het buitenspel.

1.4 De indeling in scènes en metascènes

Rederijkersspelen kunnen meestal goed worden ingedeeld door gebruik te maken van de grenzen die ontstaan door veranderingen in het bestand van optredende personages of door momenten van leeg toneel (scène- en metascènegrenzen). Voor *Abrahams offerhande* gaat dat niet op. Men moet immers voor zo'n indeling kunnen steunen op expliciete en impliciete toneelaanwijzingen en op het rijm. In *Abrahams offerhande* spreken die gegevens elkaar tegen. De belangrijkste soort toneelaanwijzing is in dit verband het woord *pausa*, dat

bij de rederijkers meestal uitsluitend voorkomt bij metascènegrenzen waar tevens een tijdssprong wordt gemaakt, of gemaakt kan worden. Metascènegrenzen plegen op hun beurt te worden gemarkeerd door rijmafhechting, d.w.z. een uitzondering op de regel dat opeenvolgende clausen door middel van het rijm aan elkaar verbonden zijn (de zgn. rijmbreking). Vergelijken we de gegevens omtrent het gebruik van de pauza met het rijm dat bij pauza's voorkomt en met de uit de overige toneelaanwijzingen af te leiden gegevens, dan krijgen we het volgende beeld:

(a = afhechting, b = rijmbreking, ab = afhechting èn breking, dus afronding van de claus met een rijmpaar en begin van de nieuwe claus met een regel die tóch rijmt op de laatste van de voorafgaande claus: aabllbcc)

pauza na	rijm	scène-/metascènegrens
r. 16	a	sc.
r.314	a	msc.
r.364	a	msc.
r.556	b	sc.
r.728	b	msc.
r.769	ab	sc.
r.938	a	msc.

Het gebruik van *pauza* op twee plaatsen waar beslist geen tijdshiaat kan vallen, is te verklaren uit een betekenisontwikkeling waardoor het woord gebruikt kan worden voor het *musiceren* (dat normaal gesproken alleen tijdens een spelonderbreking plaatsvindt) (vgl. Walch 1924, 187). Hier wordt muziek beide keren gebruikt als inleiding op en begeleiding van het wachten (door spelpersonages) op verdere ontwikkelingen. Daarnaast komt *pauza* echter ook voor op plaatsen waar een muzikaal intermezzo uit dramatisch oogpunt helemaal niet aantrekkelijk is, al is er wel sprake van een metascènegrens (na r. 556 en 728), en ontbreekt *pauza* op een aantal plaatsen waar het wel mogelijk, of zelfs noodzakelijk is zo'n intermezzo in te lassen (resp. na r. 322, 491, 781 en na r. 691). De conclusie moet wel zijn dat het gebruik van *pauza* zeer onregelmatig is en dat de indeling van het spel niet op de aanwezigheid of het ontbreken van deze aanwijzing kan worden gebaseerd. Dat er zo weinig systeem in de hantering van *pauza* zit, kan samenhangen met de ontstaansgeschiedenis

van de tekst. Zoals ik hierboven geschetst heb, moet de tekst door een aantal verschillende handen zijn gegaan. Expliciete toneelaanwijzingen, en zeker *pausa*, konden daarbij gemakkelijk veranderingen ondergaan, toegevoegd of weggelaten worden (vgl. Hummelen 1977, 116).

Het volle gewicht komt hiermee te liggen op het rijm als middel om de bedoelingen van de auteur te interpreteren op die plaatsen waar de tekst van het spel niet duidelijk is omtrent aan- of afwezigheid van personages. Er zijn vier van zulke plaatsen. Driemaal sluit daarbij het optreden van sinnekens aan op een optreden van Abraham, eenmaal is het omgekeerde het geval. Om met de laatstgenoemde passage (r. 601-2) te beginnen: de sinnekens zeggen daar aan het einde van een lange scène-apart dat ze gaan ‘vernemen, hoet met hem (=Abraham) gestelt is’ en direct daarna verschijnt Abraham op het toneel voor een monoloog van vijftien verzen. Daar reageren de sinnekens dan weer op, thans, volgens de toneelaanwijzingen, elk op een hoek van het toneel. Zijn ze, zoals het geciteerde vers suggereert, inderdaad afgegaan voordat Abraham opkwam? Het feit dat er geen rijmafhechting is op deze plaats moet, dunkt me, uitgelegd worden als een aanwijzing dat er geen metascènegrens valt en dat de sinnekens wel uit elkaar gaan naar de hoeken van het toneel maar, daar aangekomen, overvallen worden door de komst van Abraham, wiens prompte aanvaarding van Gods gebod om Isaäk te offeren hen, zoals uit hun reacties blijkt, volledig overrompelt.

Op de drie overige plaatsen tenslotte wordt een optreden van Abraham gevolgd door een scène-apart van de sinnekens, die zich intens vermaken over wat Abraham overkomt: Gods gebod om Ismaël weg te sturen (r. 432), om Isaäk te offeren (r. 556) en weg te moeten reizen met Isaäk zonder aan Sara te hebben durven zeggen dat haar zoon van die reis niet zal terugkeren (r. 728). Het lijdt in alle drie gevallen geen twijfel dat Abraham van het toneel vertrekt, terwijl er geen aanleiding is om te veronderstellen dat de sinnekens na een eerder optreden stilletjes op het toneel gebleven zijn. Normaal gesproken zou hier dus steeds een metascènegrens vallen. Als de auteur van het spel echter geen rijmafhechting toepast, moet dat wel worden opgevat als uitdrukking van zijn bedoeling dat Abrahams laatste woorden direct door de opmerkingen van de sinnekens gevolgd worden. Met het oog op het dramatisch effect is dat ook verreweg het meest wenselijk. De aanwijzing *pausa* die in twee van de drie hier bedoelde gevallen voorkomt, gaat dan ook regelrecht tegen

de uit het rijm af te leiden bedoelingen van de auteur in. Pauseren zou hier het effect van het verspringend perspectief totaal bederven.

De interpretatie dat de sinnekens op deze drie plaatsen alert reageren, alsof ze Abraham - ook als ze niet zichtbaar zijn - geen moment uit het oog verliezen, sluit aan wat bij ten dele hier, ten dele elders in het spel aan aanwijzingen omtrent plaats en manier van hun optreden gevonden wordt. Ze moeten zich ophouden op de grens tussen de wereld vóór en die achter de schermen: op de 'hoeken' van het toneel, d.w.z. van de opbouw op het platvorm en niet van het platvorm-zelf (vgl. Hummelen 1958, 65) of met alleen het hoofd buiten de gordijnen (r. 806). Door het op deze wijze omspelen van de toneelfaçade wordt het absoluut karakter van deze grens eigenlijk ontkracht. Het is overigens een voor de sinnekens typerende wijze van optreden, zoals blijkt uit een opmerking in de *Warenar* van Hooft (I, 4; de cursivering is van mij, WH):

wel, hy vaerter weer uyt,
 Deur is hy, waer mach hy daer zijn gebleven?
 Me dunckt hy speelt *neeffen*, heb je van al jouw leven,
 Wie quammer oyt soo veer daer sulcks is eschiet?
't Is mit hem: Nou siejeme, nou siejeme niet,
Mit een wup is hy buyten, mit een wup is hy binnen.

Men moet intussen niet uit het oog verliezen dat dit soort van acteren in *Abrahams offerhande* heel nadrukkelijk gekoppeld is aan het geven van commentaar, van terzijde, op wat centraal op het voortoneel voorvalt. Slechts in één geval schijnen de sinnekens de hun uitdrukkelijk toegewezen positie te verlaten en Abraham te naderen, maar dan doen ze ook werkelijk een poging om hem te verleiden. Bij deze manier van optreden sluit tenslotte nog die in een andere scène apart aan waar de activiteit van de sinnekens eveneens geheel en al bestaat uit commentaar, ditmaal bij de drie delen van een door Abraham uitgesproken gebed. Uit een impliciete toneelaanwijzing (r. 252) blijkt dat ze zich ook in dit geval maar ten dele laten zien.

Een en ander roept het beeld op van een sinnekensoptreden dat zeer nauw verweven is met de gebeurtenissen op aarde, maar zonder dat dit een verlies betekent aan bovennatuurlijkheid. Daarmee lijkt in tegenspraak dat er in het spel ook een scène-apart voorkomt die niet door middel van het rijm hecht met het voorafgaande optreden van Abraham (en Isaäk) verbonden is. Het betreft hier echter de laat-

ste scène-apart van het spel en er zijn, zoals ik hierboven al uiteenzette, goede redenen om te aan te nemen dat die scène-apart en wat eraan voorafgaat een interpolatie van later datum is.

Gegeven deze samenhang tussen de scènes-apart van de sinnekens en de eraan voorafgaande en volgende scènes, lijkt het mij meer stroken met de bedoelingen van de auteur als ik het spel niet eerst in metascènes, en die vervolgens in scènes verdeel, maar uitsluitend een verdeling in scènes toepas. Voorzover die verdeling niet vanzelf spreekt, zal ik ze in aansluiting op de opgave van de inhoud verantwoorden.

1.5 Analytische opgave van de inhoud

- I. r. 1-16. Lust om Weten verbaast zich over het publiek dat zich verzameld heeft en blijft staan om te kijken wat er komen gaat.
- II. r. 17-159. Goet Onderwijs verschijnt, dankbaar voor de belangstelling want men zal een aan de Bijbel ontleend ‘schoon exempel [...] van een staerck gelooff’ gaan vertonen. Tussen hem en Lust om Weten komt het vervolgens tot een gesprek waarbij Goet Onderwijs vertelt wat het onderwerp van het spel zal zijn en uiteenzet wat daarvan de diepere betekenis is. Als die uiteenzetting is afgesloten, heet men de stedelijke overheden, de zusterkamers en de leerlingen van de latijnse school welkom. Tot slot wordt gevraagd om stilte, gewaarschuwd voor zakkenrollers. Men eindigt met een *capatio benevolentiae*.
- III. r. 160-239. Het binnenspel wordt geopend met een scène-apart van de sinnekens Temtatie des Geloofs (een vrouw) en Twijffel der Beloften (een man). De eerstgenoemde klaagt steen en been over een ernstige tegenslag, de laatste neemt het niet serieus, zelfs niet als Temtatie er tenslotte mee voor de draad komt: Abraham heeft een zoon gekregen! Twijffel der Beloften wil het eenvoudig niet geloven. Gelukkig voor Temtatie, komt Abraham er net aan zodat Twijffel

het uit de mond van de vader zelf kan horen.

IV.

r. 240-280. De volgende scène is opgebouwd uit drie rondelen van Abraham waarin hij God looft en bidt om bescherming voor Isaäk en zijn nageslacht, telkens gevolgd door woedende en schampere reacties van de sinnekens.

- V. r. 280-314. Na Abrahams laatste gebedsrondeel gaan ze al snel over tot geredekavel over de kans dat Agar met Ismael op straat zal worden gezet. Dat zou de deur dicht doen! Vertwijfeld spreken ze elkaar moed in (rondeel).
- VI. r. 315-322. ‘Agar alleen uuijt’, maakt zich zorgen over haar toekomst.
- VII. r. 323-344. Sara klampt Abraham aan en brengt hem aan zijn verstand dat hij Agar en Ismael buiten de deur moet zetten.
- VIII. r. 345-351. Als Sara van het toneel is vertrokken klaagt Abraham zijn verdriet. Hoe te kiezen tussen wat zijn vaderhart hem ingeeft en de lieve vrede met Sara?
- IX. r. 352-364. ‘Godt spreekte van boven uuijt’ en beveelt Abraham te doen wat Sara van hem verlangde. Abraham is bereid te gehoorzamen.
- X. r. 365-373. Als hij opnieuw opkomt, heeft hij de leeftocht die hij Agar en Ismael wil meegeven al bij zich. Maar hoe hij zich op een eervolle manier van hen beiden kan ontdoen, weet hij niet.
- XI. r. 374-428. De toneelaanwijzing aan het begin van de volgende scène luidt: ‘Agar, ingaende voor Abraham’. De laatstgenoemde kleedt het vonnis in als een vraag: of Agar bereid zou zijn te vertrekken? Maar in één adem daarmee zegt hij dat het hier een bevel van God betreft. Agar is wanhopig maar biedt geen verzet. Schijnbaar onbewogen geeft Abraham haar en Ismael nog enige wijze lessen, maar de ontroering breekt door in het afscheidsrondeel, waaraan ook de kleine Ismael deelneemt die verschillende malen door zijn vader gekust wordt.
- XII. r. 429-432. Hoezeer het afscheid ook Abraham heeft aangegrepen, blijkt uit zijn verzuchtingen als Agar en Ismael van het toneel vertrokken zijn.

XIII.

r. 433-491. Het is Agars eigen schuld, menen de sinnekens. Sara had groot gelijk dat ze Agar liet vertrekken. Ironisch schetsen ze de ontberingen die Agar nu tegemoet gaat. Echt verdriet had Abraham er volgens hen ook niet van. Je zou eens wat zien als Isaäk zoiets overkwam! En daar is nog best kans op: 'al lachende worden die kinders niet groot'.

XIV.

r. 492-501. God spreekt: Hij zal Abrahams geloof op de proef stellen door hem op te dragen zijn zoon te offeren.

- XV. r. 502-508. Hij roept Abraham en geeft hem de opdracht.
- XVI. r. 509-556. Abrahams reactie heeft de vorm van een referein van vier strofen. Nog geknield liggend, spreekt hij daarin uit hoezeer hij door dit gebod als mens en als gelovige beproefd wordt. Elke strofe loopt niettemin uit op de uitspraak dat hij zal gehoorzamen, al luidt de stokregel telkens 'maer therte dat is vol druckx en d'ogen vol tranen'.
- XVII. r. 557-601. Uitbundige vreugde bij de sinnekens: dit is precies wat ze nodig hebben om Abrahams geloof aan het wankelen te brengen en hem te laten twijfelen aan de belofte. Zal Abraham Sara ervan durven vertellen? Ach, het zal niet nodig zijn, want natuurlijk zal hij Gods bevel niet uitvoeren, daar zullen zij wel voor zorgen!
- XVIII. r. 602-682. Maar als de sinnekens op weg gaan om poolshoogte te nemen, verschijnt Abraham, al klaar om brandhout voor het offer te kloven. En uit zijn woorden blijkt dat hij nog steeds niet van plan is ongehoorzaam te zijn. De sinnekens zijn verrast maar gaan onmiddellijk tot de aanval over. Zij herinneren Abraham eraan dat zonder Isaäk niets terecht kan komen van de belofte dat Abrahams nazaten zullen uitgroeien tot een machtig volk, temeer omdat Ismael ook niet terug zal keren. Abraham klampt zich vast aan de hoop dat God het wonder van Isaäks geboorte zal herhalen. God heeft wel wat anders te doen, menen de sinnekens. Blijft hij op God vertrouwen? Hij zal bedrogen uitkomen! Als Abraham zich kennelijk niet laat overtuigen, trekken ze zich terug, zich troostend met de gedachte dat ze na Isaäks dood in elk geval gemakkelijk spel zullen hebben.
- XIX. r. 683-691. Abraham is intussen klaar met zijn karweitje. Hij zal de waarheid voor Sara verborgen houden, maar hij moet er

niet aan denken hoe ze zal reageren als ze merkt dat hij haar bedrogen heeft.

XX.

r. 692-722. Als hij opnieuw opkomt is hij in gezelschap van Sara, Isaäk en twee dienaren met een ezel. Sara is bang dat Isaäk onderweg iets overkomen zal maar Abraham stelt haar met verzekeringen omtrent Gods bescherming en de korte duur van de reis gerust. In het afscheidsrondeel stemt Isaäk met die geruststelling in!

XXI.

r. 723-728. Wat Abraham er in werkelijkheid van denkt,

- blijkt als hij zich, na Sara's vertrek van het toneel, bij zichzelf vertwijfeld afvraagt hoe hij ooit zonder Isaäk naar huis zal durven komen.
- XXII. r. 729-754. Daar stemmen de sinnekens van harte mee in en ze doen er nog een schepje bovenop door een plastische beschrijving van Sara's wanhoop en woede. Ondertussen zijn al drie dagen van de reis verstreken.
- XXIII. r. 755-769. Ze zien Abraham en de zijnen naderen en gaan wat opzij staan om af te wachten wat er gaat gebeuren. Abraham lopen de tranen over de wangen als hij de berg die de eindbestemming van de reis vormt in het zicht krijgt. Hij beveelt zijn dienaren ter plaatse te wachten tot men van de top van de berg is teruggekeerd en gaat met Isaäk alleen verder (Abraham en Isaäk af).
- XXIV. r. 770-780. Geen van beide dienaren wil op de ezel passen terwijl de ander een dutje doet, dus ze besluiten het dier een eindje verderop (achter de schermen) aan een boom te binden.
- XXV. r. 781-806. Waar is het offerdier dat wij gaan offeren, vraagt Isaäk. Abraham stelt hem gerust: 'God salt versien'. Maar in werkelijkheid weet hij zich geen raad. Op de plaats van het offer aangekomen, maakt hij een altaar en zegt hij zijn zoon zonder omhaal van woorden dat hij het offer is. Isaäk wordt ontkleed, gebonden en op het altaar gelegd; hij barst in tranen uit.
- XXVI. r. 807-812. Voor de sinnekens is dit het moment suprême; met hun ironisch verslag ervan jagen ze de spanning op: daar gaat het zwaard omhoog...
- XXVII. r. 813-818. Maar een engel komt tussenbeide: God weet nu voldoende dat Abraham gehoorzaam is.

- XXVIII. r. 819-855. Abraham knielt neer en dankt God, die ondoorgrondelijk is, voor zijn goedertierenheid. Dan vindt hij een bokje dat met de horens in de struiken verward zit, legt dat op het altaar en offert het.
- XXIX. r. 856-873. De engel spreekt nu opnieuw en belooft dat het geslacht van Abraham tot een groot en zegenrijk volk zal uitgroeien.
- XXX. r. 874-893. Abraham en Isaäk, die dit geknield hebben aangehoord, rijzen overeind en loven God 'met verwonderinge'. Dan reppen zij zich naar huis.

- XXXI. r. 894-938. De sinnekens staan perplex. Zij hebben tenslotte geen voet aan de grond gekregen en vertrekken naar elders omdat hier de kansen voor hen volledig verkeken zijn.
- XXXII. r. 939-951. De nu volgende slotscènes van het binnenspel, die een tweede afronding daarvan vormen, beginnen in het slot van Abrahams reactie op het ingrijpen van de engel. Isaäk stemt met zijn vader in. Dan wordt het bokje getoond;
- XXXIII. r. 952-1026. maar vóór Abraham ertoe over kan gaan om het dier te offeren, spreekt de engel voor de tweede keer. Opnieuw wordt de belofte betreffende Abrahams geslacht gedaan, die nu echter overloopt in een verklaring van de betekenis van de bok. Deze wordt zelf vergeleken met Christus' menselijke natuur; zijn horens met de kracht van Christus' woord, het stoten met de horens dan weer met het preken van 'een waerachtich predicant'. De uitleg keert nu terug naar het uitgangspunt: ook Christus zal worden gevangen genomen en geofferd, zoals de bok. Gelijk Abraham bereid was zijn zoon te offeren, zo is ook God daartoe bereid. Dit wordt geïllustreerd met een tweede toog, waarin Christus aan het kruis vertoond wordt als geofferd voor de zonden der wereld. Abraham en Isaäk loven God in reactie hierop en vervolgens spreken de engel en Abraham een afscheidswoord tot het publiek.
- XXXIV. r. 1027-1064. Lust om Weten en Goet Onderwijs praten nog wat na over de opvoering van het spel, waarbij vooral het optreden van de sinnekens aandacht krijgt. Dan richten ook zij zich met een afscheidswoord tot de toeschouwers, en wel met name tot enkele zusterkamers van buiten de stad. Ze kondigen de

voorstelling van een esbatement aan voor
zeven uur 's avonds.

De in bovenstaande samenvatting van de inhoud opgesloten veronderstellingen omtrent het opkomen en afgaan van de personages behoeven hier en daar enige toelichting. De toneelaanwijzing ‘Agar alleen uijjt’, aan het begin van scène VI, impliceert dat Agar aan het einde van deze scène afgaat, want aan het begin van scène XI heeft ze de kleine Ismael bij zich. De toneelaanwijzing ‘Agar, ingaende voor Abraham’ aan het begin van scène XI is overigens moeilijk te be-

grijpen. Abraham is dan al op het toneel en er vindt een toevallige ontmoeting plaats tussen hem en Agar. Waar Agar in ingaat zonder af te gaan (ze spreekt immers met Abraham), is niet duidelijk. Het lijkt alsof ze Abraham groet terwijl ze hem passeert op weg naar een toneeltoegang in de buurt van Abraham, en dan door hem wordt aangeklampt.

De aanwijzing ‘Agar alleen uijt’ aan het begin van scène VI impliceert ook dat voor het begin van deze scène zowel Abraham als de sinnekens zijn afgegaan. De veronderstelling dat Abraham al eerder afgaat dan de sinnekens (met het gevolg dat scène V moet worden onderscheiden van IV) is gebaseerd op de overweging dat er geen enkele reden voor Abraham is om na het laatste van zijn drie gebedsrondelen op het toneel te blijven en dat het optreden van de sinnekens in scène V nergens op Abrahams zwijgende aanwezigheid op het toneel tijdens deze scène wijst.

Hetzelfde geldt m.m. van Abrahams afgang aan het slot van scène XII. Dat Abraham in elk geval afgaat blijkt uit het feit dat hij later, aan het slot van scène XIV, moet worden opgeroepen om te verschijnen. Omdat Abrahams reactie op Gods bevel in scène IX zeer kort is en voor vier van de vijf verzen tot God is gericht, neem ik aan dat er geen verschil in afgangsmoment voor deze beide personages is. Terwijl Abraham afgaat, sluiten zich de gordijnen van het compartiment op de bovenverdieping van de stelling, waarin God verscheen. Abrahams reactie op Gods bevel in scène XVI is in tegenstelling hiermee veel omvangrijker en God wordt er slechts tweemaal rechtstreeks in aangesproken. Daarom neem ik hier dan ook aan dat God onzichtbaar wordt onmiddellijk nadat Hij voor het laatst het woord tot Abraham heeft gericht.

Aan het slot van scène XVI gaat Abraham af omdat hij volgens de toneelaanwijzingen opnieuw opkomt aan het begin van scène XVIII, nu met hout en gereedschap om dat te kloven. Dat de sinnekens aan het begin van deze scène op het toneel blijven, heb ik hierboven al aan de hand van het rijm aannemelijk proberen te maken. Aan het slot van deze scène raapt Abraham het gekloofde hout bij elkaar. De sinnekens staken dan hun tot Abraham gerichte aansporingen en overleggen onder elkaar wat ze zullen doen. Ze leggen zich neer bij het feit dat Abraham niet van zijn voornemen is af te brengen en willen nu volstaan met af te wachten hoe het verder gaat. Isaäks dood zal hun kansen immers alleen maar vergroten! Dit is het soort opmerkingen dat sinnekens stevast in de mond gelegd wordt als ze

het toneel verlaten. Dat de situatie daarna grondig is veranderd, blijkt ook uit het feit dat de erop volgende claus van Abraham (= scène XIX) van een geheel ander gehalte is dan de wanhoopskreten die hij eerder in scène XVIII heeft geslaakt. Hierop baseer ik mijn veronderstelling dat de sinnekens aan het slot van scène XVIII van het toneel zijn vertrokken.

Dat Abraham en de zijnen aan het slot van scène XXI moeten zijn afgegaan is af te leiden uit de toneelaanwijzing omtrent zijn opkomst aan het begin van scène XXIII. Zijn afgang (nu alleen met Isaäk) aan het slot van scène XXIII leid ik met name af uit het voorkomen van de anders volkomen overbodige rijmafhechting op de grens van scène XXIV en XXV, als Abraham en Isaäk opnieuw aan het woord komen. De scène tussen de beide dienaren (XXIV) zou bovendien door de aanwezigheid op het toneel van Abraham en Isaäk een voor een dergelijk 'minderemanstoneel' ongebruikelijke bijmaak krijgen. Omdat de dienaren na hun optreden in scène XXIV niet meer in het spel voorkomen, moeten ze aan het eind daarvan zijn afgegaan. De boom waarover ze in dit verband spreken staat derhalve niet op het voortoneel, maar wordt verondersteld in de ruimte achter de toneeltoegang die zij gebruiken om te vertrekken.

Volgens een in de middeleeuwen door veel theologen aangehangen leer heeft een bijbelverhaal als dat van Genesis 22 in beginsel behalve een letterlijke ook een drievoudige geestelijke betekenis, die betrekking heeft op wat men moet *doen* (sensus moralis of tropologicus), wat men moet *geloven* (sensus allegoricus) en wat men moet *hopen* (sensus anagogicus). Van een poging om in de dramatisering van het verhaal de anagogische betekenis, de verwijzing naar de jongste dag en het laatste oordeel, aan te geven is bij de auteur(s) van *Abrahams offerhande* geen spoor te vinden. Daar hoeft echter geen bijzondere waarde aan gehecht te worden, want er bestaat geen voorschrift om in het geven van de verschillende geestelijke betekenissen onder alle omstandigheden volledig te zijn. Bovendien bestaat er onder de theologen ook een duidelijke stroming die alle nadruk op de letterlijke, historische betekenis wil laten vallen.

De sensus allegoricus houdt in dit verband in: het verwijzend karakter van de gebeurtenissen van het Oude Testament naar die van het Nieuwe. Dat aspect wordt zeer nadrukkelijk aangewezen, nl. door Den Engel, in de tweede afronding. Die allegorische uitleg van Abrahams offer is geen logisch gestructureerd geheel. Bij de uitbrei-

ding van de uitleg over verschillende details vinden soms op associatief verband berustende verschuivingen plaats. Uitgegaan wordt van de identificatie van de bok met Christus' menselijke natuur. Theologisch gesproken is dat wel heel nauwkeurig, omdat aan het kruis niet Christus' goddelijke natuur maar alleen zijn menselijke natuur stierf. Maar bij wat verder over de bok wordt gezegd is het onderscheid menselijke-goddelijke natuur toch maar losgelaten.

Via de uitleg van de horens van de bok als 'de crachte zijns woorts' vindt nu een verschuiving plaats wanneer het stoten met de horens vergeleken wordt met het werk van hen die Christus' woord prediken. Met die horens (nog in dezelfde betekenis?) zullen zij die de bok (=Christus) vervolgen, worden onderworpen, maar zij die Christus beminnen, moeten het stoten verdragen. De vervolgers van Christus worden aangeduid als 'die valsche Pharazeesche generatie'. Vermoedelijk daarmee associërend gaat de uitleg nu over naar het in de doornstruiken gevangen-zijn van de bok, dat verbonden wordt met Christus' gevangenneming. In zijn reactie op de boodschap van de engel dat zoals de bok zal sterven, ook Christus sterven zal, verlegt Abraham de allegorie op logische wijze: moet hij dan niet bereid zijn, zijn zoon te offeren als God bereid is zichzelf te offeren? Daarmee komt in plaats van de bok nog even de figuur van Isaäk in de uitleg centraal te staan: zoals Isaäk 'tot in zijn doot' is gebracht, zo zal ook Christus 'totter doot gebracht worden'. In één adem met het noemen van Christus' dood wordt nu ook de zin daarvan aangegeven: het is de vervulling van de tweede paradijsbelofte, nl. dat de kop van de slang vermorzeld zal worden. Alle details van deze allegorische uitleg, behalve die betreffende de horens van de bok, zijn in de middeleeuwen gemeengoed.

De *sensus moralis* heeft betrekking op het handelen van de mens. Aan het handelen van Abraham worden in het spel twee aspecten onderscheiden. Het ene is zijn gehoorzaamheid, het andere zijn geloof dat Gods belofte omtrent het uitgroeien van zijn nageslacht tot een menigte van volken (Genesis 17:4, vert. NBG) zal worden vervuld. In *Abrahams offerhande* valt de nadruk op het laatstgenoemde aspect. Beperken we ons tot het binnenspel, dan moet allereerst gewezen worden op de namen Temtatie des Geloofs en Twijffel der Beloften, die de auteur aan de sinnekens geeft en waarmee hij, zoals gebruikelijk, de voornaamste negatieve krachten aanduidt die naar zijn oordeel werkzaam zijn in de tot onderwerp van zijn spel gekozen geschiedenis. Het blijft ook niet bij de namen

of bij wat de sinnekens zeggen (vgl. r. 204-5, 214, 310, 590-1), het blijkt ook uit wat ze doen (vgl. XVIII). Dezelfde opvatting is ook uit de stofkeuze van de auteur af te leiden.

Hij beperkt zich nl. niet tot Genesis 22 maar betreft er ook delen van de voorgeschiedenis bij en de keus van die delen is veelzeggend. Hij begint het spel met de geboorte van Isaäk, die door Abraham als het in vervulling gaan van de belofte wordt gezien en als bewijs dat wie op God vertrouwt niet beschaamd zal worden (r. 240-7). Van de negatieve kant wordt dit gebeuren juist omgekeerd uitgelegd. Voor de sinnekens immers betekent Isaäks geboorte de grootst mogelijke tegenslag. Twijffel der Belofte vertrouwde op Sara's onvruchtbaarheid (r. 195 vlg.) en Temtatie des Geloofs herleidt Isaäks geboorte op Abrahams ergerniswekkend grote geloof (r. 205, 214). Indien bovendien, zoals ze voorzien, Agar en Ismael weggestuurd zullen worden, beschikken ze over geen enkel steunpunt in Abrahams gezin meer om zijn geloof aan het wankelen te brengen. Volgens Genesis 21:9-10 drijft Ismael nl. de spot met Isaäk en wil Sara dat hij en zijn moeder weggezonden worden zodat Isaäk een monopoliepositie ten opzichte van de erfenis krijgt. Zo is het te begrijpen dat de auteur Ismael opvat als een bruggehoofd vanwaaruit de sinnekens Abraham onder schot hadden kunnen nemen.

De wijze waarop de auteur vervolgens het tweede door hem uitgekozen stukje voorgeschiedenis, het wegsturen van Agar en Ismael, behandelt, lijkt hiermee in strijd. Dat hij de sinnekens vol leedvermaak laat fantaseren over de ontberingen die Agar en Ismael tegemoet gaan is, de aard van de sinnekens in aanmerking genomen, niets bijzonders. Maar het valt op dat hij daarmee volstaat. De sinnekens komen met geen enkel woord meer terug op het terreinverlies dat zij door het vertrek van Ismael en Agar hebben geleden en Abrahams bereidheid om Gods bevel te gehoorzamen speelt in hun commentaar geen rol. Ook in het optreden van Abraham-zelf ligt de nadruk niet in de eerste plaats op die gehoorzaamheid. De functie van het opnemen van dit gedeelte van de voorgeschiedenis blijkt pas verderop in het spel, als we zien hoe die voorgeschiedenis gebruikt wordt om het ontbreken van toekomstperspectieven buiten Isaäk om duidelijk te laten uitkomen en hoe ze nodig is om te voorkomen dat Abraham als een gevoelloze geloofsheld juist ongeloofwaardig wordt. Op beide functies bereidt de auteur het publiek overigens ongemerkt voor als hij de sinnekens in hun commentaar op het wegsturen van Agar en haar zoon laat zeggen dat het Abraham niet zo aan het hart

ging omdat hij Isaäk nog heeft en dat je hem eens zou moeten zien als Isaäk eens iets overkwam.

Want als Isaäk blijkt te moeten worden geofferd realiseren de sinnekens zich onmiddellijk wat Ismaels vertrek in dit verband betekent (r. 594-5) en vervolgens peperen ze het Abraham goed in dat hij de schepen achter zich verbrand heeft (r. 634-5): voor de vervulling van de belofte kan nu niet meer op Ismael worden teruggevallen. Niet voor niets, zo blijkt nu, heeft de auteur nagelaten het verhaal van de redding van Agar en Ismael (Genesis 21:17-21) in zijn dramatisering van de stof op te nemen. Hij kan het zich veroorloven om het bij hun ontberingen in de woestijn te laten, doordat hij die het publiek niet als feit maar als verwachting van de zich verkneukelende sinnekens presenteert.

De aandacht van de auteur voor het ironische in de loop der gebeurtenissen blijkt ook als hij Abrahams gesprek met Sara vóór het wegsturen van Ismael laat spiegelen met het gesprek met haar vlak vóór zijn vertrek naar de berg in het land Moria. Het argument waarmee Abraham Ismael tegenover Sara in bescherming trachtte te nemen (hij is nog zo klein) wordt nu door Sara gebruikt. Sara's harde opstelling (r. 338: 'ick willse quijt sijn') beantwoordt aan die van Abraham tegenover Isaäk (jong geleerd, oud gedaan). Zo keert ook de verwijzing naar Gods bescherming waarmee Abraham Agar trachtte gerust te stellen, in de scène vóór het vertrek met Isaäk terug, nu als een schijnheilige opmerking waarmee Abraham Sara probeert te paaien. De auteur van de proloog heeft overigens blijkbaar het gevoel dat hier iets recht gezet moet worden want hij laat Goet Onderwijs nauwkeurig uitleggen dat Abraham in dit geval handelt 'uuijt puerder minnen' (r. 108)!

Het introduceren van een actieve poging van de sinnekens om Abraham te verleiden roept voorts een speciaal probleem op. Wil de auteur die poging kunnen concentreren op de tegenstelling gelooftwijfel en tussen die twee een zekere balans handhaven, dan wordt het moeilijk Abraham los daarvan omstandig en overtuigend uitdrukking te laten geven aan zijn liefde voor Isaäk. De sinnekens zou daarmee teveel in de kaart worden gespeeld of het zou ongeloofwaardig zijn dat ze van zo'n moment van zwakheid nu juist geen gebruik zouden maken. Aan het gevaar van een eenzijdige karakteristiek van Abraham als een bovenmenselijk gelovige ontkomt de auteur echter doordat hij bij de behandeling van de Ismael-episode het licht vooral laat vallen op Abraham als liefhebbende vader.

Dat Abraham ook overigens niets menselijks vreemd is, blijkt in deze episode uit zijn bezorgdheid over wat de mensen ervan zullen zeggen (r. 349, 367) en zijn afkeer van ruzie met Sara (r. 348). De auteur komt hier, misschien in een poging om de afstand tussen Abraham en het publiek te verkleinen, gevaarlijk dicht in de buurt van het trivialisieren van zijn personage. Dat de sinnekens op een triviale manier over de andere personages spreken en met name van Sara een helleveeg maken, is natuurlijk volstrekt aanvaardbaar omdat het bij hun aard en dramatische functie past. Het punt waar het hier echter om gaat, is dat voor de toeschouwer de slotindruk van de Ismael-episode die is van een vader die zijn kind voor het laatst tegen zich aandrukt en verslagen achterblijft als het met zijn wanhopig bedroefde moeder weg is gegaan. Die indruk wordt later door de auteur gerevoceerd als hij Abraham bij het kloven van het hout voor het offer van Isaäk laat verzuchten (r. 605-6):

Ismaels scheijden was mijn een smarte,
Maer Isack doorwont geheel mijn harte.

Er is dus zowel een thematische als een dramatische relatie tussen de Ismael-episode en het centrale gegeven van het spel. Dank zij voorbereidingen, vooruitwijzingen, momenten van teruggrijpen en van in herinnering roepen is die relatie in beide opzichten zeer hecht. De accentuering van het Godsvertrouwen als Abrahams voornaamste karaktertrek is geheel en al geïntegreerd in een dramatisering van de stof, die er zelf in de eerste plaats op gericht is om de toeschouwer zo intensief mogelijk bij het weergegeven gebeuren te betrekken. Die lijn wordt ook doorgetrokken in de (waarschijnlijk jongere) eerste afronding van het spel, zowel in die zin dat Abrahams geloof daar opnieuw onderstreept wordt (vgl. r. 914, 929) als dat die afronding de oudere (met de allegorische uitleg) vervangt.

Maar een *sensus moralis* is daarmee feitelijk nog niet aangegeven, de relatie tussen Abrahams handelen en dat van alle mensen wordt binnen het binnenspel niet gelegd. Pas in het buitenspel, m.n. in de proloog, wordt gesproken van het geloof van ‘ons voorvaders’, waarvan één ‘staerck exempel’ vertoond zal worden. De proloog is echter, zoals hierboven werd aangewezen, vermoedelijk een latere toevoeging. Het is dus de vraag of de auteur van het binnenspel de *sensus moralis* bedoeld heeft die thans in de proloog wordt samengevat in de uitspraken ‘Die dan Godt met hem heeft, niemant can hem hin-

deren' (r. 121) en 'Godt begeeft sijn vrienden niet in den noot' (r. 128).

1.6 *Abrahams offerhande en de dramatische traditie*

In een in 1982 te Regensburg gehouden voordracht heeft Merle Fifiel erop gewezen dat *Abrahams offerhande* temidden van de 33 haar bekende 15de- en 16de-eeuwse spelen met hetzelfde onderwerp een aparte positie inneemt. In de middeleeuwse en vroeg-16de-eeuwse stukken handelt Abraham uit volstreekte gehoorzaamheid aan Gods bevel en is de belofte van de engel dat zijn geslacht talrijk zal zijn als de sterren des hemels en het zand der zee de beloning voor die gehoorzaamheid. In de loop van de 16de eeuw begint men er hier en daar ook op te wijzen dat Abraham handelt uit vertrouwen op Gods belofte. Het tegelijkertijd vasthouden aan het thema van door de belofte beloonde gehoorzaamheid leidt dan echter tot een innerlijke tegenstrijdigheid: het maakt van het benadrukken van het vertrouwen een anticipatie. Dat hier in absolute zin van een anticipatie gesproken moet worden ben ik overigens niet met Fifiel eens. Ook zonder het in Genesis 17 beschreven besnijdenisverbond mee te dramatiseren kan een auteur Abraham nog wel uit de bij die gelegenheid gegeven belofte (uitgroei tot een menigte van volken) laten handelen. Al moet worden toegegeven dat ook de sinnekens in *Abrahams offerhande* niet de formulering van het besnijdenisverbond maar die van de Engel des Heeren gebruiken als ze het, lang voor het optreden van die Engel, over de belofte aan Abraham hebben (r. 191-193).

Abrahams offerhande is nu volgens Fifiel het enige spel dat de hierboven bedoelde tegenstrijdigheid overwint doordat het 't handelen uit geloofsvertrouwen voorop stelt en de gehoorzaamheid daaruit laat voortvloeien. Van de middeleeuwse traditie wijkt het Nederlandse spel voorts - samen met enkele andere spelen - af doordat het innerlijk conflict van Abraham (resp. Isaäk) wordt geëxternaliseerd als een conflict tussen verschillende personages van het spel (met de duivel, met Ismael of met personificaties). Het betreft hier overigens een ontwikkeling die los blijkt te staan van de verschuiving in de interpretatie van Abrahams drijfveren, van gehoorzaamheid naar geloofsvertrouwen.

Ismael blijkt slechts in een beperkt aantal spelen op te treden. Alleen de auteur van *Abrahams offerhande* en Feo Belcari, auteur van

een Italiaanse dramatisering van Abrahams offer uit het midden van de 15de eeuw, slagen er naar de mening van Fifield in om hun interpretatie van Abrahams gedrag, de externalisering van het conflict én het optreden van Ismael te integreren. Hoewel Belcari alleen het thema van de gehoorzaamheid aan de orde stelt en het conflict laat plaatsvinden tussen Isaäk (de gehoorzame) en Ismael (de ongehoorzame), danken beide spelen volgens haar hun innerlijke samenhang aan het feit dat het bijbelverhaal getransformeerd is ‘into Mankinds history by means of characterizations and conflicts analogous to those of the allegorical moral plays’ (onder ‘characterizations’ verstaat Fifield personificaties van een laag abstractieniveau).

Fifield betreft in deze conclusie merkwaardig genoeg niet de dubbele afronding van het binnenspel, wèl de relatie tussen binnenen buitenspel. Omdat ze er, ten onrechte, vanuit gaat dat Lust om Weten de *vervulling* van de Paradijsbelofte te zien krijgt (r. 54-55 spreekt van een demonstratie van het *geloof* in die belofte bij ‘ons voorvaders’), kan ze een verband leggen met de allegorische interpretatie van het offer, met name met r. 1003. Het is haar niet duidelijk dat het buitenspel naar alle waarschijnlijkheid van later datum is dan het binnenspel en in het geheel niet aansluit op de *sensus allegoricus* van het laatstgenoemde.

Op de titelpagina van een van de door haar bestudeerde Duitse spelen worden teksten uit de brief aan de Romeinen geciteerd (4:3; 15:4). Fifield legt niet alleen terecht een verband met de behandeling van het thema van het geloofsvertrouwen in dit spel maar helt over tot de mening dat in het algemeen de introductie van dit thema op deze bijbelteksten moet worden herleid. Mijns inziens moet in dit algemene verband eerder op de brief aan de Hebreëen (11:8-17) gewezen worden. Niet alleen wordt ook daar Abraham als een door het geloof gerechtvaardigde beschreven maar terwijl in de genoemde hoofdstukken van de brief aan de Romeinen nergens van het offeren van Isaäk gerept wordt, vormt dat in hoofdstuk 11 van de brief aan de Hebreëen nu juist de climax in een opsomming van uit geloof in Gods belofte voortgekomen daden van Abraham. In enkele Duitse spelen worden trouwens, zoals Fifield zelf meedeelt, deze daden gebruikt om de dramatisering van het offer naar voren toe uit te breiden.

Frappant is dat Fifield geen enkel verband legt tussen de introductie van het thema van het geloofsvertrouwen en de reformatie. ‘Talrijke keren wordt in de Hervormingsgezinde literatuur Abraham aangehaald als gerechtvaardigd door het geloof’ constateerde Van

Dis op grond van teksten uit de eerste helft van de 16de eeuw (1937, 278; noot bij r. 575). Als Abraham gerechtvaardigd is uit het geloof en niet uit de werken, dan moeten de werken (gehoorzaamheid) wel als voortvloeiend uit dat geloof worden opgevat. Gehoorzaamheid die resulteert uit geloof, zoals in *Abrahams offerhande*, is precies waar een protestant bij een rechtlijnige interpretatie van Romeinen 4:3, 15:4 en Hebrëen 11:8-17 terecht moet komen. Maar de *sensus moralis* die men op grond hiervan verwachten zou, wordt in het spel niet aangewezen. Was ze vervat in een oudere, later vervangen proof epiloog? Of kwam het spel tot stand in een periode dat de 'toepassing' uit veiligheidsoverwegingen aan het publiek werd overgelaten en daar ook veilig aan overgelaten kon worden, zoals dat ook bij de dramatiseringen van Nieuwtestamentische verhalen gebeurde? Wat daar ook van zij, in het buitenspel van 1591 wordt het typisch reformatorische van het binnenspel omgebogen naar de minder provocatieve uitspraken die ik al citeerde aan het einde van de vorige paragraaf.

Fifield veronderstelt dat bewerkingen van bijbelse gegevens in de trant van Belcari en *Abrahams offerhande* hebben gefungeerd als de vorm waarin het bijbelse spel tijdelijk kon voortleven gedurende een periode waarin men afwijzend stond tegenover dramatiseringen van bijbelse stof. Maar in Nederland - ik laat Italië hier buiten beschouwing - is van een dergelijke afwijzende houding in de vermoedelijke ontstaanstijd van *Abrahams offerhande* nog geen sprake, behalve in zoverre bijbelse spelen religieus van aard zijn en elk spreken over zaken van religie een auteur in moeilijkheden kon brengen. Dàt is de reden waarom Cornelis van Ghistele volgens de proloog van zijn *Eneas en Dido* (ca. 1550) de materie van zijn spel bij Vergilius zoekt, en niet in de bijbel (r. 76-90). De vorm van het bijbelse spel is in dit verband irrelevant. Die vorm zal de auteur van *Abrahams offerhande* immers niet tegen beschuldigingen van nieuwlichterij hebben kunnen beschermen.

Van een auteur die er door zijn theologisch uitgangspunt toe gebracht wordt zich los te maken van de traditionele interpretatie van Abrahams drijfveren, is het gemakkelijk te begrijpen dat hij ook in andere opzichten nauwelijks sporen vertoont van afhankelijkheid van de middeleeuwse dramatische traditie, aangenomen dat we de 15de-eeuwse Engelse dramatiseringen van de stof (*Corpus Christi Play* ed. 1972, 101 vlg., 377 vlg., 391 vlg., 406 vlg., 418 vlg., 428 vlg.) en het Franse, uit 15de-eeuwse teksten samengestelde *Mistère*

du Viel Testament (*Viel Testament* ed. 1872/91, II, 18 vlg.) als representatief voor die traditie mogen beschouwen. Voor een lange pathetische discussie tussen Abraham en Isaäk boven op de berg en/of een omvangrijke ‘monologue dubitatif’ (Lebègue 1929, 302) van Abraham was in *Abrahams offerhande* geen plaats omdat alles wat Abraham tot ongeloof en twijfel kan brengen bij de sinnekens is ondergebracht. De soberheid waarmee in het Nederlandse spel de episode boven op de berg behandeld wordt, doet haast polemisch aan.

Aan de inhoud van de ‘monologue dubitatif’ herinnert hoogstens een element uit Abrahams reactie op Gods bevel om Isaäk te offeren, als hij nl. spreekt van een botsing tussen natuur en rede, een thema dat in *Viel Testament* breed wordt uitgewerkt. Traditioneel is ook dat Abraham bezorgd is over de verwijten die Sara hem zal maken (en het - later - voor Sara verbergen van de werkelijke bedoeling van de tocht naar het land Moria). Maar dit zijn allemaal motieven die niet zozeer met de *dramatisering* van de stof te maken hebben. De overweging dat God Isaäk weer uit de doden zou kunnen opwekken (r. 641/2) hoeft niet op een traditie te berusten maar kan ook rechtstreeks aan Hebrëen 11:8 zijn ontleend. Wat opvalt is dat de auteur zich niets aantrekt van de juist in de 16de eeuw opkomende bezwaren tegen het optreden van God of Christus in een toneelstuk. Hij houdt zich strikt aan de tekst van Genesis 22, die bij de opdrachten aan Abraham Godzelf laat spreken en alleen bij het offer de ‘Engel des Heeren’ laat verschijnen.

Vanuit een moderne, Paulinische visie op het in Genesis beschreven gebeuren begint de auteur als het ware van voren af aan. Een typisch Nederlandse dramaturgische traditie reikt hem de middelen - o.a. de sinnekens - aan om zijn kijk op de stof adequaat vorm te geven. Daaraan denkt Fifield vermoedelijk als ze zegt dat ‘established techniques of fiction perfect the expression of thematic innovation’. Bij de bespreking van de dramatische structuur van het spel kom ik hierop terug. Het resultaat is in elk geval iets dat zich gemakkelijk met contemporaine buitenlandse bewerkingen van dezelfde stof kan meten.

De uitleg van de allegorische betekenis is geconcentreerd in de tweede afronding en wordt daar gegeven door Den Engel. De veronderstelling dat deze inderdaad bedoeld was als het slot van een opvoering, waar geen epiloog of laatste deel van het buitenspel meer op volgde, wordt ondersteund door het feit dat men een dergelijke con-

centratie van de allegorische uitleg op één plaats ook vindt in de twee andere spelen met allegorisch uitgelegde Oud-Testamentische stof die bekend zijn, nl. *Joseph en Naaman prinche van Sijrien*, en in de twee bewaard gebleven bewerkingen van de geschiedenis van Pirus en Thisbe (Hummelen 1968, 1 D 8, 1 U 11 resp. 1 OB 11 en 4 05). In alle vier de gevallen wordt de uitleg steeds helemaal aan het slot van de vertoning van het spel gegeven, hetzij in de conclusie (= epiloog), hetzij in de als epiloog fungerende laatste scènes van het buitenspel. De radicale scheiding tussen tekst en allegorische uitleg strookt met het - in het algemeen gesproken - ontbreken van contact tussen de sinnekens en de andere personages in bijbelse spelen. Destijds heb ik het laatstgenoemde verschijnsel verklaard uit eerbied voor de bijbeltekst (Hummelen 1958, 351). Men zou met Marsicano (1980, 304) ook kunnen spreken van een toenemende invloed van een stroming in de theologie, die meer gericht is op de letterlijke, historische betekenis van de Oudtestamentische verhalen.

Als mijn veronderstellingen ten aanzien van de eerste en de tweede afronding van *Abrahams offerhande* juist zijn, vertegenwoordigt de tekst van dit spel zoals ze overgeleverd is, een illustratie bij een in de loop van de 16de eeuw plaatsgrijpende ontwikkeling, die ertoe geleid heeft dat in de Oudtestamentische spelen die uit het einde van die periode zijn overgeleverd, geen allegorische uitleg van de bewerkte stof meer voorkomt. Zoals uit *Abrahams offerhande* blijkt, kan het feit dat een allegorische uitleg op één plaats, en wel helemaal aan het slot geconcentreerd wordt, het overboord zetten ervan zonder dat dit een totale reconstructie van het spel met zich meebrengt, hebben vergemakkelijkt.

1.7 De mise-en-scène en de weergave van de gespeelde ruimte

Aangenomen mag worden dat men voor de opvoering van het spel tenminste kon beschikken over de traditionele toneelfaçade met drie toneeltoegangen, die tevens als toegang tot ‘open camers’, compartimenten achter de façade, konden worden gebruikt, en met opkomst- en afgangsmogelijkheden voor de sinnekens aan de zijkanten van het toneel. De stelling moest voor deze gelegenheid dan tevens voorzien zijn van een compartiment op de eerste verdieping om het mogelijk te maken God (na r. 351) ‘boven uijjt’ te laten komen. Tot aan de aankomst van Abraham en Isaäk bij de voet van

de berg levert de encenering dan geen enkel probleem op. De auteur vermijdt het nl. om personages als Abraham, Sara en Hagar bij hun afgang te laten spreken van verplaatsing naar zijn of haar ‘huis’ of ‘kamer’. Daarom kunnen alle bewegingen op het toneel naar en van wat men zou kunnen aanduiden als Abrahams huis en hof geleid worden via één toneeltoegang, laten we zeggen: de middelste. Die krijgt daardoor natuurlijk toch wel een bepaalde betekenis, maar voor de overige toneeltoegangen geldt dat niet, die blijven neutraal. Een ervan kan daarom gemakkelijk gebruikt worden als Agar met Ismael in ballingschap trekt, en dezelfde of de andere als Abraham met Isaäk van huis vertrekt naar de berg waar het offer zal plaatsvinden.

De reis naar die berg heeft twee etappes: van huis naar de voet van de berg en van de voet naar de top. Van beide etappes wordt alleen vertrek en aankomst getoond, de reis zelf voltrekt zich buiten het zicht van het publiek, als afgedekte handeling. Dit betekent dat Abraham en Isaäk tweemaal afgaan en tweemaal opkomen, voor ze boven op de berg zijn. Als daarvoor telkens andere toneeltoegangen zouden moeten worden gebruikt, komt het totaal aantal ervan op vijf, met inbegrip van die voor Abrahams ‘huis en hof’, die vanwege de betekenis die deze toneeltoegang in het voorafgaande deel van het spel voortdurend heeft gehad, zoveel mogelijk ontzien zal worden. Maar ook de toneeltoegangen aan de zijkanten van het toneel moeten buiten beschouwing worden gelaten. Ze worden niet alleen sterk geassocieerd met de sinnekens maar ook zouden Abraham en Isaäk bij gebruik van deze toneeltoegangen daar verschillende malen tegen de sinnekens oplopen, die zich volgens de toneelaanwijzingen dan juist op de hoeken van het toneel dienen op te houden. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat terwille van de hierboven geschetste uitbeelding van de reis een extra-brede façade opgericht zal zijn, met vijf toneeltoegangen aan de voorkant. Bij een façade met drie toneeltoegangen moeten die links en rechts van Abrahams ‘huis en hof’ elk tweemaal gebruikt worden. Abraham moet in dat geval tweemaal door de façade cirkelen, beide keren in dezelfde richting of eenmaal linksom en eenmaal rechtsom.

Een kleine complicatie vormt het feit dat het reisgezelschap aan de voet van de berg uiteengaat. Abraham gaat dan immers verder met alleen Isaäk, de twee dienaren en de ezel blijven achter. Om de laatstgenoemden van het toneel te verwijderen gebruikt de auteur het afgangsvoorwendsel van het vastbinden van de ezel. De dienaren

kunnen afgaan op de plaats waar ze opkwamen samen met Abraham of op de plaats waar kort tevoren Abraham eveneens is afgegaan. Het laatste lijkt het meest waarschijnlijk, omdat ze anders de direct na hun vertrek opkomende Abraham en Isaäk als het ware in de armen zouden lopen.

Abraham bouwt nu het altaar op, naar ik aanneem links of rechts op het toneel en in elk geval vlak tegen de façade, zodat de engel er inderdaad bij kan als die straks - zoals de toneelaanwijzing voorschrijft - door zijn hand uit de gordijnen te steken Abrahams arm met het opgeheven zwaard moet tegenhouden. De engel-zelf is dus onzichtbaar, vermoedelijk omdat de Bijbel niet spreekt over een ontmoeting tussen Abraham en de engel, maar zegt dat de engel 'de caelo' (van de hemel) roept. Is mijn veronderstelling juist dan zou de engel strikt genomen ook onzichtbaar moeten *blijven*. Zowel de hoeveelheid tekst die de engel in de oorspronkelijke afronding nog moet spreken (56 vss.) als de aard van wat hij zegt (toelichting bij twee tableaux vivants en een afscheidswoord) zijn daarmee in strijd. Misschien kwam de engel te voorschijn bij r. 952, of bij r. 963, op het moment dat wat hij verder nog zegt niet meer rechtstreeks op Genesis 22 gebaseerd is. De scènegrens heb ik overigens laten vallen op het moment dat hij spreekt en niet op het moeilijker te bepalen moment dat hij zichtbaar wordt.

Het materiaal voor het altaar kan zonder bezwaar van het begin van het spel af op het voortoneel liggen. Maar de bok moet, met struikgewas en al, op het geëigende moment op het voortoneel geschoven worden. Als het een levend dier is - en ik zie niet in waarom hier niet realistisch te werk zou zijn gegaan - schuift men het misschien achterstevoren op het toneel en houdt het met door 'struikgewas' bedekte handen bij de horens vast tot Abraham het overgenomen heeft.

De lijst van personages (na r. 159), die overigens moet zijn opgemaakt op een tijdstip dat men het spel wilde opvoeren met de tweede afronding, vermeldt op de laatste plaats 'Een verthooning aen een cruijs'. Daarmee heeft men de acteur op het oog die de rol van Christus aan het kruis moet spelen, op de plaats waar (na r. 1006) de toneelaanwijzing luidt: 'Hier thoontmen een aent cruijs'. Het betreft hier wat de rederijkers een toog of een figure noemen, waarbij een bepaalde voorstelling door het openschuiven van gordijnen aan het publiek wordt gepresenteerd. Meestal is de toog - zoals hier - een tableau vivant. De toneelaanwijzing na r. 945, waar het publiek 'een

bock, verwert in de haegen' krijgt te zien, wordt eveneens ingeleid met de woorden 'Hier toontmen'. Daarom zal het ook hier een toog betreffen. Ook de uitvoerigheid van de erop aansluitende uiteenzettingen wijst erop dat hier geen de aandacht afleidend, spartelend levend beest wordt gebruikt maar een beeld of een schilderij, dat op zijn beurt het best in de vorm van een toog aan het publiek kan worden aangeboden. Misschien wordt in de tweede toog geen gebruik gemaakt van een crucifix, zoals bijvoorbeeld in *De minckijzers* (Hummelen 1968, 1 OA 1, fol. 121v.), omdat men dan gemakkelijker bepaalde overeenkomsten tussen de eerste en de tweede toog kon arrangeren. De vraag welk compartiment voor het tonen van de bok gebruikt wordt, is niet met zekerheid te beantwoorden. Als we rekening houden met de traditie, komt het middelste het meest in aanmerking. De toog van de gekruisigde kan in hetzelfde compartiment vertoond worden, maar er is ook nog de mogelijkheid die te vertonen in het compartiment op de eerste verdieping. Omdat er maar 20 verzen liggen tussen het laatste moment waarop de bok nog zichtbaar moet zijn (r. 987) en de toog van de gekruisigde, lijkt in elk geval gebruik van verschillende compartimenten voor de twee togen het meest waarschijnlijk.

Op gebruik van het compartiment boven zou het volgende kunnen wijzen. In de tekst van de engel bij de inleiding op de laatste toog staat: 'Slaet op, ick sal u toonen fijguerlijck daer ick u aff hebbe verhaelt' (r. 1005-6). Als we dat nemen zoals het er staat, betekent dit dat Abraham zelf de toog moet openen en dat houdt dan uiteraard in dat de toog op de begane grond getoond wordt. Maar er is reden om te vermoeden dat vers 1005 corrupt is, want het is te kort. Het is bovendien onnodig en ongebruikelijk dat een personage aan wie iets 'getoogd' wordt, zelf de gordijnen opent. Er zou gestaan kunnen hebben: 'Slaet op *u ogen*, ick sal u toonen', wat bij een toog op de eerste verdieping goed zou passen. Het is op dit moment 308 verzen geleden dat het compartiment boven voor het laatst is gebruikt.

Omdat de betekenissen van de toneeltoegangen in het binnenspel niet gelden voor het buitenspel en omgekeerd, kan de opkomst en afgang van de twee personages van het buitenspel geen probleem vormen.

1.8 De weergave van de gespeelde tijd

Het valt op dat de auteur in zijn spel zo min mogelijk nadruk geeft aan de tijdshiaten die volgens Genesis 21 en 22 de geboorte van Isaäk, het weggagen van Agar en het offer van Isaäk van elkaar scheiden. Dat hij zich van die hiaten wel degelijk bewust is, blijkt uit het volgende. In de tweede scène-apart van het spel spreekt Temtatie des Geloofs de verwachting uit dat Agar weggestuurd zal worden zodra ‘Sara is ten tempel gegaen om haer te reijnnighen’ (r. 298). Er moet hier gedacht worden aan de reinigingswet van Leviticus 12: 1-8, waar geboden wordt dat de moeder, om haar reiniging te voltooien, veertig dagen na de geboorte van een zoon een offerdier zal brengen aan de priester bij de ‘tent der samenkomst’. Het is de vraag of de auteur die tekst inderdaad kende. Meer voor de hand ligt dat hij dacht aan de verwijzing naar deze reinigingswet zoals die voorkomt aan het begin van het verhaal van de opdracht in de tempel van de kleine Jezus (Lukas 2:24), het evangelie van de eerste zondag van februari. Zo zullen in elk geval de toeschouwers het wel begrepen hebben, voorzover ze het al begrepen. In het evangelie van Lukas is weliswaar geen sprake van de termijn van veertig dagen maar de toeschouwers zullen op grond van de positie van de eerste zondag van februari ten opzichte van de voorafgaande Kerstmis en op grond van de wijze waarop in de beeldende kunst het kind Jezus bij de opdracht in de tempel wordt voorgesteld, toch niet anders hebben kunnen denken dan dat Agar volgens de sinnekens nog maar een paar weken heeft. Maar in Genesis 21 volgt het weggagen van Agar en Ismael op een feest ter gelegenheid van het feit dat Isaäk gespeend wordt, d.w.z. geen borstvoeding meer krijgt. Natuurlijk gaven vrouwen in de 16e eeuw hun kinderen langer de borst dan zes weken en moest de auteur uit de tekst van Genesis 21 - die hij stellig kende - opmaken dat er sprake is van een periode van een half tot anderhalf jaar. Als hij dan toch, zonder het later recht te zetten, de rijd die Agar nog resteert door de sinnekens foutief, maar op een op zichzelf overtuigend klinkende wijze, laat schatten, is hij er kennelijk op uit de toeschouwer in de waan te laten dat de sinnekens gelijk hebben en dat de gebeurtenissen elkaar sneller opvolgen dan uit Genesis 21 zou moeten worden afgeleid.

Het grootste tijdshiaat in de stof van het spel, nl. dat tussen het weggagen van Agar en het offer van Isaäk, wordt op een geraffineerde manier genegeerd tot op een moment dat de toeschouwer er niet

meer op kan blijven ‘hangen’. Het bevel tot dat offer wordt gegeven in r. 504-8. Er is geen enkele aanwijzing hoe oud Isaäk inmiddels is; het bevel volgt onmiddellijk op het vertrek van Agar en Ismael en betreft, zo lijkt het, een Isaäk van de leeftijd die hij op dat moment bereikt kan hebben. De toeschouwer die zich onder de indruk van die suggestie laat brengen wordt pas bijna tweehonderd verzen later uit de waan geholpen. Dan verschijnt Isaäk namelijk zelf voor het eerst op het toneel en kan het publiek dus zien dat het om een kind gaat dat kan lopen en spreken. Maar Abraham staat dan al op het punt te vertrekken, de handeling van het spel is op dat moment in een stroomversnelling, alles wijst naar voren en de toeschouwer krijgt niet de rust die hij nodig heeft om achteraf nog even stil te staan bij de tijdssprong die tussen het vertrek van Agar en Gods bevel om Isaäk te offeren gemaakt moet zijn.

Is het enerzijds dramatisch gesproken soms belangrijk het verstrijken van tijd te ontkennen of eenvoudig te negeren, op andere plaatsen brengen de eisen van het spel met zich mee dat het verstrijken van tijd voor het publiek uitdrukkelijk aanvaardbaar wordt gemaakt. Dat gebeurt bij de reis naar de berg in het land Moria, waarvan alleen het vertrek van huis, de aankomst aan de voet van de berg en die op de top van de berg worden getoond. De rest van de reis is afgedekte handeling. Om voor het publiek acceptabel te maken dat die afgedekte handeling zich tussen de vertoonde momenten van de reis voltrekt en met die momenten een doorlopend geheel vormt, last de auteur op twee plaatsen tussen de drie vertoonde momenten een scène in. Voor de tweede daarvan maakt hij gebruik van de twee volgens Genesis 22 aan de voet van de berg achtergebleven dienaars. Door het triviale gespreksonderwerp en een grapje over Abrahams langademige gebeden contrasteert het scènetje ook nog met de ernst van het voorafgaande en het volgende. In die verspringing van het perspectief en in het verantwoorden van de tijdens het bestijgen van de berg verstreken tijd gaat de functie van deze scène op.

Die verantwoording, maar dan van het verstrijken van tijd tussen het vertrek van huis en de aankomst aan de voet van de berg, is ook een van de functies van de tussen deze beide momenten geplaatste scène-apart van de sinnekens. Aan het begin ervan roepen de sinnekens de vertrekkende Abraham nog een paar spottende opmerkingen achterna, aan het eind ervan zien ze Abraham bij de berg arriveren. Als bovenmenselijke wezens kunnen de sinnekens de ver-

streken tijd en de afgelegde afstand moeiteloos overbruggen. Om te voorkomen dat voor de toeschouwers daardoor juist de genoemde functie van de scène-apart verloren gaat, laat de auteur een van de sinnekens bij het zien van de opkomende Abraham opmerken (r. 757): ‘Tis huijden den derden dach dat hij van huijs reijdsde’.

1.9 De dramatische structuur van het spel

Het verhaal van Abrahams offer en de daaraan voorafgaande gebeurtenissen wordt in het boek Genesis op zeer beknopte wijze weergegeven. Er zijn in het binnenspel van *Abrahams offerhande* dan ook maar een beperkt aantal scènes die rechtstreeks op de bijbelse bron teruggaan: het verzoek van Sara om Agar en Ismael weg te sturen (VII), Gods bevel om Sara haar zin te geven (IX), Gods opdracht om Isaäk te offeren (XIV-XV), de aankomst aan de voet van de berg (XXIII) en het gebeuren boven op de berg (XXV-XXX, minus het optreden van de sinnekens in scène XXVI). Ook het kloven van het brandhout wordt in de bijbel genoemd maar als een karweitje op de dag van het vertrek. De auteur schuift dit gegeven in de tijd naar voren en geeft het de functie van signaal (aan de sinnekens) dat het offeren van Isaäk echt zal doorgaan, met het gevolg dat zij in actie komen terwijl Abraham aan het werk is (XVIII). Het in Genesis 22 genoemde vertrek naar het land Moria wordt door de auteur uitgebreid met de aanwezigheid van Sara (XX). Wat lag meer voor de hand?

Ook de overige uitbreidingen ten opzichte van de Bijbeltekst, afgezien van het optreden van de sinnekens, zijn zeer vanzelfsprekend. Dat komt omdat het bijna allemaal natuurlijke reacties, met name van Abraham, op de in de Bijbel aangegeven gebeurtenissen zijn: op de geboorte van Isaäk (IV, VI), op Sara's wens dat Agar en Ismael worden weggestuurd (VIII), op het vertrek van Agar en Ismael (XII), op de opdracht om Isaäk te offeren (XVI), of op het afscheid van Sara (XXI). In enkele scènes wordt niet zozeer gereageerd op wat er gebeurd is dan wel op wat er naar alle waarschijnlijkheid gebeuren zal. Dat is het geval als Agar zich zorgen maakt over haar door de geboorte van Isaäk onzeker geworden toekomst (VI), als Abraham zich afvraagt hoe hij zich met ere van Agar en Ismael moet ontdoen (X), of welke tactiek hij moet kiezen tegenover Sara wat het doel van de reis naar het land Moria betreft (XIX).

Toch is de vanzelfsprekendheid van deze veelal bescheiden uitbreidingen bedriegelijk. Van sommige reacties kan men inderdaad zeggen dat ze in geen enkele steekhoudende dramatisering van Abrahams offer zouden kunnen ontbreken. Van andere geldt dat niet, of in veel mindere mate. Ze vloeien voort uit het feit dat het dramatiseren van een verhaal voor een rederijker met zich meebrengt het aanbrengen van wat men een reactieve structuur zou kunnen noemen, waarin meer aandacht is voor de wijze waarop op de gebeurtenissen wordt gereageerd en deze daardoor voortdurend in een ander perspectief worden geplaatst, dan voor de manier waarop de gebeurtenissen uit elkaar voortvloeien. De reactieve structuur in *Abrahams offerhande* is niet beperkt tot de handelingen van de aan het boek Genesis ontleende personages. Zoals gebruikelijk vormt ook het optreden van de sinnekens er een uiterst belangrijk onderdeel van, al blijft dit niet onder alle omstandigheden tot commentaar en reactie beperkt.

Het meest illustratief voor de reactieve structuur van het spel is wel dat het inzet met een lange, virtuoos gevarieerde reeks van reacties op een gebeurtenis die zelf als zodanig dan ook niet op het toneel zou kunnen worden gebracht: Isaäks geboorte. Eerst de sinnekens, waarvan de een niet naar de ander wil luisteren en als hij het nieuws tenslotte gehoord heeft, het niet wil geloven. Dan Abrahams reactie, vol afschuw beloerd door de sinnekens en met een woede-uitbarsting als commentaar van terzij na elke gebedsstrofe, terwijl Abraham stil op het toneel geknield ligt. Vervolgens de sinnekens weer onder elkaar, bezorgd omdat ze nog meer onheil zien naderen. Tenslotte Agar, die datzelfde onheil vermoedt: maar h  r gaat het persoonlijk aan.

Verschillende scènes-apart en passages waarin de sinnekens van terzijde commentaar leveren op wat elders op het toneel plaatsvindt, beginnen met opmerkingen die gericht zijn tot wie zojuist het toneel verlaten heeft of daar nog samen met de sinnekens op aanwezig is. Het is echter kennelijk niet de bedoeling van de sinnekens dat wat ze uitroepen door anderen dan henzelf wordt gehoord. Er is maar   n scène waarin de sinnekens wel gehoord willen worden en dat is wanneer ze Abraham, die bezig is het hout voor het offer te klieven, proberen van zijn voornemens af te brengen. Het contact tussen Abraham en de sinnekens heeft iets merkwaardigs. Na enkele opmerkingen onder elkaar komen de sinnekens van links en rechts dicht bij Abraham en beginnen op hem in te praten terwijl

Abraham doorgaat met het klieven (want aan het einde van de scène is hij ermee klaar). De hele scène bevat slechts drie clausen van Abraham, die alle beginnen met de uitroep ‘O, Godt’ en die, ofschoon niet losstaand van de opmerkingen van de sinnekens, helemaal niet tot de sinnekens maar tot God gericht zijn. Het is wat ik bij een vroegere gelegenheid het ‘invisibel contact’ noemde, een vorm van contact waarbij de sinnekens als wezens van een andere, niet-menselijke orde onzichtbaar en onaanspreekbaar zijn voor de mens die zij proberen te verleiden (Hummelen 1958, 113 vlg.). Zoals ik toen al heb uiteengezet, komt deze vorm van contact met name voor bij een aantal spelen waarin novellistische stof is gedramatiseerd, en wijkt *Abrahams offerhande* van de meeste bijbelse spelen af doordat de sinnekens meestal juist helemaal geen contact met de aan de bijbel ontleende personages hebben, contact op grond van een bepaalde rol in het gedramatiseerde verhaal (helpers van de beul bijvoorbeeld) buiten beschouwing gelaten. De nadruk die de vorm van het contact legt op het bovenmenselijk karakter van de sinnekens sluit weer goed aan bij plaats en wijze van hun acteren die, zoals gezegd, het mysterieus en ongrijpbaar karakter van hun aanwezigheid accentueren (vgl. par. 1.4). En natuurlijk is het invisibel contact dramatisch gesproken zeer effectief als aan de verleiding door demonische krachten en aan het verzet daartegen vorm gegeven moet worden. Het is in de auteur alleen maar te prijzen dat hij in het verlengde van zijn rechtlijnige visie op het morele thema van zijn spel, Abraham ook werkelijk onderwerpt aan een verleidingspoging door de sinnekens en daarvan niet afziet omdat zoveel andere auteurs van bijbelse spelen dat ook doen.

Behalve tijdens, of beter tussen de drie rondelen van Abrahams dankgebed voor de geboorte van Isaäk, maakt de auteur nog eenmaal, kort, gebruik van de mogelijkheid om de sinnekens met opmerkingen van terzijde te laten optreden, nl. als Abraham het zwaard heft om Isaäk te doden (XXVI). In de scènes-apart geeft hij de gevoelens die de loop van de gebeurtenissen bij de sinnekens opwekt vooral vorm door de manier waarop hij ze laat fantaseren over toekomstige ontwikkelingen: hoe erg Agar zal lijden in de woestijn (XIII), hoe Sara zich zal verzetten en hoe Abraham dat zal proberen te voorkomen (XVII) en hoe Sara zal reageren als Abraham terugkomt zonder Isaäk (XXII). Die mogelijkheid ontbreekt in de laatste scène-apart van de sinnekens, het afgangstoneel, dat zich niet onderscheidt van dergelijke toneeltjes in andere spelen. Het is wel

gevarieerd wat de emoties betreft maar die emoties worden slechts genoemd en, afgezien van de verwensingen aan Abrahams adres, niet verbeeld.

Dat neemt niet weg dat het optreden van de sinnekens, in vergelijking met dat in andere spelen, zeer afwisselend kan worden genoemd. Het valt ook op dat de auteur nergens gebruik heeft gemaakt van het geijkte, vaak als vulling gehanteerde motief van het elkaar wederzijds beschuldigen aan de hand van aan de Bijbel ontleende voorbeelden. De tegenstelling tussen de sinnekens komt alleen in de eerste scène-apart, en dan wel op een heel originele manier, tot uiting. Er wordt door de sinnekens ook slechts spaarzaam gebruik gemaakt van openings- en slotrondelen (vier maal op zes scènes!). Dat geeft het spel een hoog tempo en sluit aan bij wat hierboven over de manier en plaats van acteren van de sinnekens kon worden opgemerkt. Door het vermijden van allerlei dat tot een lossere verband zou kunnen leiden tussen de scènes-apart en de handelingen van de aan het boek Genesis ontleende personages, kunnen die scènes-apart hun functie in de reactieve structuur van het spel optimaal vervullen.

De zojuist bedoelde nauwe relatie komt mee tot stand doordat de sinnekens in hun reacties zo vaak vooruitgrijpen op latere ontwikkelingen. Het zijn overigens niet alleen de sinnekens die dat doen, ook Agar doet er aan mee. Hoe het publiek dit zal hebben ervaren, is moeilijk uit te maken. Dat hangt er immers in hoge mate van af in hoeverre het vertrouwd was met de bewerkte stof. Wie wist dat de sinnekens het bij het rechte eind hebben, kon zich vermaken over hun fijne neus of hun overmoed en begreep waar de auteur heen wilde. Wie het niet wist keek met des te meer spanning uit naar de toekomst en werd niet telkens door elke nieuwe ontwikkeling overvallen. De auteur bereikte er hoe dan ook mee, dat zijn spel niet in een aantal incidenten uiteenviel. Zelfs op een plotselinge wending als de opdracht om Isaäk te doden, maakt hij van tevoren al een toespeling als hij een van de sinnekens laat zeggen: ‘Och, hoe soumen jancken, worde hij [= Isaäk] verroekeloost’.

Zonder het vertrouwde kader van de conventies van het rederijkersspel te doorbreken en daarmee het publiek in verwarring te brengen, zet de auteur die conventies toch helemaal naar zijn hand bij het uitbeelden van een ontraditionele visie op het offer van Abraham. Tegelijk slaagt hij erin om ook in dramatisch opzicht het beste te halen uit wat die conventies hem aan mogelijkheden bieden.

Hoofdstuk 2: Teksteigenaardigheden

2.1 Regeltelling

Volgens het handschrift (fol. 51v.) omvat de proloog 162 regels. Telling levert er echter slechts 159 op, of 160 indien we de twee halve regels die tot afzonderlijke clausen behoren en in onze uitgave r. 108 vormen, afzonderlijk tellen. Er zijn twee mogelijkheden: 1. de zestiende-eeuwse teller heeft zich vergist, of 2. bij het afschrijven bleven twee regels achterwege, wat het geval zou kunnen zijn geweest tussen de huidige regels 36 en 40 (zie 2.2 m.b.t. het rijm). Op fol. 64v. van het handschrift zien we vermeld dat het spel ‘950. regulen’ lang is. Wij komen in onze uitgave tot 867 regels (160-1026), maar wanneer de delen van gebroken regels afzonderlijk worden geteld tot 950: overeenkomstig de opgave van de zestiende-eeuwse schrijver. In het handschrift omvat de conclusie 38 regels; vgl. fol. 65r.: ‘Het spel met de prologe ende de conclusie is lang tsaemen 1150. regulen’, en $1150 - (162+950) = 38$, wat overeenkomt met onze telling. We geraken zo tot het volgende overzicht:

regeltelling handschrift	regeltelling onze uitgave	totalen bij afzonderlijke telling van delen van gebroken regels
162	159	160 proloog
950	867	950 spel
38	38	38 conclusie

2.2 Rijm

In *Abrahams offerhande* is het meest gebruik gemaakt van gepaard rijm, waarbij geen sprake is van een regelmatige afwisseling van slepend en staand rijm. In verschillende gevallen is gepaard rijm verlengd met binnenrijm in de derde regel, en soms is van dubbelrijm gebruik gemaakt, dat in de meeste gevallen door middel van een dubbele schuine streep (die in onze editie is weggelaten; zie 2.5) is aangegeven. Op de grens van twee clausen binnen één (meta-)scène treedt meestal rijmbreking op. In een aantal gevallen vindt rijmafhechting plaats; bij de bespreking van de indeling van het spel door

middel van het rijm is de relatie tussen rijmafhechting en (meta-) scènegrenzen al aan de orde gekomen (zie 1.4).

In het vervolg van deze paragraaf zal worden vermeld waar in de proloog, de tekst en de epiloog van bovenstaande algemene beschrijving wordt afgeweken. Ook zal aandacht worden besteed aan ons wat merkwaardig ogende rijmparen.

Proloog. De proloog vangt aan met een zestienregelige strofe, waarvan het rijmschema enige regelmaat vertoont wanneer men de rijmen als volgt groepeert:

abaab
bccdd
edeeff.

Na de *pausa* opent Goet onderwijs met een rondeel (17-24). Wat vreemd is het dat r. 30 rijmt op r. 26 en r. 27. Ook in r. 37-39 is het rijm merkwaardig: het lijkt erop alsof *uuijtmeten* (27) zou moeten luiden *nomen* of *romen*, waarop dan *gecomen* (38) zou rijmen. Maar dan zou *weten* (39) in de lucht komen hangen, dat in rijmende relatie lijkt te staan met *uuijtmeten*. Het lijkt dan ook waarschijnlijker dat *gecomen* moet worden vervangen door *geseten* (zie ook 46), zodat een drievoudig rijm met rijmbreking ontstaat dat we in de proloog ook vinden in r. 62-64 en 127-129 (vgl. voor drievoudig rijm binnen één claus r. 88-90).

In r. 54-59 vinden we het rijmschema aababb, evenals in r. 113-118 en in r. 134-139. Ook in r. 69-73 wordt het vaste schema even doorbroken, via het rijm bccbb, tenzij i.p.v. *spelen* oorspronkelijk *doen hooren* in de tekst heeft gestaan.

Spel. De sinnekens openen de tekst traditioneel met een rondeel (160-167). Deze dichtvorm wordt hun ook in de mond gelegd in r. 305-312, r. 557-564 en in de tweede afronding in r. 894-901. Ook Abraham hanteert enkele malen het rondeel: r. 240-247, 254-261, 272-279, 421-428, 713-720 en 819-826. Een verminkt rondeel resteert in r. 1014-1019, binnen de slotdialoog tussen Isaäk en Abraham.

Op enkele plaatsen is van strofische rijmvormen gebruik gemaakt. Zeer duidelijk is dat het geval in Abrahams klacht en gebed (509-556): we vinden hier 4 strofen van elk 12 regels met het rijmschema ababbccddcd; deze refreinstrofen eindigen met een licht variërende stokregel, en boven de laatste strofe prijkt *Prince*. Dit refrein is van

het type ‘van twaalven oversleghen’ (Iansen 1971:69). Weinig gecompliceerd is Abrahams tekst in r. 658-665 met het rijmschema ababbcbc, waarbij dan nog soms binnenrijm optreedt.

Eén tekstgedeelte vertoont een gecompliceerde rijmstructuur: r. 379-404 uit de dialoog tussen Agar en Abraham. Hieronder volgen de rijmwoorden per regel, waarbij in de eerste kolom de woorden staan die in binnenrijmpositie voorkomen, en die soms wel en soms niet in het handschrift door middel van een dubbele streep zijn aangeduid:

	susteneren	
begeren	logeren	380
dieren	staete	
	bate	
laete	wesen	
	genesen	
gepresen	vresen	385
vermach	wach	
dach	sach	
geclach	droeve	
	behoeve	
	schamen	390
vramen	namen	
raemen	tsaemen	
blamen	gesinde	
beminde	kinde	
	strange	395
	bedwange	
	gebogen	
	gedogen	
	leeren	
	Heeren	400
verkeeren	binnen	
	minnen	
kinnen	fallatie	
spatie	gratije.	

De schrijver van de tekst heeft hier stellig een rijmtechnisch hoogtepunt willen bereiken: van een viervoudig *-eren*-rijm zakte hij

naar een drievoudig *-a(e)te*, klom naar een viervoudig *-esen* en zelfs een vijfvoudig *-ach*, om via een tweevoudig *-oeve* tot een zesvoudig *-a(e)men* te geraken. Daarna wordt het rijm eenvoudiger: een drievoudig rijm met het binnenrijm in de tweede regel (393-394), welke techniek we herhaald zien in r. 403-404, en enkele gepaarde regels, waarvan de laatste binnenrijm bezitten in de derde regel.

Ook r. 844-855, wanneer Abraham de bok als offer brengt, is een strofische passage: de drie strofen bevatten alle drie het rijmschema

aa
aa
ab
b

De eerste strofe is identiek aan r. 1010-1013, waar echter de aansluiting minder vlekkeloos is geschied, aangezien het woord *gepresen* zowel in r. 1008 als 1010 in rijmpositie is geplaatst.

Gecompliceerd qua rijmschema zijn ook r. 863-888. Nadat Den Engel in r. 856-862 in gepaard rijm heeft gesproken, gaat hij op een ander rijmschema over dat in de eropvolgende tekst van Abraham en Isaäk wordt overgenomen. In dit fragment, rijk aan stoplappen, vinden we in r. 863-868, 869-874 en 883-888 hetzelfde rijmschema: aababb. Maar bij deze indeling is er van de tussenliggende 8 regels weinig te maken, wat het rijm betreft althans. Waarschijnlijk zullen we uit dienen te gaan van het rijmschema aababb dat ook r. 879-884 laat zien. Nu blijken r. 875-878 het schema abaa of babb te vertonen: waarschijnlijk zijn dus tussen de huidige regels 874 en 875 twee versregels weggevallen met het rijm *-aem*. Uitgebreid met deze regels zouden we dan in r. 863-884 (+ 2) 4 strofen van 6 regels elk aantreffen met hetzelfde schema: aababb. De huidige regels 885-888 kunnen dan worden beschouwd als afronding van het strofische geheel. Maar het is ook mogelijk dat bovendien vóór r. 885 twee regels zijn weggevallen, rijmend op *-eecken*. Aanwezigheid van deze versregels zou leiden tot een vijfde strofe met gelijk rijmschema als de voorafgaande, doch het rijm *-eecken* lijkt eerder een afrondende voortzetting van 881, 883 en 884. Een andere oplossing kan zijn dat er tussen r. 875 en 883 twee regels teveel zijn, r. 876 en 881.

Op grond van het rijm kan in r. 179 *naer* worden gewijzigd in *nae*. Wat lastiger is de situatie in r. 371-374, waar we op elkaar zien rijmen: *bekent sijn, gewent sijn, present sijn*, waarna in r. 374 *genegen sijn* in de lucht blijft hangen. Aangezien in r. 373-374 normaal gesproken rijmbreking zou moeten optreden gezien het verspringen van de sprekende persoon en omdat een viervoudig dubbelrijm zich binnen de tekst verder niet voordoet, zal de oplossing voor het weesvers r. 374 gezocht moeten worden in wijziging van r. 373; een mogelijkheid lijkt: *maer de Heere, hoop ick, sal in haer wege sijn*, waarmee een mogelijk dubbelrijm is hersteld.

Ook de verzen 444 en 445 dienen op elkaar te rijmen, waarbij rekening worde gehouden met het binnenrijm in r. 446. Dat binnenrijmend woord luidt *hoore*. Hoewel het niet uitgesloten is dat hier ‘hoor’, ‘erfgenaam’, ‘oor’ bedoeld is (waarmee we dan via de *h*-geconfronteerd zouden worden met een Vlaams element in de tekst), lijkt ‘hoer’ waarschijnlijker: Sara heeft het immers niet gemunt op Ismaël maar op haar vrouw-rivale Agar, die het onderwerp vormt van het gesprek tussen de sinnekens (vgl. ook de verschrijving *hoore* voor ‘hoer’ in r. 1042). Een rijm als *voore - hoore* (*voor - hoer*) vinden we ook in r. 93-94: *comen - beromen* (*komen - beroemen*) en hoeft niet te verbazen; maar *thaere - voore - hoore*? *Haer(e)* heeft in andere teksten *hoor(e)* als variant, zodat ook hier het rijm gecorrigeerd kan worden (vgl. ook *sloor* ‘sloerie’ in 267).

Regel 698 en 699 lijken weesverzen te zijn. De (af)schrijver van de tekst gaf via een dubbele schuin-verticale streep achter *kennen* (699) binnenrijm aan van dit woord op *wennen* (698). Maar het is niet uitgesloten dat de toevallig in elkaars buurt voorkomende woorden *wennen* en *kennen* hem tot notering van de twee weesverzen verleidde, terwijl in zijn legger r. 698 eindigde met *wennen leren*, waarvan het laatste woord rijmt op *eeren* en *vermeren* (699-700). En misschien moeten we wel aannemen dat r. 698 heeft geluid: *haer jonckheijt leren*, zodat *wennen* geheel aan de fantasie van de afschrijver is ontsproten, onder invloed van *kennen*.

Het slotwoord *vader* van r. 781 blijkt als rijmwoord in de lucht te hangen. Er zijn twee oplossingen mogelijk: óf r. 781 en r. 782 vormen één versregel, zij het een lange, óf *vader* moet worden beschouwd als een gecorrigeerde vorm van het oorspronkelijke *vaere* (‘vader’). Een merkwaardige situatie doet zich voor in r. 986-991:

Den engel

En gelijck ghij den bock naer u vermeten
 hier verwert siet in de doornen hangen,
 die ghij sult offeren midts sdoots verstrangen,
 so sal Christus oock worden gevangen claer
 van den sijnen openbaer.

Abraham

O Godt, sal dit noch worden vervult?

Ook wanneer we r. 990 en r. 991 tot één versregel te zamen voegen, blijft deze met *vervult* een weesvers. En het rijm *gevangen claer* is vreemd: de dubbele streep die in het handschrift tussen beide woorden staat, duidt erop dat de schrijver een dubbelrijm bedoelde (dat er niet is) of binnenrijm bij *hangen - verstrangen* (wat zo pal voor het eindrijm in de tekst niet elders voorkomt). Een oplossing is hier moeilijk: misschien moet ze worden gezocht in samenvoeging van r. 989 en 990 en wijziging van r. 991:

so sal Christus worden gevangen van den sijnen openbaer.
 O Godt, sal dit noch worden waer?

Epiloog. De epiloog kent slechts gepaard rijm. Opvallend is het, dat 11 van de 19 eindrijmparen verlengd zijn met binnenrijm in de derde regel: in de proloog van 159 regels, waar niet slechts gepaard rijm wordt aangetroffen, vallen 30 van dergelijke verlengingen te registreren; in de eigenlijke tekst (160-827) ca. 70, en van r. 827-1026 32.

Vreemde rijmparen. In de gehele tekst van *Abrahams offerhande* komen rijmparen voor die naar hedendaagse beschaafde maatstaven gemeten onzuiver zijn. De volgende categorieën kunnen worden onderscheiden, waarbij is uitgegaan van de rijmklanken zoals die in hedendaags Nederlands zouden luiden:

1. *uu - eu* of *oe*, en *eu - oe* vóór *r*. Lange *u* rijmt op *eu* in *gebueren - besueren - trueren* (97-99), *puer - labuer - truer* (613-615), *avontuer - hierveur* (754-755), *besueren - gebueren* (994-995), *besueren - labueren - uuren* (1023-1025). Lange *u* rijmt op *oe* in *rueren - hueren* (173-174) en *cuere - berueren* (935-936). En *eu* rijmt op *oe* in *gebeuren - treuren - berueren* (361-363).

2. *oo - oe*. Eén maal in de proloog (*comen - beromen*; 93-94) en één maal in de epiloog (*gecomen - beromen - schromen*; 1053-1055) treffen we dit *oo/oe*-rijm aan.
3. *i - e*. Tot deze groep behoren *kennen - minnen* (107-108), *kinde - inde* ('ende', 'einde'; 282-283), *binnen - minnen - kinnen* (401-403), *blint - wint - ontrent* (571-573), *ontrent - kint* (744-745), *rebben - hebben* (908-909), *bringen - bedwinghen - ghehingen* (1002-1004).
4. *ee - ei*. We treffen aan *alleen - reijn - gemeijn* (766-768), waarbij kan worden opgemerkt dat ook in rijm woorden die thans in algemeen Nederlands met *ei* geschreven en gesproken worden, met *ee* voorkomen: *alleen - cleen* (331-332) en *teecken - eecken* (775-776).
5. Incidentele gevallen zijn *vrient - bekint - versint* (33-35), *after - sachter* (231-232), *haerten - smerte* (478-479), *vroech - genoch* (611-612), *susteneren - begeren - logeren - dieren* (379-381), *uuijtgevallen - betaelen* (91-92). De meeste van deze en van de andere vreemd aandoende rijmparen wijzen erop dat we met een westelijke, licht Hollands gekleurde tekst te maken hebben, waarin echter ook Zuidelijke elementen voorkomen.

2.3 De taal

De tekst van *Abrahams offerhande* is in de computer ingevoerd. Na deletie van de clauskoppen kon door drs B. Salemans op eenvoudige wijze een alfabetische concordantie worden vervaardigd van alle grafische eenheden (meestal enkele woorden, maar soms bestaand uit meerdere: *benttertoe* in r. 134) uit de tekst, met vermelding van de regels waarin het lemma in de tekst voorkomt, en per gevonden geval een deel van de tekst die ter linker- en ter rechterzijde van de eenheid in de toneeltekst te lezen staat.

Op basis van deze alfabetische concordantie worden hieronder enkele opmerkingen gemaakt betreffende het taalgebruik in onze tekst, waarbij geenszins naar een volledige beschrijving daarvan is gestreefd. Naar verklaringen voor taalverschijnselen is niet gezocht: bespiegelingen omtrent de metriek van het vers of betreffende het rijm zijn hieronder daarom nauwelijks te vinden.

2.3.1. Spelling

De spelling van de tekst is nogal onregelmatig. Zo is in open syllaben nu eens *a* dan weer *ae* geschreven, zelfs binnen hetzelfde woord, b.v. *gadeslaen* (677) naast *gaedeslaen* (155), *hagen* (835) naast *haegen* (946, 948). Naast *eu* is soms *ue* geschreven: *cuere* (935), *cuecken* (457), *gebeuren* (361), *treuren* (718), naast *gebueren* (97, 179, 995), *trueren* (99). Vóór *r* + consonant vinden we naast *a* ook *e*: *hart*, *harte*, *harten* (passim) naast *hert* (1029), *herte* (82 e.a.), *herten* (29). Opmerkelijk is bij de consonanten de veelvuldig voorkomende verdubbeling van *f*: *aff* (598, 1006), *affter* (919), *belofften* (932), etc., overigens naast *after* (231), *belofte(n)* (passim). Ook de spelling *-dt* springt in het oog, waar *-t* elders gebruikelijk is: *bedt* ('beter'; 569) naast *bet* (173, 573), *slodt* (100, 632), *stadt* (174) naast *stathouder* (137), *nadt* (806) en *wadt* (37 maal) naast *wat* (6 maal), terwijl *dadt* nimmer wordt aangetroffen.

De zojuist vermelde verschillende grafieën hebben mogelijk geen verschil in uitspraak als oorzaak of als gevolg gehad. Het is de vraag of dat ook kan worden gezegd m.b.t. de schrijfwijzen *uut* (toneelaanwijzing bij 692), *uijt* (164, 621), *uuijt* (22 en passim). Ongetwijfeld zal *saffte* (467) anders zijn uitgesproken dan *sachter* (232), en zal *achter* (771) anders gerealiseerd zijn dan het (Hollandse) *affter* (919) of *after* (231), en *lang* (67 e.a.) mogelijk anders dan *lanck* (732, 779), dat beide malen in rijmpositie staat. Ook staat *burgemeesters* (142) en *burgers* (144) naast *borgers* (1063), en (het wat plat-Hollandse) *mien* (790) in rijmpositie naast *mene* (219), *meent* (216), *meenden* (92). Of *bescheet* (194) en *cleen* (332) etc. ook anders zijn uitgesproken dan *bescheijt* (868) en *cleijn* (45 e.a.) etc., of dat het louter een grafisch verschil betreft, valt moeilijk uit te maken, maar het is wel opvallend dat *bescheet* en *cleen* in rijmpositie zijn gebruikt zodat misschien wat meer is toegegeven aan de eisen van het oog dan aan die van de uitspraak en de meest gewenste spelling: ook *verclenen* (626) en *vercleent* (418) staan in rijmpositie, evenals *eecken* (776). In woorden als *woonders* (144), *beschaempt* (267), *coempt* (233), *schaempt* (440) is de epenthetische consonant ongetwijfeld de uitdrukking van een gesproken en gehoorde klank.

Er kan op grond van de spelling van de tekst niet worden gezegd dat *Abrahams offerhande* door typische dialectkenmerken duidelijk gelocaliseerd kan worden: slechts vormen als *af(f)ter*, *safft*, *mien*

geven een wat Hollands tintje aan het geheel, evenals diminutiefvormen als *cautgen* (491), *haechgen* (771), *maechgen* (772), *meijsgens* (437), *lessgen* (433), waarnaast echter b.v. staan *rijsken* (397), *vogelken* (5). Voor het overige zien we dat er gebruik is gemaakt van het ontstaande algemeen beschaafd, dat met name in het westen van de Noordelijke Nederlanden vaker wordt aangetroffen. Zo gekleurd als *Het Cooren* (Hummelen-Dibbets 1985) is *Abrahams offerhande* zeker niet.

2.3.2 Morfologie

Zelfstandig naamwoord

De eigennamen zijn meestal onverbogen gebezigd. Als genitieven vinden we *Abrahams* (9 maal), *Agars* (434), *Ismaels* (605). Een Latijnse verbuiging zien we in de genitief *Christij* (967), de accusatief *Christum* (980, 982) en na een voorzetsel *Missiam* (1008).

Van een aantal substantiva komt een genitiefvorm voor, bij mannelijke en onzijdige woorden eindigend op *-s*, b.v. *druckx* (520 etc.), *duijvels* (883), *gelooffs* (85 etc.), of op *-(e)n*, b.v. *Heeren* (400 etc.), en misschien ook *Gheen menschen verstant* (992). De oude indeling in consonant- en vokaalstammen lijkt hier van invloed. Bij vrouwelijke woorden vinden we enkele malen *-(e)n*, zoals *vrouwen* (55).

Verschillende malen blijkt er in de verbogen vormen geen regelmaat te bestaan: we vinden *binnen de casse* (574) naast *binnen der cassen* (293), beide malen waarschijnlijk enkelvoud, en *aenden cruijce* (968) naast *aent cruijs* (boven 1007), etc. Indien er vóór de verbogen vorm van het zelfstandig naamwoord een bepalend bijvoeglijk naamwoord, lidwoord of voornaamwoord staat, is dit meestal eveneens verbogen. Zelfstandige naamwoorden die vanouds op *-e* eindigen, konden die *-e* inmiddels verloren hebben, wat zijn gevolgen kon hebben voor de verbuiging (zie hierboven *heeren* en *vrouwen*). Bij het oorspronkelijk vrouwelijke woord *hart* dat intussen onzijdig kon zijn geworden, leverde dit de volgende vormen op: in nominatieffunctie *hart, harte, hert, herte* (*thart, therte, tharte*), in accusatieffunctie: *hart, hert, harte* (*tharte*), na een voorzetsel: *in mijn hart* (429), *int herte* (82, 110), *metter harten* (1047), *van harten* (932), *met harten droeve* (388), *met harten geduldich* (549), *ter haerten* (479), *met herten vierich* (29).

Bijvoeglijk naamwoord

In postpositie verschijnt het bijvoeglijk gebruikt bijvoeglijk naamwoord meestal zonder *-e*, ook wanneer het oorspronkelijk op *-e* eindigde: *met woorden bequaem* (876), maar in rijmpositie *met harten droeve* (388), *Agar getrouwe* (421), etc..

Na een voorzetsel eindigen de adjectieven voor een duidelijk meervoudig substantief op *-e*: *nae doude zeden* (788), etc.; op grond hiervan kan ook in een twijfelgeval als *met loosse practijcken* (981) het zelfstandig naamwoord meervoudig worden geïnterpreteerd. Na een voorzetsel eindigt een bijvoeglijk naamwoord dat een enkelvoudig vrouwelijk zelfstandig naamwoord bepaalt, meestal op *-er*: *uijst goeder deucht* (1031), maar noodzakelijk is dat niet: *met ootmoedighe offerhande* (800); een enkele maal treedt vóór *-er* een epenthetische *-d-* op: *uijst puerder minnen* (108). Voor een enkelvoudig mannelijk of onzijdig zelfstandig naamwoord eindigt een adjectief na een voorzetsel dikwijls op *-en*. Het bepaalde substantief en andere bepalende woorden vertonen dan vaak eveneens buigingsverschijnselen: *droeven schijnne* (659), *met blijden gelate* (683), etc., maar noodzakelijk is dat niet: *in eenen sueren appel* (731). Regel is dat, wanneer het adjectief geen naamvalsuitgang vertoont, ook het substantief onverbogen blijft: *van een sterck gelooff* (22), *met ootmoedighe offerhande* (800).

Wanneer het bijvoeglijk naamwoord niet binnen een voorzetselconstructie een zelfstandig naamwoord bepaalt, is het meestal onverbogen als in hedendaags Nederlands; hieruit kan worden geconcludeerd dat in *o swaere mandaet* (510) en *o vaderlijke harte* (538) de substantieven vrouwelijk gebruikt zijn. Gevallen waarin het adjectief op *-en* eindigt, zijn vrij zeldzaam. Als ze zich voordoen, dan is dat steeds bij een mannelijk enkelvoudig substantief: *goeden dach* (374), *uwen heijlighen naem* (553), *den soeten Negelentier* (1058), steeds in niet-nominatieffunctie, en *den oppersten Heer omnipotent* (135), *den ouden boom* (398); het feit dat de adjectieven hier staan voor zelfstandige naamwoorden die met *b* of *h* aanvangen, zal hier niet vreemd aan wezen (vgl. *den boom*; 903).

Een wat vreemde vorm, een schijnbare comparatief, doet zich voor in *wadt vreemder beschouwe* (165), een gefixeerde vorm die waarschijnlijk oorspronkelijk een tweede naamval meervoud is geweest.

Wanneer een adjectief predicatief is gebruikt, vinden we meestal dezelfde vorm als in hedendaags Nederlands. Wat vreemd is *Abraham is ... dove* (230) waar het adjectief in rijmpositie staat. *Gesubstan-*

tiveerd gebruikt kan het enkelvoudige bijvoeglijk naamwoord in nominatieffunctie eindigen op *-e* of *-en*: *die gelovige sal nimmermeer wijcken* (501), *den reijsenden crijcht dick tegenspoet* (712). Ook elders lijkt het gebruik van *-e* of *-en* onregelmatig, maar er zijn weinig voorbeelden te vinden zodat men niet tot vaststellingen kan geraken. Zo treffen we aan: *die Uopenbaert mij, ellendige* (819-820), *tot mij, arme* (824) met *-e*, naast *door de Missiam, mijn gesalffden* (1008) met *-en*, waar het bezittelijk voornaamwoord een rol kan spelen. Duidelijk meervoudig zijn, met *-en*: *der goddloosen* (970), *met halven en heelen* (43), *ons, crancken* (1049); gezien de achterliggende bijbelpassage zal *op den armen* (412) enkelvoudig zijn. Onduidelijk blijft echter het getal in gevallen als *vont ghij noijt mijns ghelijcken* (313), *al swoerdijt ten heijligen* (223); vgl. ook het meervoudige *mijn beminde* (430). Zeer onregelmatig is *aen arm en rijcken* (854) in welk cliché misschien uitgespaarde flexie te vinden is, in de hand gewerkt door het nevenschikkend voegwoord. Onregelmatig is ook de verbuiging van het gesubstantiveerde adjectief in de verbinding *als* + lidwoord van bepaaldheid + adjectief, die adverbiaal gebruikt wordt: naast *als de bedroeffde* (104), *als de coenne* (195) vinden we *als den bangen* (892), naast *als de onvervaerde* (970), *als die welbedachten* (850).

Lidwoord

Bij enkelvoudige mannelijke zelfstandige naamwoorden is in de eerste naamval *de* de meest gebruikelijke vorm van het bepaald lidwoord. Enkele malen vinden we *den*: *den bock* (974), *den boom* (903), *den derden dach* (757), *den engel* (naam personage), *den geest* (362, 537), *den hutspot* (250), *den moort* (911), *als den onsachte* (751), *den oppersten Heer* (135), *den ouden boom* (398), *den proncker* (164), *den reijsenden* (712), *den slach* (810), *den tijt* (3, 392), *den wille* (803). Opvallend is het dat in gevallen waarin naast het lidwoord ook een bijvoeglijk naamwoord aanwezig is, dit laatste eveneens wordt verbogen. In de tweede naamval is steeds *des* gebruikt. Er zijn maar weinig voorbeelden van het gebruik van het bepaald lidwoord in een derde-naamvalsfunctie; hierin is steeds *den* gebezigd. In vierde-naamvalsfunctie is meestal *den* gebruikt, slechts enkele malen *de*, b.v. *de Heer* (1043), *de liefste* (728), *de zone* (217). Ook achter een voorzetsel vinden we meestal *den*, soms *de*, b.v. *door de Missiam* (1008), *met/van de prologe* (na 160 en 1065).

Bij enkelvoudige vrouwelijke zelfstandige naamwoorden is in de tweede naamval steeds *der* gebruikt, zoals in *der aerden* (872), *der*

vrouwen (55), *der werrelt* (1009). In de andere gevallen wordt bijna steeds *de* geschreven. Uitzonderingen vormen: *den pap* (250) in nominatieffunctie, *den const* (148) in accusatieffunctie, en *uijt den mouwe* (164), *uijt den muijt* (622) na een voorzetsel, waar evenwel ook *der* kan optreden: *binnen der cassen* (293), *vander doot* (945), *metter harten* (1047).

Bij enkelvoudige onzijdige zelfstandige naamwoorden vinden we in de tweede naamval steeds *des*. In nominatief-, datief- en accusatieffuncties staat nagenoeg steeds *het*: als uitzondering valt *den brantoffer* (725) te vermelden, dat als naamwoordelijk deel van het gezegde fungeert, naast een onderwerp dat *uwen soon IJsack gepresen* luidt. Achter een voorzetsel vinden we zowel *het* als *den*: b.v. *uijt het paradijs* (60), *uijt den lijve* (895), *aenden cruijce* (968), *aent cruijs* (boven 1007). Opmerkelijk is het dat bij het gebruik van *den* ook het zelfstandig naamwoord verbogen kan zijn; noodzakelijk is dat echter niet: *op den altaer* (boven 805, 809, boven 844).

Bij meervoudige zelfstandige naamwoorden vinden we in de tweede naamval *der*, en in nominatief-, datief- en accusatieffunctie *de*, behalve in *den bedelaers slachtende* (463). Na een voorzetsel vinden we nu eens *de* dan weer *den*.

Wat het onbepaald lidwoord betreft: bij mannelijke zelfstandige naamwoorden is in de nominatief-, datief- en accusatieffunctie *een* gebruikelijk; uitzonderingen vormen *eenen anderen zoon* (330) en *als eenen verwaten duijvel* (735), beide in nominatieffunctie. Achter een voorzetsel wordt *eenen* wat vaker aangetroffen dan *een*.

Bij vrouwelijke zelfstandige naamwoorden vinden we steeds *een*, evenals bij onzijdige substantiva.

Voornaamwoord

Persoonlijk voornaamwoord. Voor de *eerste persoon* wordt in nominatieffuncties steeds *ick* gebruikt. De oude genitiefvorm *mijns* vinden we één maal, in *mijnsgelijcken* (313), dat waarschijnlijk al in de zestiende eeuw een cliché was geworden. Als persoonlijk voornaamwoord komt de vorm *mij* 28 maal voor, *mijn* 30 maal. *Mij* zien we 19 maal gebruikt als duidelijke datiefvorm (m.n. als meewerkend voorwerp zonder voorzetsel), waartoe ook *wee mij* (918) is gerekend; in dezelfde functie verschijnt 16 maal *mijn*. Als accusatiefform wordt *mijn* 11 maal gebruikt tegen 3 maal *mij*. Achter een voorzetsel is 6 maal *mij* en 3 maal *mijn* gebezigd. Er werden geen enclitisch gebruikte vormen gevonden. Uit een en ander blijkt dat de afwisse-

ling *mij/mijn* onregelmatig is: op grond van de (weinige) gegevens kan misschien worden geconcludeerd dat in de accusatief de voorkeur naar *mijn* uitging. De op *mij/mijn* volgende klank blijkt binnen dezelfde functie de keuze van de vorm niet te hebben bepaald.

Wat de *tweede persoon* betreft: van het oude voornaamwoord *du* komen in de tekst geen vormen voor: zowel voor het enkelvoud als voor het meervoud is gebruik gemaakt van *ghij*, dat nergens tot *ghijluiden* of *ghijlieden* is verzwaaard en slechts één maal tot *Ghijselve* (994) is uitgebreid. In nominatieffunctie vinden we steeds *ghij*, dat in vele zinnen is geïnclineerd in de voorafgaande persoonsvorm, waarbij veelal de slotconsonant *-t* van de persoonsvorm stemhebbend werd: *berooffdij* (639), *beswaerdij* (337), etc. In datief- en accusatieffunctie en achter een voorzetsel wordt steeds *u* geschreven.

Wat de *derde persoon* betreft: in nominatieffunctie zien we voor het mannelijk enkelvoud steeds *hij* gebruikt, in alle andere gevallen *hem*. Gevallen van enclise zijn niet aangetroffen. De nominatieffunctie wordt voor het vrouwelijk enkelvoud d.m.v. *sij* uitgedrukt, dat in de persoonsvorm kan worden geïnclineerd en dan een aantal malen *-se* luidt. Dit enclitische *-se* vinden we ook als uitdrukking van datief- of accusatieffunctie, waar *haer* de zelfstandige vorm is, die ook na een voorzetsel wordt gebruikt. *Het* is gebruikt als onzijdig enkelvoud in nominatief-, datief- en accusatieffunctie; soms is het woord geïnclineerd tot *-et* of *-t*. *Des* ('daarom') komt enkele malen als genitiefvorm voor, en kan worden geïnclineerd: *ickx* (206, 222).

Voor het meervoud van alle geslachten is *sij* de gebruikelijke nominatiefform, waarnaast bij inclinatie *-se* optreedt. Buiten de nominatieffunctie wordt steeds het enclitische *-se* gevonden. Opvallend is de totale afwezigheid van *hen* en de eenmaligheid van *hun* als accusatiefform (457).

Bezittelijk voornaamwoord. De bezittelijke voornaamwoorden komen verreweg het meest voor in de onverbogen vorm, ongeacht de functie van het zinsdeel(stuk) waarbinnen ze staan, en ongeacht getal of geslacht van het bepaalde woord: *mijn*, *ons*, *u*, *sijn*, *haer*. Slechts 2 maal vinden we een typisch vrouwelijke buigingsvorm: *tot uwer vramen* (391), *tot mijnder vromen* (770), waar duidelijk van clichés sprake is. Enkele malen is *onse* gebruikt: *onse conste* (682), *onse cracht* (914), *onse list en groote practijcken* (916), enige keren ook *uwe*: *uwe doctrijne* (664), *uwe genade* (242), *uwe groote cracht* (846, 1012), *uwe*

trompet (912); het betreft hier steeds eerste- of vierde-naamvalfuncties bij vrouwelijke of ook vrouwelijke woorden; ook na een voorzetsel komt *uwe* voor als bepaling bij een vrouwelijk woord: *door uwe grati(j)e* (272, 275, 278).

De vormen *mijn(n)en*, *uwen*, *onsen*, *sijnen*, *haeren* komen bij enkelvoudige en enkele malen ook bij meervoudige mannelijke en onzijdige, of óók mannelijke en onzijdige naamwoorden voor in accusatieffunctie of achter een voorzetsel, maar *mijn* etc. zijn daar duidelijk frequenter; b.v. achter een voorzetsel 17 maal *mijn* en 8 maal *mijn(n)en*, doch 15 keer *u* tegenover 13 keer *uwen*. In het cliché *om sijnent wille* (818) vinden we na de uitgang zelfs een secundaire *-t*. Twee maal komt *uwen* voor in nominatieffunctie: *uwen naem* (874), *uwen soon* (724), en als bijstelling bij een genitief: *ons Gods*, *uwen behoeder* (409). Twee maal vinden we de genitiefvorm *sijns*: één maal voor een mannelijk woord: *sijns vaders* (343), één maal voor een onzijdig: *sijns woorts* (973). Vermeld kan nog worden dat *ons*, evenals *mijn* etc., ook onverbogen blijft voor enkelvoudige vrouwelijke substantiva, b.v. *ons hoope* (922), en voor meervoudige zelfstandige naamwoorden: *ons me(e)broeders* (145, 1058), *ons voorvaders* (53).

Het bezittelijk voornaamwoord vertoont in de meeste gevallen geen verbuiging. In de woordgroepen waarbinnen buigingsuitgangen aanwezig zijn, blijkt het genus van het zelfstandig naamwoord steeds in acht te zijn genomen.

Wederkerend voornaamwoord. De vormen *mij/mijn*, *u*, *hem* en *haer* (meervoud en vrouwelijk enkelvoud) worden gebruikt als wederkerend voornaamwoord; het voornaamwoord *zich* komt niet voor. Enkele malen is het reflexief verzaard: *haerselven* (1056), *hemselven* (953, 998).

Aanwijzend voornaamwoord. Wat het *bijvoeglijk* gebruik betreft, *Dit* wordt aangetroffen in eerste- en vierde-naamvalfunctie en achter een voorzetsel vóór enkelvoudige onzijdige of óók onzijdige zelfstandige naamwoorden. *De(e)se* en *dees* vinden we elk 7 keer voor enkelvoudige mannelijke of vrouwelijke substantiva in eerste- en vierde-naamvalfunctie en na een voorzetsel, of voor een meervoudig substantief. De vorm *deser* vinden we 2 maal binnen een genitief en 3 maal na een voorzetsel, telkens voor een enkelvoudig vrouwelijk substantief. *Desen* verschijnt 8 maal na een voorzetsel en 2 maal in

accusatiefunctie, steeds voor een mannelijk of onzijdig zelfstandig naamwoord, dat één maal in het meervoud staat: *door desen hoornen* (978).

Eén maal vinden we *dien*: *dien bal* (443) in accusatiefunctie bij een mannelijk substantief; elders staat steeds *die* of *dat*, veelal met de semantische waarde van een bepaald lidwoord. De aanwijzende voornaamwoorden worden betrekkelijk weinig *zelfstandig* gebruikt; *dese*, *dit*, *die* en *dat* zijn het frequentst. Ook *dies* ('daarom', 'wat dat betreft', etc.) doet zich nogal eens voor. Daarnaast vinden we *midts desen* (845, 1011), *van desen* (11), *in dien* (229), *van dien* (248).

Vragend voornaamwoord. Gebruikelijk zijn *wie* en *wat* (*wadt*), slechts 2 maal komt *door wien* voor.

Betrekkelijk voornaamwoord. Als betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent vinden we *wat* en *die* (nooit *wie*), en *dat*. Het gewone betrekkelijk voornaamwoord luidt meestal *die* of *dat*, enkele malen blijkt *wiens* voor te komen als genitiefvorm, evenals *dien* als vierde-naamvalvorm. In een aantal gevallen kan *dies* op grond van de woordvolgorde van de zin als betrekkelijk voornaamwoord ('waarom', 'om welke reden') worden opgevat, b.v. *dies hij in sorge was* (87).

Wat de verbuigbare woorden betreft moet worden vastgesteld dat *Abrahams offerhande* geen volstrekt regelmatige verbuiging bezit. Wat het woordgeslacht aangaat, voor zover dit in de morfologie tot uitdrukking wordt gebracht: de tekst lijkt een drie-genera-systeem ten grondslag te liggen (waartegen ook in de pronominale aanduiding geen fouten gemaakt worden). Ook enkel- en meervoud zijn in de meeste gevallen vrij goed te onderscheiden aan de hand van de morfologische gegevens. Maar in de vormen *die*, met inachtneming van de onderscheidingen mannelijk - vrouwelijk - onzijdig en enkelvoud - meervoud, voor de verschillende functies zijn gebezigd, is de systematiek, de regelmaat minder. In het algemeen zijn bij de bijvoeglijk gebruikte voornaamwoorden de onverbogen vormen talrijker dan de verbogen vormen, maar bij het lidwoord is dat weer niet het geval. Objectsvormen treden (slechts) enkele malen op in nominatiefuncties. En binnen dezelfde functie kunnen m.n. bijvoeglijke woorden verschillende vormen hebben bij hetzelfde naamwoord (*de* of *den Heer*, etc.). Bij dat al valt er geen verschil te constateren tussen de tekst van het binnenspel en die van het buitenspel (zie 1.2).

Werkwoord

De onbepaalde wijs van de werkwoorden komt overeen met die in hedendaags Nederlands. Ongebruikelijk is thans *aenbeden* (767) dat elders wel vaker wordt aangetroffen, *gecrijgen* (741), en *bewaere* (772) dat ongetwijfeld een schrijffout is (vgl. *bewaeren*, 277).

In de voltooid deelwoorden vinden we soms het prefix *ge-* waar dat thans niet gebruikelijk is: *aengebeden* (722). Niet ongebruikelijk waren toentertijd *beseven* (498; van *beseffen*), *bedegen* (218; van *bedijen*), en de afleiding *ongeschent* (138) die thans niet meer in zwang zijn. Een wat vreemde indruk maken thans *gesteecken* (156), *versteken* (300, 320) en *versleghen* (475). Bij *brenghen* komt zowel *gebrocht* (1038) buiten rijmpositie voor als *gebracht* (1000) dat ook twee maal in rijmpositie verschijnt (269, 996).

Het adjectivisch gebruikte deelwoord vertoont nauwelijks morfologische verschijnselen die bepaald zijn door getal of naamval: in *den reijsenden crijcht dick tegenspoet* (712) is zowel de uitgang van het lidwoord als die van het deelwoord afwijkend van de normale verbuiging; in *de Missiam, den gesalffden* (1008) kan de naamval van invloed zijn geweest; in *dies wij ... als die welbedachten offeren* (849-851) kan de vokaal waarmee *offeren* opent van invloed zijn geweest. Waarschijnlijker is het dat het rijmende *dachten* (851) een rol heeft gespeeld. Maar het aantal gevallen waarin een deelwoord adjectivisch is gebruikt, is te beperkt om er regels voor te kunnen formuleren, indien deze al werden gehanteerd.

In de tegenwoordige tijd vinden we in de eerste persoon enkelvoud vormen op *-e* en zonder *-e* in de aantonende wijs: *ick geeff*(730), *ick gheeff* (775) naast *ick geve* (445; in 225 en 226 kan *geve* als aanvoegende wijs zijn gebezigd), *ick mene* (219) naast *ick mien* (790). Indien het onderwerp *ick* onmiddellijk achter de persoonsvorm is geplaatst, treedt er geen werkwoordsvorm op *-e* op: *ick dancke* (17, 20, 23) naast *danck ick* (546). Slechts enkele malen vinden we een persoonsvorm op *-en*: *ick staen en beve* (920), *ick hebben op mijnen booch* (12), waar de *n* voor een klinker als een hiaatdelger kan zijn ingelast. Vormen in de aanvoegende wijs eindigen op *-e*.

In de tweede persoon (waar voor enkel- en meervoud *ghij* gebruikt wordt) van de tegenwoordige tijd vinden we zelden de oorspronkelijke uitgang *-et*: *ghij vernemet*(176), waar waarschijnlijk geen sprake is van enclise. Gebruikelijk is de uitgang *-t*, eventueel met epenthetische *-p-*. Bij inversie kan als gevolg van enclise vormwijziging optreden: *beswaerdij* (337), *berooffdij* (639), etc.

In de derde persoon van de tegenwoordige tijd eindigt het werkwoord in de aantonende wijs op *-(e)t*, soms in de spelling *-dt*: *bemindt* (728). In de aanvoegende wijs wordt soms aan de stam van het werkwoord een *-e* toegevoegd: *geve* (225), *gonne* (404), soms ook niet: *bewaer* (139), *blijff*(138). Bij enclise kan zelfs in de aantonende wijs de oorspronkelijke uitgang verdwijnen: *gevet* (toneelaanw. boven 765), *hevet* (445).

Het meervoud bezit in de tegenwoordige en de verleden tijd een morfologie die overeenkomt met de hedendaagse. Dat is ook het geval in de verleden tijd enkelvoud, behoudens de volgende opmerkingen: a) de aanvoegende wijs van onregelmatige werkwoorden gaat wel uit op *-e*: *gaeve* (483), etc.; b) in de derde persoon vinden we in de aantonende wijs soms *den*: *hij gelooffden* (63), *sliiep sij en ... leefden* (465), *hij seijden* (55); c) er bestaat de neiging om bij onregelmatige werkwoorden *-e* achterwege te laten: *docht* (45, 479), *most* (60, 71, 106, 235) naast *moste* (476), en 24 gevallen van *sou* naast twee maal *soud* en 12 maal *soude*, etc.

De gebiedende wijs eindigt meestal op *-t*, maar deze kan ook ontbreken: *help* (234, 282) naast *helpt* (618), *hoor* (736) naast *hoort* (323, etc.), *loop* (212) naast *loopt* (207), etc. Ook bij enclise kan de oorspronkelijke *-t* verdwijnen: *gelovet* (216).

Enkele werkwoorden worden hier in het kort afzonderlijk besproken: *hebben*, *worden* en *zijn/wezen*.

Hebben. In de tegenwoordige tijd is *ick heb* de gebruikelijke vorm (8 maal). Hiernaast komt drie maal *ick hebbe* voor, waarvan in r. 493 uit de mond van Godt, in r. 1006 uit die van Den engel, die beiden geen *heb* gebruiken; misschien dus dat *hebbe* als wat plechtstatiger kan worden beschouwd. Eén maal vinden we *ick hebben* (12), zoals reeds is vermeld. In 2 duidelijke conjunctiefgevallen vinden we in de derde persoon *heb* (269, 903). Het in de 3de persoon gebruikte *heeft* (37 maal) kent één maal *hevet* naast zich (445), zoals al is opgemerkt, waar de werkwoordelijke *-t* is verdwenen onder invloed van het enclitische *het*, tenzij we moeten uitgaan van de oude vorm *hevet* waarin *het* geheel is opgegaan. Opvallend is het dat het 3 maal voorkomende *had* wordt gebruikt in gevallen waarin conjunctivische interpretatie mogelijk is (25, 289, 652), terwijl dit niet voor de hand ligt wanneer *hadde* optreedt (57, 59, 443).

Worden. Als onbepaalde wijs komt 11 maal *worden* voor tegenover 1 maal *werden* (66). Als tegenwoordige tijd vinden we 1 maal *ick*

worde (264) naast eveneens 1 maal *ick werde* (318); in de 3de persoon is *wordt* of *wort* (5 maal) gebruikelijker dan *werdt* (397). Als meervoudsvorm vinden we slechts *worden*.

Zijn/wezen. Als onbepaalde wijs worden *sijn* en *wesen* aangetroffen, als gebiedende wijs slechts *weest*. De tegenwoordige tijd vertoont geen eigenaardigheden; opgemerkt kan worden dat naast het één maal voorkomende *ghij bent(tertoe)* (134) steeds *ghij zijt* en, bij inversie, *sijdij* gevonden wordt. Als conjunctievorm derde persoon enkelvoud komt een tweetal malen *sij* voor (256, 423). In de verleden tijd vinden we naast *hij waer* als duidelijke conjunctievorm soms ook *was*; *waardij* (38) is een voorbeeld van verandering als gevolg van enclise.

2.3.3 Syntaxis

Ook in *Abrahams offerhande* doet zich een aantal syntactische verschijnselen voor waarmee bij het lezen van de tekst rekening moet worden gehouden. Een aantal ervan wordt hier vermeld, en voorzien van voorbeelden uit de tekst.

Het bijvoeglijk naamwoord staat in vele gevallen vóór het zelfstandig naamwoord dat het bepaalt, maar kan er ook achter zijn geplaatst, met name omwille van het rijm, b.v. *met herten vierich* (29), *een gebodt sterck* (77) en, niet onder rijmdwang, *den Heer almachtich* (78). In een aantal zinnen valt als gevolg daarvan niet uit te maken of het betreffende woord als bijvoeglijk naamwoord of als bijwoord moet worden opgevat: *elck vogelken lieffelijck* (5), *ick betrouwe mijn noch op u woorden crachtich* (531) waar de intuïtie en de vertrouwdheid met dergelijke teksten de keuze zal bepalen.

In een aantal gevallen is een vorm van het werkwoord *zijn/wezen* verbonden met een bijvoeglijk naamwoord op *-ich* of *-lijck*. Deze omschrijving drukt dan de werking uit die uit de betekenis van het adjectief kan worden afgeleid, veelal met een duratief aspect: *weest gedachtich* (528), *ghij sijt machtich* (529), *Godt is machtich* (120), *weest niet clachtich* (857), *die mij is behoedich* (848), *tis blijckelijck* (413). Vergelijkbaar hiermee is de combinatie van een vorm van *zijn/wezen* met een tegenwoordig deelwoord: *is comende* (117), *verstaende sijn* (237), *sijn verwachtende* (462), *wat u is naeckende* (793), *weest smaeckende* (792), *is bekinnende* (816) en, bepaald door de kamerspreuk, *is bloeiende* (1059).

De woordgroep *als* + vorm van bepaald lidwoord of aanwijzend voornaamwoord + bijvoeglijk naamwoord heeft nogal eens adverbiale functie: *als de bedroeffde* (104), *als de coenne* (195), *als de onvervaerde* (970), *als den bangen* (892), *als den onsachte* (751), *als die welbedachten* (850); soms is er een causale vertaling mogelijk, zoals in *als den onvervaerde*, *als den bangen*.

De tekst wordt op verschillende plaatsen onderbroken door intercalaties als *seght ongestoort* (76), *neempt hierop merck* (78), *noijt meerder abuijs* (317), *ick werde confuijs* (318), *noijt beter dinck* (591).

2.4 Woordbetekenis

Hoewel de tekst van *Abrahams offerhande* niet veel specifieke rederijkerswoorden bevat, zal de lektuur van het stuk voor de ongeschoolde lezer worden bemoeilijkt door de aanwezigheid van onbekende woorden, of van bekende woorden met een onbekende of niet voor de hand liggende betekenis. Gepoogd is om door middel van aantekeningen bij de tekst de lezer een helpende hand te bieden; bij het vervaardigen van deze toelichtingen is gebruik gemaakt van gegevens uit het *Middelnederlandsch woordenboek*, het *Woordenboek der Nederlandsche taal* en Mak 1959; laatstgenoemd werk vermeldt *Abrahams offerhande* in de bronnenlijst. Enkele woorden die problemen kunnen veroorzaken met betrekking tot de verstaanbaarheid van de tekst en die bij herhaling erin voorkomen, zijn in het nu volgende lijstje met hun mogelijke betekenissen opgenomen:

- dan*: dan; maar (aan het begin van een zin)
- doch*: toch
- doe(n)*: toen (bijw.; voegw.)
- haer*: haar (pers. of bez. vnw.); hen; hun (pers. of bez. vnw.); zich
- hem*: hem; zich
- maer*: maar; wel (aan het begin van een zin)
- mijn*: mij; mijn
- mogen (en afl.)*: mogen; kunnen
- na(e)*: naar; volgens, overeenkomstig
- niet*: niet; niets
- noch*: noch; nog
- so(o)*: zo; dan; zoals; wanneer

sullen (en afl.): zullen; moeten

u: u; uw

wel: wel; zeker; terdege; goed; nu (aan het begin van een zin)

2.5 Wijze van uitgeven; aangebrachte wijzigingen

Goossen ten Berch, die in boek A van de verzameling spelen van de Haarlemse rederijderskamer *Trou moet blijcken* op fol. 49v. - 65r. *Abrahams offerhande* inschreef, bracht in zijn tekst enkele wijzigingen aan, vooral correcties van verschrijvingen. Daarvan volgt hier een overzicht:

28.	<i>om</i> werd aanvankelijk vergeten en interlineair boven <i>ick</i> en <i>weten</i> bijgeschreven;
29.	<i>des</i> werd gewijzigd in <i>dies</i> doordat <i>i</i> werd tussengeschreven;
212.	de regel werd aanvankelijk ingezet met <i>L</i> (wsch. van <i>Loop</i> , waarmee de volgende regel aanvangt). Hierdoorheen werd <i>T</i> geschreven;
376.	de gehele regel is tussen 375 en 377 ingevoegd;
398.	aan een aanvankelijk <i>twel</i> werd <i>-ck</i> toegevoegd;
999.	<i>god-</i> werd gecorrigeerd tot <i>goe-</i> waardoor <i>goethede</i> kon ontstaan;
1030.	De tekst van deze regel werd om de volgende clauskop heen geschreven.

Ook door ons is de tekst van het handschrift op een aantal plaatsen gewijzigd, vooral om hierdoor een tekst aan te bieden die begrijpelijk is voor wie weinig of geen ervaring heeft met het lezen van 16de-eeuwse rederijkersteksten. Daarom:

1. is het tamelijk willekeurig hoofdlettergebruik van het handschrift zó genormaliseerd dat elke nieuwe zin met een hoofdletter opent. Ook de woorden God en Heer (wanneer met dit laatste God is bedoeld), eigennamen etc. beginnen met een hoofdletter, alsmede de zelfstandige voornaamwoorden die naar God verwijzen;
2. is in de clauskoppen een uniforme aanduiding gebezigd, waarbij eventuele fouten, afkortingen en weglatingen, evenals elders in de tekst, werden opgeheven en verbeterd;

3. is in de tekst een moderne interpunctie aangebracht, op grond van onze interpretatie. De schuin-verticale strepen die in het

- handschrift het dubbel- en/of binnenrijm kunnen aangeven, zijn weggelaten;
4. is naar hedendaags gebruik de spelling van *i* en *j*, *u* en *v* genormaliseerd, terwijl *y* en *ij* beide met *ij* zijn weergegeven;
 5. is in de meeste gevallen besloten tot het aaneenschrijven van opeenvolgende losgeschreven tekst, wanneer die naar hedendaagse opvattingen één woord vormt; grafische eenheden uit het handschrift zijn echter over het algemeen niet gesplitst (zie echter de lijst met wijzigingen hieronder);
 6. is in de marge een telkens met vijf verspringende regeltelling aangebracht. In afwijking van het handschrift hebben wij de delen van gebroken regels niet afzonderlijk geteld (zie 2.1). In het handschrift beginnen de afzonderlijke delen van gebroken regels meestal elk vooraan op een regel; wij hebben de regeleenheden in dergelijke gevallen ook typografisch tot uitdrukking gebracht, en weken hier dus af van de *mise-en-règle* van het handschrift. Daarnaast hebben wij nog op een aantal plaatsen in de tekst ingegrepen. Wanneer dat plaatsvond op grond van wat hierboven over het rijm is geschreven, is dat hieronder steeds aangegeven. In verschillende gevallen betreffen de aangebrachte wijzigingen duidelijke verschrijvingen, waarvan er enkele meerdere keren voorkomen. Soms is onze wijziging met aarzeling aangebracht; we hebben dat aangegeven d.m.v. (?). Het nu volgende overzicht biedt in de eerste kolom de tekst van het handschrift, in de tweede de door ons geboden versie.

3.	ttsaijsoen	tsaijsoen
37.	Abramhs	Abrahams
38.	gecomen	geseten (zie 2.2)
42.	al	als (zie ook 228 en 850)
45.	doch	docht
57.	het t sertpent	het serpent (zie 140, 397, 426, 905, 1009)
88.	hem hniet	hem niet
91.	wuijt	uuijt
95.	berouwen	brouwen (zie 690)
101.	verginged	verginget (of vergingen?)
114.	Maer	Waer
128.	begaeft	begeeft

135.	onnipotent	omnipotent
137.	mangnificent	magnificent
140.	soot tbehoort	soot behoort (zie 57, 397, 426, 905, 1009)
153.	sonder	sijnder
(boven 160)	Hiei	Hier
(boven 160)	verthoomtemen	verthoontmen
179.	dat	dan
179.	naer	nae (zie 2.2)
189.	tijdighe	tijdinge
192.	vermenichvuldiger	vermenichvuldigen
193.	maer	naer
197.	jaere	jaeren
229.	indien	in dien
230.	ist	is
235.		235a vormde in het handschrift 1 regel met 234b
307.	Twijffel des geloofs	Twijffel der beloften
335.	ick ick	ick
355.	doet	doet (zie 444 en 1042)
371.	nieuwarts	niewarts (?) (zie 382)
373.	wel present	wege (zie 2.2)
375.	uiijt	u uiijt
382.	nieuwarts	niewarts (?) (zie 371)
396.	bedrange	bedwange (?)
397.	alst trijsken	alst rijsken (zie 57, 140, 426, 905, 1009)
426.	doort tscheijden	doort scheijden (zie 57, 140, 397, 905, 1009)
444.	oout	out (zie 355 en 1042)
444.	thaere	thoore (zie 2.2)
469.	weeldijdighe	weeldighe
473.	groon	groen

511.	u	o
514.	gegeven	begeven
523.	eeijgen	eijgen (zie 1020)
535.	beproeft	geproeft (?)
547.	is	ist
559.	Ick weet	Ick en weet (zie 565)
562.	Iick	Ick (zie 758)

(boven 564)	Temptatie des geloofs	Twijffel der beloften
565.	Ick weet	Ick en weet (zie 559)
592.	spidt	tspidt (?)
602.	maer nochtans	maer is nochtans
(boven 617)	vande de	vande
619.	verworten	verwortelen
630.	saet sal oost	saet oost
654.	selden die	selden wel die
663.	medecijs	medecijne
(naast 675)	Abram	Abraham
(naast 683)	Abram	Abraham
686.	offerhande te doen	offerhande doen
690.	gerieeff	grief (zie 590)
693.	dumckt	dunckt
698.	wennen leren	leren (zie 2.2)
707.	consent	ontrent
711.	maecken	naecken
725.	moet	moeten (of dient <i>sal</i> te vervallen?)
728.	laeten	laetende
737.	is gelijk	gelijck
756.	veijsde	veijsden
758.	Ick	Ick (zie 562)
764.	bittereheijt	bitterheijt
775.	ehteecken	een teecken
781.	vader	vaere (zie 2.2)
795.	ladouwe	landouwe
(naast 802)	Abram	Abraham (zie 675, 683)
(boven 805)	Abraham	Abraham
(boven 805)	Alaer	altaer
808.	hoet	hoe
812.	noij	noijt
(boven 813)	fwaert	swaert

824.	alderhoosten	alderhoochsten
826.	hoe sal	hoe sal hoe sal
828.	wilt o prijzen	wilt prijzen
836.	hoornnen	hoornen
843.	blinden	bliden
845.	druckt	druck

850.	al	als (zie 42, 228)
893.	goot	groot
905.	opt tijs	opt ijs
913.	vijsen	bijse
929.	gelooffe	gelooff
954.	eenigen eenigen	eenigen
962.	den	der
977.	des levers werrelts	deser werrelt
988.	sult offeren	die ghij sult offeren
991.	vervult	waer (zie 2.2)
1009.	ditet offer	die toffer (of: dit het offer; zie 57, 140, 397, 426, 905)
(voor 1020b)	Isack	Abraham
1020.	De	Die
(boven 1027)	eeijnde	eijnde (zie 523)
1035.	wel gisten swichten	wel swichten
1042.	hoer	hoer (zie 355, 444)

Bibliografie

Allan 1874/88

F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*. Haarlem 1874-1888. 4 dln. (repr. 1975).

Van den Berghe ed. 1950

Dichten en spelen van Jan van den Berghe. Uitgegeven door C. Kruyskamp. 's-Gravenhage 1950.

Briels 1974

J.G.C.A. Briels, 'Reyn Genuecht. Zuidnederlandse Kamers van Rhetorica in Noordnederland 1585-1630'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 57 (1974), p. 3-89.

Het Cooren ed. 1985

Een spel van sinnen beroerende Het Cooren van Lauris Jansz., ingeleid en geannoteerd door W.M.H. Hummelen en G.R.W. Dibbets. Zutphen 1985.

Corpus Christi Play ed. 1972

The Corpus Christi Play of the English Middle Ages. An edition with introduction and notes by R.T. Davies. London 1972. (Coventry: p. 101 vlg.; Brome: p. 377 vlg.; Chester: p. 391 vlg.; Dublin: p. 406 vlg.; Towneley: p. 418 vlg.; York: p. 428 vlg.)

Van Dis 1937

L.M. van Dis, *Reformatorische rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw*. Haarlem 1937.

Erné 1934

B.H. Erné, *Twee zestiende-eeuwse spelen van de hel*. Groningen 1934.

Esbattement ed. 1967

Een esbattement van sMenschen Sin en Verganckelijcke Schoonheit. Tekstuitgave met inleiding en aantekeningen verzorgd door het Nederlands Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen. Zwolle 1967.

Gerlings 1874

H. Gerlings Czn., *De aloude rhetorikkamer De Wijngaartranken, onder het blazoen: Liefde Boven Al, te Haarlem*. Deventer 1874.

Hummelen 1958

W.M.H. Hummelen, *De sinnekens in het rederijkersdrama*. Groningen 1958.

Hummelen 1964/65

W.M.H. Hummelen, 'Bij het tweede handschrift van het spel van

- De Wellustige Mensch'. In: *Spiegel der Letteren* 8 (1964-1965), p. 81-102.
 Hummelen 1968
 W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijersdrama 1500 - ca. 1620*.
 Assen 1968.
 Hummelen 1977
 W.M.H. Hummelen, 'Sporen van gebruik in handschriften van rederijersspelen'.
 In: *Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr. C.H.A.*
Kruyskamp. 's-Gravenhage 1977, p. 109-123.
 Iansen 1971
 S.A.P.J.H. Iansen, *Verkenningen in Matthijs de Casteleins Const van Rhetoriken*.
 Assen 1971.
 Koster 1970
 S. Koster, *Van schavot tot schouwburg*. Vijfhonderd jaar toneel in Haarlem.
 Haarlem 1970.
 Lebègue 1929
 Raymond Lebègue, *La tragédie religieuse en France. Les débuts (1514-1573)*.
 Paris 1929.
 Mak 1950
 J.J. Mak, *Vier excellente kluchten*. Antwerpen 1950.
 Mak 1959
 J.J. Mak, *Rhetoricaalglossarium*. Assen 1959.
 Marsicano 1980
 V.A. Marsicano, *Medieval Old Testament Drama as Biblical Exegesis*. Diss.
 Indiana University, 1980.
 MnlWb
 J. Verdam e.a., *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage 1885-1952.
 Stoett 1923
 F.A. Stoett, *Middelnederlandsche spraakkunst*. 's-Gravenhage 1923 (en ongew.
 herdr.)
 Stoett 1968
 F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en*
gezegden. Zutphen 1968.
Viel Testament ed. 1872/91
Le Mistere du Viel Testament, publié, avec introduction, notes et glossaire, par
 le Baron James de Rothschild. Paris 1872-1891. 6 dln.
 Van Vloten 1872
 J. van Vloten, 'Onuitgegeven rederijersspelen'. In: *De Levensbode* 5 (1872),
 p. 462-474.

De Vooy's 1928

C.G.N. de Vooy's, 'Rederijkersspelen uit het archief van "Trou moet blijken"'.
 In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 47 (1928), p.161-201.

In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 47 (1928), p.161-201.

De Vriendt 1965

S.F.L. de Vriendt, *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16de eeuw*. Gent 1965.

Walch 1924

J.L. Walch, *Studiën over litteratuur en tooneel*. Maastricht 1924.

Weijnen 1965

A.A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*. Zutphen 1965.

Weijnen 1971

A.A. Weijnen, *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. Assen 1971.

WNT

Woordenboek der Nederlandsche taal. 's-Gravenhage 1864-heden.

Van de na het gereedkomen van deze tekstuitgave verschenen literatuur moet met name vermeld worden: B.A.M. Ramakers, W.N.M. Hüsken en F.A.M. Schaars, *Trou Moet Blijken*: bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'de Pellicanisten'. Assen 1992.

[Abrahams offerhande]

⁺*Item. Hier begint een spreekende prologe van een spel van sinnen van Abrahams offerhande.*⁺

⁺49v

Lust om weten

Wel, wadt mach nu toch hier al sijn te doen,¹
 dattet volck hier dus overal vergaert is?²
 Tis immers den tijt ende tsaijsoen³
 om buijten te wandelen in het groen,⁴
 5 daer elck vogelken liefelijck gepaert is.⁵
 Dit dunckt mijn dat recht tegen den vaert is,⁶
 recht oftmer om niet sou tappen bier oft wijn⁷
 ende offer oock gecomen waer een vreemt medecijn,⁸
 die alle menschen fijn sou conen genesen.⁹
 10 Dit moet immers wadt wonders wesen,¹⁰
 ick en can van desen die saeck niet verstaen.¹¹
 Ick hebben op mijnen booch oock wel twee pesen¹²

+ *een spreekende prologe*: een niet-geacteerde proloog voorgedragen door anonieme personages; hier (per abuis?) in tegensrelling tot elders (Hummelen 1968, 1 OA 3, 5, 6, I OB 8, 1 OG 3) gebruikt voor het soort dat gewoonlijk juisr *een spelende prolog(h)e* wordt genoemd (vgl. 1 OB 5, 1 OA 2, fol. 9v.). Vgl. voor het passief van het tegenw. deelw. Stoett 1923, 183-184. *een spel van sinnen*: oorspr. een spel met 'sin', lering, in algemener zin ook: een allegorisch spel met ernstige inhoud, i.t.t. met name een klucht (vgl. Mak 1950, v-vi, en Mak 1959, 527).

1 *al*: allemaal

2 *overal*: van alle kanten; *vergaert*: bijeengekomen

3 *den tijt ende tsaijsoen*, De Vooys 1925, 168 deelt mee dat *Abrahams offerhande* op St.-Janskermis te Haarlem in 1590 werd opgevoerd (de feestdag van St. Jan is 24 juni). Zie boek R fol. 53v. van *Trou moet blijcken*: 'Item inr selfde jaer 1590 op Sinr Jan mitsomer so heeft de camer gespeelt het spel van Abrahams Offerhande met de cluijrvande Vloijvanger' (zie 1.2).

4 *in het groen*: in de vrije natuur; synoniem voor *buijten*.

5 *gepaert is*: een partner heeft gevonden. Vgl. voor een dergelijke natuurbeschrijving ook de proloog van Hummelen 1968, nr. 1 D 5.

6 *Dit*, Vgl. voor de verplaatsing van *Dit* uit de bijzin naar de hoofdzin Weijnen 1971, 78-79: *recht*: helemaal; *tegen den vaert*: tegen de normale gang van zaken in

7 *recht*: precies; *-mer*: men er

8 *vreemt medecijn*: onbekende geneesheer

9 *fijn*: helemaal

10 *immers*: in elk geval, stellig; *wadt wonders*: iets vreemds, jers wonderlijks

11 *van desen*: hiervan; *die saeck*: de oorzaak; *verstaen*: begrijpen

12 *Ick ... pesen*: WNT xii, 905 verklaart deze uitdrukking met 'zich in alle omstandigheden kunnen redden'. Stoett 1968, 115-116 beschouwt haar als synoniem aan 'verschillende pijlen op zijn boog hebben' en geeft haar weer met 'verschillende middelen hebben om ... zijn doel te bereiken'. Gezien de volgende *dat*-zin (r. 13) lijkt een betekenis 'ik ben er heilig van overtuigd' hier aannemelijker.

dat dit is wadt anders, ick seght u plaen.¹³

Dus sonder beraen wil ick hier sitten off staen¹⁴

15 en verwachten tbescheijt, al sou ick eeten niet.¹⁵

Want ick met mijnen naem Lust om weten hiet.

Pausa

Goet onderwijs

Ick dancke den Heer der heerschaeren¹⁷

dattet dusverde alrede gecomen is¹⁸

dat ick het volck hier sie vergaeren.¹⁹

20 Ick dancke den Heere der heerschaeren,

want men sal hier een schoon exempel verclaeren²¹

van een sterck gelooff, twelck uuijt den Bijbel genomen is.²²

Ick dancke den Heer der heerschaeren

dattet dusverd alrede gecomen is.

Lust om weten

25 Holla, vrient, ick had allang geseten aen den dis²⁵

- ick segt u gewis -; dan mij heeft gehouwen hier²⁶⁻²⁷

omdat ick sie vergaert mannen en vrouwen hier.²⁷

Des ben ick om weten nieusgierich wadt.²⁸

Dies bid ick u, vrient, met herten vierich, dat²⁹

13 *wadt anders*, dan hetgeen in r. 7-9 werd genoemd (of moeten we *dat* lezen als *dan* ‘maar?’); *plaen*: duidelijk, onomwonden

14 *sonder beraen*: zonder verder nog na te denken, zonder aarzelen

15 *verwachten*: afwachten, wachten op; *tbescheijt*: de verklaring, de inlichting

17 *den Heer der heerschaeren*, Vgl. voor deze aanduiding van God verscheidene plaatsen in de Bijbel, b.v. Jes. 51:15, Jer. 10:16; 50:34

18 *dusverde*: zover (vgl. voor de positief *verde*, mogelijk ontstaan uit de comparatief *verder*, WNT xviii, 1887)

19 *vergaeren*: zie r. 2

21 *exempel*: voorbeeld, leerzaam verhaal; *verclaeren*: vertellen

22 *twelck*, t.w. het *exempel uuijt den Bijbel*, t.w. uit Gen. 17 e.v.

25 *aen den dis*: Vgl. r. 15

26-27 *dan ... omdat*, Waarschijnlijk een vervlechting van *dan ick heb mij gehouwen hier omdat* (maar ik ben hier gebleven omdat) en *dan mij heeft hier gehouwen dat* (maar mij heeft hier doen blijven het feit dat)

27 *vergaert*, zie r. 2

28 *Des*: Dientengevolge (verwijzend naar r.27); *nieusgierich wadt*: een beetje nieuwsgierig (gezien de plaatsing lijkt het onwaarschijnlijk dat *wadt*, eventueel verbonden met *Des* object zou zijn bij *weten*)

29 *bid*: vraag; *met herten vierich*: vurig

- 30 ghij mij de saecke wilt ontfouwen hier.³⁰
Maer eerst met goet bestier seght uwen naem propijs.³¹

Goet onderwijs

- Ick ben geheten Goet onderwijs.³²
Verstaet wel dit advijs, mijn goede vrient.³³
ick sal u al die saecken maecken bekint,³⁴
35 mijn wel versint, so mach tverstant in u rijsen.³⁵
Men sal hier die historij spelen, niet om volprijsen,³⁶
van Abrahams offerhande, ick moetet u uijtmeten.³⁷
Dan seght mijn: waerom waerdij hier geseten?

Lust om weten

- +Maer, goede heer, mijn naem is *Lust om weten*,
40 en ick verwondere mij boven maeten +50r
dat ick tvolck sach comen van allen straeten
loopen so verwaeten, als soumer gelt deelen.⁴²
En op desen tijt het volck met halven en heelen⁴³
gemeenlijck plach te drincken nae doude seden.⁴⁴
45 En nu hier te comen, dat docht mijn cleijn reden.⁴⁵
Dat is doorsaeck dat ick hier geseten was.⁴⁶

30 *de saecke*, vgl. r. 11

31 *met goet bestier*: zoals dat behoort (lett.: met goed gedrag); *propijs*: behoorlijk, of, als epith. ornans, fraai, edel

32 *ben geheten*: heet, heb de naam ... meegekregen

33 *Verstaet*: Luister (naar); *dit advijs*: deze mededeling (waarvan de inhoud in r. 34 volgt)

34 *die saecken*: alles; *maecken bekint*: doen weten

35 *mijn wel versint*: luister goed naar me; *tverstant ... rijsen*: kennis in u ontstaan (*versta*: dan zult u het aan de weet komen)

36 *historij*: verhaal van de lotgevallen; *niet om volprijsen*: dat niet hoog genoeg geprezen kan worden

37 *uijtmeten*: (uitvoerig) vertellen

42 *verwaeten*. Gezien de oorspr. bet. van het woord (vervloekt) en de erop volgende bijzin waarschijnlijk pejoratief gebruikt, b.v.: door begeerte beheerst; *deelen*: uitdelen (vgl. r. 7)

43 *met halven en heelen*, t.w. kunnen e.d.

44 *gemeenlijck*: gewoonlijk

45 *nu ... comen*, Accusativus cum infinitivo, waarbij de accusativus (*het volck*) is verzwegen: dat het volk nu hier komt; *dat... reden*: ik zag daar nauwelijks reden voor

46 *geseten was*: was gaan zitten, zat (vgl. r. 14)

Goet onderwijs

Wel, Lust om weten, ick sal u op dit pas⁴⁷
 altsaemen seggen watmen hier speelwijs sal verthonen.⁴⁸

Lust om weten

Wel, vrient, dat moet u Godt lonen,
 50 Ick wil mijn gaen stellen tot audiencije.⁵⁰

Goet onderwijs

Wel, hebt dan een weijnich patientije,
 want alle de intentie sal ick u ontvouwen,⁵²
 hoe dat ons voorvaders hebben gehad goet betrouwen⁵³⁻⁵⁴
 dat Ghodt sou houwen dat Hij Adam hadt beloofd.⁵⁴
 55 Want Hij seijden: ‘Tsaet der vrouwen sal u vertreden thooff’,⁵⁵
 daer wij int boeck Genesis van vinden tbescheijt,⁵⁶
 teghen het serpent, omdat het hadde berooft⁵⁷⁻⁵⁸
 Adam van sijn kintse onnoselheijt,⁵⁸
 die Godt int eerste hem hadde bereijt,⁵⁹
 60 dies Adam met leijt uuijt het paradijs most gaen.⁶⁰
 Dan hij bleeff vast op Goods beloften staen,⁶¹⁻⁶³
 -waerom hij oock sonder waen moet sijn gepresenwant⁶²
 hij gelooffden dat sulckx sou wesen.⁶³

47 *op dit pas*: nu

48 *altsaemen*: volledig, of: allemaal (waarmee naast Lust om weten ook het publiek aangeduid wordt); *speelwijs*: door middel van een spel

50 *Ick ... audiencij*: Ik maak me op om te luisteren

52 *intentie*: bedoeling

53-54 *hoe ... beloofd*, Evenals *alle de intentie* (r. 52) object bij *ontvouwen* (r. 52)

54 *houwen*: nakomen

55 Zie Gen. 3:15; *tsaet der vrouwen*: de nakomelingen van de vrouw; *vertreden*: vertrappen

56 *tbescheijt*: de mededeling

57 *teghen het serpent*: tegen de slang (aansluitend bij *seijden*, r.56)

57-58 Zie Gen. 3:1-6

58 *kintse onnoselheijt*: kinderlijke onschuld

59 *int eerste*: in den beginne; *bereijt*: ingeschapen (waarmee ... toegerust)

60 Zie Gen. 3:23; *leijt*: (ook) verdriet

61 *staen*: vertrouwen

61-63 Hebr. 11:17-19

62 *waen*: twijfel

63 *sulckx*: dit (t.w. de belofte uit r. 55); *sou wesen*: stellig zou gebeuren, zeker vervuld zou worden

Lust om weten

65 Ja, vriend, die beloften hebben ons genesen⁶⁴
 vant eeuwich verderff, dat seg ick u claer.⁶⁵
 Sal dat hier verhaelt werden int openbaer,⁶⁶
 te weten int lang, totdat Christus was geboren?⁶⁷

Goet onderwijs

70 Neen, maer, mijn goede vriend uijtvercoren,
 men sal de historije van Abraham spelen,⁶⁹
 eerst hoe Sara Agar de verdrijven⁷⁰
 met Ismael, des Agar in druck most blijven.⁷¹
 Laet dese motijven u niet vervelen,⁷²
 want voor u wil ick tminste niet heelen,⁷³
 maer den sin mededelen, soalst behoort.⁷⁴

Lust om weten

75 Wel, doen Ismael met sijn moeder was voort,⁷⁵
 -seght ongestoort- hoe ginckter doe al te werck?⁷⁶

Goet onderwijs

Maer, doen creech Abraham een gebodt sterck⁷⁷
 -neempt hierop merck- vanden Heer almachtich hierboven,⁷⁸
 dat hij IJsack, sijn soon, tot Gods loven⁷⁹⁻⁸⁰

64 *genesen*: gered

65 *verderff*: ondergang; *claer*: onomwonden

66 *dat*, t.w. wat in r. 53-63 en, samenvattend, in 64-65 is gezegd.

67 *te weten*: en wel; *int lang*: uitvoerig (aan de hand van de hele (vooral oudtestamentische) geschiedenis); *was*: werd

69 *historije*, vgl. r. 36

70 *de*: deed, liet

71 *des*: als gevolg waarvan

72 *motijven*: woorden; *vervelen*: onaangenaam zijn

73 *heelen*: verborgen houden

74 *mededelen*, t.w. aan u

75 *voort*: weg

76 *ongestoort*: ongehinderd, rustig; *hoe ... werck*: hoe verliep het er toen allemaal

77 *gebodt*: bevel

78 *neempt ... merck*: let hierop

79-80 Gen. 22:2

79 *loven*: lof, eer

- 80 +sonder vertoven opofferen sou, dies Hij hem de plaets wees⁸⁰
 int lant des gesichts, waerdoor doen druck rees⁸¹ +50v
 in Abrahams herte.

Lust om weten

Wel, was Gods gebodt Abraham dan smerte,⁸³
 daer hij een man was vol betrouwen fier?⁸⁴

Goet onderwijs

- 85 Neen. Temtatie des gelooffs deed hem verflouwen schier,⁸⁵
 en Twijffel der beloften quam hem oock bestrijen.
 Dies hij in sorge was, want dese partijen⁸⁷
 aen alle sijen hem niet ongequelt en lieten,
 omdat hem topofferen soude verdrieten.⁸⁹
 90 Want twas haer leet dat hij soude genieten⁹⁰
 de eeuwige vreucht daer Sathanas uijtgevallen was,
 en meenden hem so te betaelen ras,⁹²
 dat hij op dat pas tot wangelooff soude comen snel.⁹³

Lust om weten

- 95 Sou Temtacij des gelooffs haer dat beromen wel,⁹⁴
 en Twijffel der beloften sulck spel oock brouwen?⁹⁵

Goet onderwijs

Ja: die op Gods woorden nier en bouwen,⁹⁶
 soude sulck benouwen wel mogen gebueren.⁹⁷

- 80 *vertoven*: aarzelen; *dies*: waartoe, waarvoor (t.w. voor het *opofferen*)
 81 *int lant des gesichts*, volgens de Vulgaattekst: *terra visionis* (Gen. 22:2); *druck*: smart
 83 *smerte*. tot smart (*was smerte*: verdroot)
 84 *daer*: waar toch; *fier*: krachtig
 85 *verflouwen*: krachteloos worden (in zijn geloof); *schier*: bijna
 87 *sorge*: gevaar; *want*: (ook) omdat; *partijen*: tegenstanders
 89 *omdat*: opdat
 90 *leet*: tot leed (opgevat als subst.); onuitstaanbaar (opgevat als adj.)
 92 *meenden*. Het onderwerp (zij) is (onjuist) samengetrokken in *haer* (r. 90); *betaelen*: raken, treffen
 93 *op dat pas*: toen; *wangelooff*: ongelooft
 94 *haer dat beromen*: daar zeker van zijn
 95 *spel brouwen*: list bedenken
 96 *die ... bouwen*: meewerkend voorwerp
 97 *benouwen*: benauwenis

Dan Abraham ginck sijn werck besueren⁹⁸
en stelde sonder trueren al sijn betrouwen op Godt.

Lust om weten

100 Seght, Goet onderwijs, hoe was het slodt¹⁰⁰
en hoe verginget toch alle saecken?¹⁰¹

Goet onderwijs

Maer, Abraham ging gereetschap maecken¹⁰²
van hout en dat tot den offer behoefde.¹⁰³
Dies Sara leefde als de bedroefde¹⁰⁴
105 dat haer kint uijt den lande soud reijzen,¹⁰⁵
en Abraham most hem voor haer noch veijzen,¹⁰⁶
want sijn gepeijnsen gaff hij haer niet te kennen.¹⁰⁷

Lust om weten

Wel, waerom dat?¹⁰⁸

Goet onderwijs

Maer, uijt puerder minnen
en woude hij haer dat niet openbaeren,
110 om haer int herte niet te beswaeren
-hoort dit verclaeren-, want hij bemindese seer.¹¹¹
Nochtans wilde hij volbringen tgebodt vanden Heer
en tot elcken keer Hem in alles gehoorsaemen.¹¹³

98 *besueren*: verrichten

100 *het slodt*: de uitkomst, de afloop

101 *alle saecken*: met betrekking tot alles

102 *gereetschap*: voorbereidselen

103 *van*: wat betreft; *behoefde*: nodig was

104 *als de bedroefde*: bedroefd, in droefheid (vgl. 2.3.3)

105 *dat*: omdat

106 *hem veijzen*: zijn ware bedoeling verbergen

107 *gepeijnsen*: plan, bedoeling

108 *puerder*: zuivere

111 *dit verclaeren*: deze toelichting, verduidelijking

113 *tot elcken keer*: in elk opzicht, ten volle

Lust om weten

115 Waer bleeff Temtacij des gelooffs vol blaemen,¹¹⁴
 en Twijffel der beloften, die lelijcke beest?¹¹⁵

Goet onderwijs

+Maer, die ghingen terstont wech naet betaemen,¹¹⁶
 want daer is comende Goods crachtige geest,¹¹⁷ +51r
 daer moet ongelooff en twijffel minst en meest¹¹⁸
 terstont wechvlieden door dat betrouwen crachtich,
 120 want Godt is alle dingen machtich.¹²⁰
 Die dan Godt met hem heeft, niemant can hem hinderen,¹²¹
 want van steenen can Hij maecken Abrahams kinderen,¹²²
 so ons Christus heeft verclaert.¹²³
 Daerom heeft Abraham sijn soon niet gespaert,
 125 maer willich den Heer opgegeven.¹²⁵
 Dan Godt heeft hem behouden int leven,
 bevrijt van sneven door Abrahams betrouwen groot.¹²⁷
 Want Godt begeeft sijn vrienden niet in den noot.¹²⁸

Lust om weten

130 Wel, Goet onderwijs, nae dit exploit¹²⁹
 moet ick wachten en mijnen lust boeten.¹³⁰

114 *vol blaemen*: vol verderf, rampspoed

115 *die*, het woord *beest* is oorspr. vrouwelijk (zie echter r. 772, 778)

116 *naet betaemen*: gelijk (hun) paste

117 *daer*: waar

118 *minst en meest*: geheel en al

120 *is machtich*: heeft macht (over)

121 Rom. 8:31; *hinderen*: kwaad doen

122 Mat. 3:9, Luk. 3:8

123 *verclaert*: gezegd

125 *willich*: uit vrije wil; *opgegeven*: overgegeven

127 *bevrijt van sneven*: behoed voor sterven; *door*: om wille van

128 Hebr. 13:5; *begeeft*: laat in de steek

129 *nae dit exploit*: op (vertaald bij *wachten*) en vanwege (vertaald bij *boeten*) deze uiteenzetting, verklaring (opgevat als verwijzing naar het nog volgende toneelstuk; het lijkt ons onwaarschijnlijk dat *exploit* zou verwijzen naar de voorafgaande inleiding, waardoor *nae* een temporele betekenis zou kunnen krijgen)

130 *mijnen lust boeten*: mijn verlangen bevredigen, aan mijn trekken komen

Goet onderwijs

Wel, Lust om weten, om druckx versoeten¹³¹
laet ons eerst groeten al diet waerdich sijn.¹³²

Lust om weten

Wel, ick ben tevreden met blijden schijn.¹³³
Begint op dit termijn, ghij bentertoe gewent.¹³⁴

Goet onderwijs

135 Den oppersten Heer omnipotent,
die hemel en aerde schiep met een woort,¹³⁶

Lust om weten

bewaer onsen stathouder magnificent,¹³⁷
opdat hij blijff ongeschent, in goet acoort.¹³⁸

Goet onderwijs

140 Oock bewaer Godt alle ander regenten voort,¹³⁹
die, soot behoort, tgemeen lant dienen door Goods gracij.¹⁴⁰

131 *om druckx versoeten*: om wat u teneer drukt te veraangenamen

132 *al... sijn*: allen die dat (t.w. onze begroeting) verdienen

133 *met blijden schijn*: met blijdschap

134 *op dit termijn*: nu; *ertoe gewent*: het gewoon

136 Gen. 1:1

137 *onsen stathouder*, t.w. Maurits. Vgl. Hummelen 1968, 1 OG 4 (*De vloyvanger*, zie aant. r. 1026), 21v: 'Goods mogende wijsseijt ... die wenschen wij ... dat sij alle vromen lantsheeren vroet in noot wil bijstandich sijn en van druck ontlaien, naemelijck onsen stadthouder, Graeff Mauritius, dat edel graen, welck is gesproten uijt thuijs van Nassouwen'; Hummelen 1968, 1 OA 5, 66r: 'Maer eer wij beginnen wenschen sijn princelijck excelentij gtaeff Mautitz, onsen stadthouder gepresen, dat Goods engel moet bij hem wesen rot sijn assistencij'.

138 *ongeschent*: ongedeerd; *in goet acoort*: ongekrenkt

139 *regenten*: magistraten (i.c., gezien r. 140, die van het statenbestuur). Vgl. Hummelen 1968, 1 OG 4, 21v: 'Desgelijckx allen edelen heeren en vrouwen, en al die in lands regering sijn geseten, als de heeren tlanrs staeten, jongen met den ouwen; desen wij ootmoedich onse groetenis doen weten'; vgl. Hummelen 1968, 1 OA 5, 66r: 'Oock de staten des lants met goeder intentij wenschen wij voorsichticheijt te wesen bij haer'.

140 *soot behoort*: zoals passend is, of: volgens de regels; *tgemeen lant*: de staat

Lust om weten

Wij groeten oock vriendelijck tot deser spacij¹⁴¹
den schout, bajjlliou en burgemeesters mede,¹⁴²¹⁴²⁻¹⁴³

Goet onderwijs

met mijnen heeren schepenen en raet deser stede,
en alle goeij burgers en inwoonders groot en smal.¹⁴⁴

Lust om weten

145 En ons meebroeders van *Lieft boven al*¹⁴⁵
groeten wij oock vriendelijck en goedertieren.¹⁴⁶

Goet onderwijs

In liefden getrou met de jonge scholieren,¹⁴⁷¹⁴⁷⁻¹⁴⁸
die den const hantieren, groeten wij loijael.¹⁴⁸

141 *vriendelijck*: in vriendschap; *tot deser spacij*: nu

142 *bajjlliou*: baljuw

142-143 Vgl. Hummelen 1968, 1 OA 5, 66r: ‘en den regeerders van Haerlem vol reverencij wenschen wij te hebben Goods geest voorwaer. Als schout en bajjlliou en oock eenpaer burgemeesters en scheepenen die hier regeren met de geheele vroetschap die wenschen (wij) seer claer Goods geest’; Hummelen 1968, 1 OA 3, 25v: ‘Goods mogende wijsheijt ... die wil onsen schout en bajjlluw voor alle quaet bevrijen ... Wij wenschen oock veel ootmoedige salutatie burgemeesteren en schepenen vant Haerlemsche dal, opdat sij mogen affkeren alle turbatien van alle goede borgers groot en smal’. Ook in andere toneelwerken komen dergelijke begroetingen van voorname (groepen van) personen voor.

144 *burgers en inwoonders*: inwoners van deze stad, met en zonder burgerrechten; *groot en smal*: zonder uitzondering

145 *meebroeders*: collega's, kunstbroeders; *Lieft boven al*: devies van de jongere Haarlemse kamer, de Wijngaertrancken (zie 1.2)

146 *vriendelijck* = *goedertieren*: in vriendschap

147 *In liefden getrou*: devies van de zgn. Vlaamse kamer uit Haarlem, de Witte Angieren

147-148 *de jonge ... hantieren*: de jeugdige leerlingen die de (toneel)kunst beoefenen. Bedoeld worden de leerlingen van de Haarlemse Latijnse school en haar rector, Cornelius Schonaeus, die, afzonderlijk of bij dezelfde gelegenheden als de rederijkers, toneel opvoerden.

148 *loijael*: oprecht

Lust om weten

150 En alle lieffhebbers en vreemden int generael¹⁴⁹
groeten wij altsaemen, want *Trou moet blijcken*.¹⁵⁰

Goet onderwijs

Vrienden altsaemen, wilt ons spel ankijcken
met sin en met verstant en met silentie.¹⁵²

Lust om weten

+Al sijnder eenighe fauten, hebt doch patientije,
want uuijt goeder intentie wort dit gedaen.¹⁵⁴

+51v

Goet onderwijs

155 Elck mach oock sijn buijdel wel gaedeslaen,¹⁵⁵
datter geen vreemde hant in wordt gesteecken.¹⁵⁶

Lust om weten

Al siedij aen ons oock eenighe gebreecken,¹⁵⁷
denckt datment niet al en can versinnen.
Dus hoort en swijcht; sijet, wij gaen terstont beginnen.

In foli 64 aen dander sij volcht onderaen after het. spel de conclusie+

Fijnis van de prologe; is lang 162 regelen

149 *lieffhebbers*: geïnteresseerden. Ook gebruikt voor buitenleden, donateurs.

150 *Trou moet blijcken*: devies van de opvoerende kamer, de Pellicanisten.

152 *sin*: begrip; *silentie*: stilzwijgen

154 *intentie*, zie r. 52

155 *Elck ... gaedeslaen*: Laat eenieder ook goed om zijn geldtas denken (een dergelijke raad is in veel prologen uit de 16de en 17de eeuw te vinden)

156 *datter*: opdat er; *gesteecken*: gestoken (de vorm *gestoken* komt in het 16de-eeuwse materiaal in De Vriendt (1965, 120) niet voor).

157 *denckt*: bedenk; *datment ... versinnen*: dat men niet op alles kan letten (zie ook r. 1054)

Hier begint het spel van Abrahams offerhande. De personages sijn dese:

- 1 *Temtati des geloofs*
- 2 *Twijfel der beloften*
- 3 *Abraham*
- 4 *Agar*
- 5 *Sara*
- 6 *Godt*
- 7 *Ismael*
- 8 *Isack*
- 9 *Deene knecht*
- 10 *Dander knecht*
- 11 *Den engel*
- 12 *Een verthoontmen aen een cruijs*

Temtatie des geloofs eerst uijt

160 Waer sijdi, joncker?¹⁶⁰

Twijfel der beloften

Alhier, jonckvrouwe!

Segt mijn, bij trouwe, wadt schuijltter doch?¹⁶¹

Temtatie des geloofs

Noijt so int doncker, noijt so in rouwe!¹⁶²

Waer sijdi, joncker?

Twijfel der beloften

Alhier, jonckvrouwe!

Temtatie des geloofs

Hoe staet den proncker, steect handt uijt den mouwe!¹⁶⁴

160 *joncker en jonckvrouwe*; evenals *neve, nichte, compere* gebruikelijke aanduidingen voor de sinnekens onderling.

161 *bij trouwe*: waarachtig; *wadt schuijltter doch*: wat is er toch gaande

162 *int doncker*: in de puree

164 *Hoe ... proncker*: Wat staat die pruil, die mopperaar daar nou

Twijffel der beloften

165 Wadt vreemder beschouwe! Wie pruijltter noch?¹⁶⁵

Temtatie des geloofs

Ach, waer sijdijs, joncker?

Twijffel der beloften

Alhier, jonckvrouwe!
Segt mij, bij trouwe, wadt schuijltter doch?

Temtatie des geloofs

+Och, neve, neve, het vuijltter, och!¹⁶⁸
 170 Tes al bedroch, noijs sulcken maere¹⁶⁹ +52r
 dan ick hebbe gehoort binnen desen jaere!¹⁷⁰
 Van meerder wonder was noijs gesproken.¹⁷¹

Twijffel der beloften

Waijs, vuijl clappeijs, hebdijs weer wadt nieuws geroocken?¹⁷²
 Ghij moet uwen clepel noch al bet rueren.¹⁷³
 175 Men derff gheen bode in dese stadt hueren¹⁷⁴
 om nieuwe tijdinghe te haelen, want¹⁷⁵
 ghij vernemet genoch.¹⁷⁶

Temtatie des geloofs

Hadt ghij tverstant
 van dat ick seggen wil, ghij sout u segenen¹⁷⁷

- 165 *Wadt ... beschouwe*: Wat voor een vreemde kijk op de zaak; *pruijlt*: is ontevreden, bedroefd
 168 *neve*: zie r. 160; *het vuijltter*: het gaat er slecht uitzien
 169 *al*: allemaal; *maere*: bericht, tijding
 170 *dan*: als (met name bij de ontkenning van een gelijkheid kon na een stellende trap *dan* gebezigd worden; vgl. Stoett 1923, 91-92)
 171 *meerder*: groter; *was gesproken*: was sprake
 172 *clappeijs*: kletswijf
 173 *clepel*: tong; *nog al*: alsmaar
 174 *derff*: behoeft
 175 *nieuwe tijdinghe*: nieuws
 176 *Hadt ghij tverstant*: Wist je
 177 *ghij ... segenen*: je zou je bekruisen, je zou een kruisteken slaan

en eer geloven dattet gelt sou regenen,
dan sulckx gebueren sou; dus hoorter nae.¹⁷⁹

Twijffel der beloften

180 Maer ist oock waerachtich?¹⁸⁰

Tentatie des geloofs

Jaet, so waer als ick hier stae,
en sonder adderen sal ickt uijtleggen.¹⁸¹

Twijffel der beloften

Nochtans sij dij ongeluckich int waersegeen:¹⁸²
ick naem van u leugen liever een mijt¹⁸³
dan van de waerheijt een pont!¹⁸⁴

Tentatie des geloofs

Ou, wadt doet dit verwijt!
185 Ghij sult noch anders singen eer wij scheijen.¹⁸⁵
Och, twaer beter gelogen voor ons beijen.¹⁸⁶
tes ons een schreijen, quaet om genesen.¹⁸⁷

Twijffel der beloften

Ick hoor wel, ten sal geen leugen wesen,
want quade tijdinghe valt gemeen warachtich.¹⁸⁹
190 Nu, segt op, wadt schuijltjer?¹⁹⁰

179 *dan*: dan dat (vgl. Stoett 1923, 94-95, Weijnen 1965, 101); *sulckx*, t.w. ‘dat ick seggen wil’ (r. 177).

180 *waerachtich*: waar; *Jaet*: dat is het

181 *adderen*: toevoegen, overdrijven; *uijtleggen*: vertellen

182 *sij dij ongeluckich*: (eufemistisch) ben je niet zo'n ster; *waersegeen*: spreken van de waarheid

183 *een mijt*: een heel klein beetje (*mijt*: lerr.: een muntje met zeer lage waarde)

184 *wadt ... verwijt*: wat voor beschuldiging is dit

185 *singen*: praten

186 *twaer ... beijen*: het zou voor ons allebei beter zijn als het gelogen zou zijn

187 *een schreijen*: iets verdrietigs; *quaet om genesen*: dat moeilijk uit de wereld te helpen is

189 *valt... warachtich*: is meestal waar

190 *wadt schuijltjer*, vgl. r. 161; *Ist u indachtich*: Herinnert u zich

Tentatie des geloofs

Ist u wel indachtich
hoe Godt belooft heeft Abrahams zaet¹⁹¹⁻¹⁹²
te vermenichvuldigen?¹⁹²

Twijffel der beloften

Trouwen, jaet,
naer de sterren des hemels wijt en breet sijn.¹⁹³
Maer het dunckt mij al te vreemden bescheet sijn.¹⁹⁴
195 Dies ick, Twijffel der beloften, als de coenne¹⁹⁵
bij hem verkeer, avont en noenne.¹⁹⁶
Want Abraham is out en traech van jaeren.¹⁹⁷
Sara en dient oock geen kint te baeren.¹⁹⁸
Dus blijft de belofte als stoff verstoven.¹⁹⁹

Tentatie des geloof

200 ⁺Neen, daer voor is een ander schoff geschoven.²⁰⁰
Ghij ende ick en sijnder niet meer gehoort.²⁰¹

+52v

Twijffel der beloften

En hoe dat?²⁰²

191-192 Gen. 15:1-6, 17:2-7, 18:10

192 *Trouwen*: Waarachtig; *jaet*: vgl. r. 180

193 Gen. 15:5. *naer*: zoals; *wijten breet*: talrijk

194 *al te vreemden bescheet*: een erg merkwaardige uitspraak

195 *als de coenne*: brutaalweg (vgl. 2.3)

196 *avont en noenne*: alsmaar

197 *van jaeren*: als gevolg van zijn leeftijd (vgl. Gen. 17:1 waar we lezen dat Abraham 99 jaar is)

198 *dient*: kan (blijkens Gen. 17:17 verschillen Abraham en Sara 10 jaar in leeftijd; vgl. ook Gen. 18:11)

199 *als stoff verstoven*: onvervuld (lett.: als stof in alle richtingen weggewaaid)

200 *daer voor*, t.w. voor hetgeen in r. 197-199 is gesteld; *schoff*: schuif; *daer voor ... geschoven*: daar is iets tussen gekomen, er is een kink in de kabel gekomen

201 *sijn*: worden

202 *Thoff is gestoort*: Het huis (de omgeving van Abraham) staat ondersteboven, is in rep en roer

Tentatie des geloofs

Thoff is gestoort,
 ons voornemen is al arbeijt verloren.²⁰³

Twijffel der beloften

Wel, hoe dus?

Tentatie des geloofs

205 Hem is een soon geboren
 door sijn gelove, dat voor Godt sterck was.

Twijffel der beloften

Wist ickx niet, dat al clappeijen werck was!²⁰⁶
 Loopt, maeckt een ander wijs dees viesevaesen.²⁰⁷

Tentatie des geloofs

Tes, seg ick, waerachtich.²⁰⁸

Twijffel der beloften

210 Eij, tis een blaesen!
 Niet eer moet schip ter see bederven,²⁰⁹
 want sij gaen beijde op haer sterven.²¹⁰
 Wat sou haer die suffe daerme moeijen?²¹¹

Tentatie des geloofs

Tes nochtans also!²¹²

203 *arbeijt verloren*: vergeefse moeite; *al*: helemaal

206 *ickx*: ik het; *dat al*: dat het allemaal; *clappeijen*, vgl. r. 172

207 *viesevaesen*: onzin

208 *waerachtich*, vgl. r. 180; *blaesen*: leugen

209 *Niet ... bederven*: (elders nog niet aangetroffen uitdrukking met wsch. een betekenis als:) Zoiets vreemds zal niet geschieden

210 *gaen ... sterven*: zullen spoedig sterven

211 *die suffe*: als gevolg van hoge leeftijd; gezien *haer* wordt hier Sara mee aangeduid; *haer ... moeijen*: zich daarmee (t.w. met het krijgen van kinderen) bezighouden, inlaten

212 *segjet de coeijen*: vertel het de koeien, maak het de kat wijs

Twijffel der beloften

Loop, segtet de coeijen:
die sullent wel heelen, want tis gelogen.²¹³

Temtatie des geloofs

Ick seg u: sijn gelove heeft ons bedrogen.²¹⁴
215 Daer is een zone, hoe dat ghijer om steent.²¹⁵
Gelovet off ghij wilt.²¹⁶

Twijffel der beloften

Jae ja, ick weet wadt ghij meent:
de zone die hij heeft vercregen²¹⁷⁻²¹⁸
van Agar, sijn dienstmaecht!²¹⁸

Temtatie des geloofs

Neen, hij is, seg ick, anders bedegen.
Ick mene bij Sara, hoewel het u verwondert.

Twijffel der beloften

220 Weij, die is tnegentich jaer out en hij hondert!²²⁰

Temtatie des geloofs

Tis nochtans, seg ick u, also geschiet.

Twijffel der beloften

Tmach wel, maet, maer nochtans gelooff ickx niet.²²²

213 *heelen*: verzwijgen

214 *heeft ons bedrogen*: heeft het bedrieglijkerwijs voor ons anders doen uitpakken dan we dachten

215 *steent*: kreunt

216 *off*: als

217-218 Gen. 16:15. Volgens het bijbelverhaal werd Ismael geboren toen Abraham 86 jaar oud was. Hij was dus bij de geboorte van Isaak ongeveer 14 jaar; vgl. ook Gen. 17:25.

218 *bedegen*: voorzien

220 Gen. 17:17 en 18:11

222 *ickx*: vgl. r. 206

al swoerdijt ten heijligen, tis tegen natuer.²²³

Temtatie des geloofs

En nochtans ist waer.²²⁴

Twijffel der beloften

†Eij, hoort dees kuer.

225 Godt geve u tonge veel ongevals.²²⁵

+53r

Temtatie des geloofs

Ist niet waer, ick geve u mijn hals,²²⁶
ick soudet bethonen met hondert lien!²²⁷

Twijffel der beloften

Ghij blijfter bij, al haddijt gesien!²²⁸

230 Nochtans, in dien heb ick cleijn gelove,²²⁹
want Abraham is versuft en dove²³⁰

en Sara en weet niet off sij voor oft after leeft.²³¹

Dus rust u hoeft als een die te sachter leeft,²³²
lieff minneken, vertreckt, ghij coempt te spade,
tis al gegeven.²³⁴

Temtatie des geloofs

Help, Godt, genade!

235 En gelooffdijt noch niet?²³⁵

223 *ten heijligen*: bij al wat heilig is

224 *kuer*: gekheid

225 *ongevals*: ongeluk

226 *ick ... hals*: dan mag je me hangen

227 *soudet*: zou het (t.w. de juistheid van de gegeven informatie); *hondert lien*, uit *het hoff* (r. 202) van Abraham.

228 *Ghij ... bij*: Je houdt het vol

229 *in dien*: daarin

230 *versuft*: suf van geest (geen van beide kwalen wordt in de Bijbel genoemd)

231 *off sij ... leeft*: is helemaal de kluts kwijt (zie r. 211)

232 *rust u hoeft*: wees kalm, bedaar; *te sachter*: des te geruster

234 *tis al gegeven*: de kaarten zijn geschud

235 *most*: moest het; *bethonen*: bewijzen, laten zien

Twijfel der beloften

Neen ick, off ghij most mij anders bethonen.

Tentatie des geloofs

Ghaen wij dan ontrent daer sij wonen;
ghij sult die waerheit wel sijn verstaende.²³⁷
Holla, Abraham comt hier selver gaende.
Swijcht en hoort, ghij sult den zin mercken.²³⁹

Abraham leijt op sijn knien.

- 240 Loff, wonderlijcke Godt in al u wercken!²⁴⁰
U belofte verheucht mijn boven maeten,²⁴¹
uwe genade doet mijn ouderdom verstercken!²⁴²
Loff, wonderlijcke Godt in al u wercken!
Wel dengenen, tsij in wadt percken,²⁴⁴²⁴⁴⁻²⁴⁵
245 die op U betrouwen en suldi niet verlaeten.
Loff, wonderlijcke Godt in alle u wercken!
U belofte verheucht mijn boven maeten.

Tentatie des geloofs

Wel, wadt dunckt u van dien?²⁴⁸

Twijfel der beloften

Wij worden verwaten.
Dat hoor ick alree wel aen sijn couten.

237 *sijn verstaende*: verstaan, zien (vgl. 2.3)

239 *den zin*: zijn bedoeling; *mercken*: waarnemen

240 Ps. 139:14; *wonderlijcke ... in*: God, wonderbaarlijk in

241 *U belofte*, met name het vervullen ervan

242 *doet verstercken*: geeft kracht aan

244 *tsij ... percken*: waar dan ook

244-245 Ps. 25:3; verwarring van twee constructies: wel dengenen die op U betrouwen: Ghij en sultse niet verlaeten, en: dengenen die op U betrouwen en suldi niet verlaten.

248 *worden verwaten*: komen in de ellende terecht

Tentatie des geloofs

250 Den hutspot is beseijckt,²⁵⁰

Twijffel der beloften

en den pap versouten.
Noijt was ick tot meerder gramschap verweckt.
Godt schense beije.²⁵²

Tentatie des geloofs

Eij, hout u bedeckt:
ghij sult nu hooren dat ick u heb voorseijt.

Abraham

Loff, Heer der heerschaeren, wiens majesteijt²⁵⁴
255 an Sara, mijn huijsvrouw, nu is bewesen.²⁵⁵
Gebenendijt sij uwen naem inder eeuwicheijt!²⁵⁶
Loff, Heer der heerschaeren, wiens majesteijt
al tlant sal worden verbreijt.²⁵⁸
Van meerder genade en was noijt gelesen!²⁵⁹
260 Loff, Heer der heerschaeren, wiens majesteijt
+an Sara, mijn huijsvrouw, nu is bewesen
in IJsack, mijn lieve soon gepresen.

+53v

Tentatie des geloofs

Hoordij dat wel, compere?²⁶³

Twijffel der beloften

Jae ick, tegen mijnen danck!

250 *Den hutspot is beseijckt* = *den pap is versouten*: De zaak is goed bedorven

252 *schense*: verdoeme hen; *bedeckt*: verborgen

254 *Heer der heerschaeren*, vgl. r. 17

255 *an Sara*, enerzijds op te vatten als meewerkend voorwerp, anderzijds ook als: in de persoon Sara

256 Ps. 113:2

258 *al tlant*: over de gehele wereld

259 *meerder*: (ook) groter; *was*: werd

263 *compere*, vgl. r. 160; *Jae ick*: Ja, ik hoor het; *tegen ... danck*: node, tegen mijn zin

Tentatie des geloofs

Hoe hebdiŷ u nu?²⁶⁴

Twijffel der beloften

265 Ick worde heel cranck,
want sulcken sanck ick niet gaern en hoor.²⁶⁵

Tentatie des geloofs

En ick heb geheel een luijs in mijn oor.²⁶⁶
Eij, arme sloor, wij blijven beschaempt.²⁶⁷
Maer hoe heet dat kint?

Twijffel der beloften

Tis *IJsack* genaempt.
Ramp heb die moeder diet ter werrelt gebracht heeft.²⁶⁹

Tentatie des geloofs

270 Ick weet wel datse luttel gedacht heeft.²⁷⁰⁻²⁷¹
op desen soon door mijn temptatije.

Abraham

Versterckt mijn soon, Heer, door uwe gratie,
opdat U sijn mont mach gebenedijen,²⁷³
en geeft hem een salighe dominatije.²⁷⁴
275 Versterckt mijn soon, Heer, door uwe gratije.²⁷⁵
Ende sijn zaet binnen swerrelts statije.²⁷⁶

264 *Hoe ... nu*: Hoe voel je je nu

265 *sulcken sanck*: zoiets

266 *ick ... oor*: ik ben erg ongerust

267 *sloor*: viezerik (opmerkelijk is dat Tentatie haar kameraad met dit gewoonlijk voor vrouwen gebezigde woord aanspreekt); *blijven beschaempt*: raken te schande

269 *Ramp heb*: Rampspoed treffe

270-271 Gen. 18:12-13

273 *U*, object, *sijn mont*, subject

274 *salighe dominatije*: zegenrijke macht, heerschappij

275 Het is niet uitgesloten dat r. 275 en 276 één zin vormen, zodat achter r. 276 een punt moet worden gelezen

276 *swerrelts statije*: de wereld

het gelove wilt bewaeren en bevrijen.²⁷⁷
 Versterckt mijn soon, Heer, door uwe gratije,
 opdat U sijn mont mach gebenedijen
 280 van nu an tot eeuwigen tijen.

Twijffel der beloften

Leert hem eerst pap eeten!

Tentatie des geloofs

Ende dan strijen!
 Help, wadt heeft hij al voor met sijnen kinde?

Twijffel der beloften

Wadt sal hij daeraff maecken int inde?²⁸³
 Een coopman, peijns ick, soo mach hij tseewaert vaeren.²⁸⁴

Tentatie des geloofs

285 Ick wed dat hij niet sal sien de baeren:
 hij is veel te swack en te teer van leden.
 Ick hoor, twou sterven doent worde besneden.²⁸⁷
 Dus weest tevreden op dit termijn.²⁸⁸

Twijffel der beloften

290 Ick had wel moet, mocht ghij die minnemoer sijn.²⁸⁹
 ten sou geen jaer sijn luijeren beschijten.²⁹⁰

Tentatie des geloofs

Ick liet hem liever te bersten crijten!
 Nu, op sulck verwijten can ick niet passen.²⁹²

277 *wilt*: moge; *bevrijen*: behoeden

283 *daeraff*: van hem; *int inde*: tenslotte

284 *tseewaert vaeren*: naar zee gaan

287 *worde*: zou worden (volgens de regels had de besnijdenis van Isaäk plaatsgehad toen hij 8 dagen oud was; vgl. Gen. 20:4)

288 *weest tevreden*: maak je niet druk; *op dit termijn*, vgl. r. 134

289 *moet*: hoop op een goede afloop

290 *ten ... beschijten*, m.a.w. het zou zijn eerste verjaardag niet halen

292 *op ... passen*: ik kan me niet bekommeren om

Twijfel der beloften

+Maer Agar, dat jonckwijff, sal die binnen der cassen²⁹³
 noch mogen blijven? Seght mijn daer tbedien off.²⁹⁴

+54r

Tentatie des geloofs

295 Wel, waerom vraechdijt mijn?²⁹⁵

Twijfel der beloften

Ghij weeter tgeschien off,
 want vrouwen kennen der vrouwen plegen.²⁹⁶

Tentatie des geloofs

Daer haddijt recht, dats te degen.²⁹⁷
 Niet langer dan Sara is ten tempel gegaen²⁹⁸⁻²⁹⁹
 om haer te reijnnighen.²⁹⁹

Twijfel der beloften

O, wachharmen, wadt segdij?

Tentatie des geloofs

Twort so gedaen.
 300 Sij blijft veracht, versteecken vroech en laet.³⁰⁰

Twijfel der beloften

En haer soon Ismael oock?³⁰¹

293 *jonckwijff*: dienstmaagd; *binnen der cassen*: in het huis

294 *Seght. ... off*: Vertel me dat

295 *Ghij ... off*: Jij weet dienaangaande wat er gaat gebeuren

296 *plegen*: manier van doen

297 *Daer ... recht*: Daar sloeg je de spijker recht op zijn kop; *dats te degen*: volkomen juist

298 *Niet langer dan*, t.w.: Sij en sal binnen der cassen niet langer mogen blijven dan totdat

298-299 Volgens de in Lev. 12:4 neergeschreven wet vond de reiniging van de moeder na de geboorte van een zoon plaats op de 41ste dag

299 *Twort so gedaen*: Het zal zo gebeuren

300 *Sij*: t.w. Agar; *blijft*: (ook) wordt; *versteecken*: verstoten; *vroech en laet*: altijd

301 *jaet*: jazerker

Tentatie des geloofs

Ick dencke wel, jaet.

Ten salder niet langer mogen verwachten oock.³⁰²

Twijffel der beloften

Maer, nichte, so sullen wij slachten oock³⁰³

de affgesette santen door dit bestieren.³⁰⁴

Tentatie des geloofs

305 Sorght niet, compeere, tsal noch wel tieren.³⁰⁵

ick, *Temptaci des geloofs*, ben vol practijcken.³⁰⁶

Twijffel der beloften

En ick, *Twijffel der beloften*, ben loos van manieren.³⁰⁷

Tentatie des geloofs

Sorght niet, compere, tsal noch wel tieren.

Twijffel der beloften

En ick sal noch een anslach versieren³⁰⁹

310 om Abraham vant gelove te doen wijcken.

Tentatie des geloofs

Sorght niet, compere, tsal noch wel tieren:

ick, *Temptacij des gelooffs*, ben vol practijcken.

In quaetheijt vont ghij noijt mijns ghelijcken.³¹³

302 *Ten salder*: Hij zal er; *verwachten*: blijven

303 *nichte*, vgl. r. 160; *slachten*: lijken (op)

304 *affgesette santen*: heiligen die (uit de kerkelijke kalender of, als gevolg van de beeldenstorm (?) uir de kerk) verwijderd zijn; *dit bestieren*: deze gang van zaken

305 *Sorght*: Vrees; *compeere*, vgl. r. 160; *tieren*: aflopen

306 *practijcken*: listen

307 *loos van manieren*: listig van aard

309 *anslach versieren*: plan bedenken

313 *quaetheijt*: slechtheid; *mijns ghelijcken*: de gelijke (wsch. enkelv.) van mij

Twijfel der beloften

Dat sal, hoop ick, aen Abraham blijcken!³¹⁴

Pausa

Agar alleen uuijt

- 315 Ick, arme dienstmaecht, en weet wadt bedrijven nu.
 Och, waer sal ick met mijn kinde blijven nu?
 Want Sara, mijn vrouwe, -noijt meerder abuijsheeft³¹⁷
 nu in haer ouderdom -ick werde confuijseen³¹⁸
 soone gebaert, soot is gebleecken.
- 320 O, Ismael, mijn kint, nu worden wij versteecken:³²⁰
 ons aenschijn verweckt Sara tot thoren,³²¹
 want IJsack is nu de liefste geboren.³²²

Sara

+Hooft, Abraham, heere!³²³

+54v

Abraham

Wadt beliefft u, vriendinne?

Sara

- 325 Dees Agar maeckt mijn ontstelt van zinnen³²⁴
 met haeren soon, die ick dagelijcks anschouwe.³²⁵

314 *aen*, vgl. r. 255

317 *noijt ... abuijs*: nooit iets wonderlijkers

318 *confuijs*: in de war

320 *versteecken*, vgl. r. 300

321 *ons aenschijn*: het zien van ons, onze tegenwoordigheid (niet het argument dat Gen. 21:9 vermeldt, namelijk het feit dat Sara ziet dat Ismael Isaak uitlacht, wordt hier gegeven; zie ook r. 325); *thoren*: woede

322 *de liefste geboren*: het liefste kind

323 *vriendinne*: geliefde, beminde

324 *ontstelt*: verward

325 *met haeren soon*, bijvoeglijke bepaling bij *Agar* (r. 324) of op te vatten als: door middel van, in de persoon van haar zoon; *die*, met *Agar* (r. 324) en/of *soon* als antecedent.

Wiltse toch uijjtstooten.³²⁶⁻³²⁹³²⁶

Abraham

O, mijn wijff getrouwe,
ben ick niet de vader, en tmoet mijn kint blijven.
Sou ick dat so onnosel verdrijven³²⁸
twelck ick als mijn eijgen heb uijjtvercooren?

Sara

330 Neen, u is eenen anderen soon geboren;
die sal u erffdeel ontfangen alleen.³³¹

Abraham

Tis wel waer, maer Ismael is noch cleen,
jonck van jaeren, niet voordachtich noch,³³³
en oock sijnen cost niet machtich noch.³³⁴
335 Sal ick hem dan alree verjaegen
die nergens en heeft vrienden noch maegen?
Door sulck gewaegen beswaerdij mijn harte.³³⁷

Sara

Ick willse quijt sijn!³³⁸

Abraham

Noijt meerder smarte!
Och, wijff, hebt doch een weijnich patientie.

326-329 Abraham is vooral geschokt omdat hij zijn zoon Ismael moet wegzenden; Hagar speelt nauwelijks een rol.

326 *uijstooten*: wegzagen; zie Gen. 21:10

328 *dat*, vooruitwijzend naar *twelck* (r. 329); *onnosel*: onschuldig

331 Gen. 21:10

333 Vgl. r. 217-218; *voordachtich*: (lett.) bedachtzaam; tot de jaren van verstand gekomen

334 *sijnen ... machtich*: kan nog niet in zijn levensonderhoud voorzien

337 *sulck gewaegen*: zulke woorden; *beswaerdij*: bedroeft ge; vgl. Gen. 21:11

338 *Ick ... sijn*: Ik wil van ze af

Sara

- 340 Ick machse niet langer in mijn presentie
sien gaen, want ten staet mijn niet te doghen.³⁴¹
Dus hoe eer hoe liever doetse uijt mijn ogen,
want Isack sal besitten al sijns vaders erven³⁴³
met sijnen geslachten.³⁴⁴

Abraham

- Och, so moet ick verwerven
345 een tijtlijk sterven! Hoe sou ick onrvlien?³⁴⁵
Sal ick mijn eijgen kint thuijs verbien?³⁴⁶
Noijt en was gesien oijt boser daet.³⁴⁷
En doe ickt niet, so come ick met Sara inden haet;³⁴⁸
en doe ickt, elck sal mijn misprijsen;
350 en laet ickt, so besorch ick twist te rijsen³⁵⁰
tusschen mij en mijn wijff Sara. Wadt sal ick beginnen?

Godt spreeckt van boven uijt

- O Abraham, verturbeert niet u sinnen!³⁵²
Leeft met Sara sonder geschille
om dees dienstmaecht en Ismael, luijt en stille.³⁵⁴
355 Doet haeren wille, vreest geen verseren,³⁵⁵³⁵⁵⁻³⁵⁶
want in IJsack sal noch u saet vermeereren.
+En al moetij desen Ismael nu versaecken,³⁵⁷

+55r

341 *ten ... doghen*: ik kan het niet verduren343 *erven*: bezittingen (m.n. de landstreken, vgl. Gen. 15:18-19); vgl. Gen. 15:43 en 21:10344 *met ... geslachten*: met zijn nakomelingen (bijv. bep. bij *Isack*, r. 343)345 *tijtlijk*: vroegtijdig346 *thuijs*: het huis347 *was*: werd348 *come ... haet*: zal Sara mij gaan haten350 *besorch*: ben bang; *twist te rijsen*: dat er ruzie zal ontstaan (acc. cum inf.-constructie)352 *verturbeert ... sinnen*: raak innerlijk niet verward354 *luijt en stille*: geheel en al; steeds355 *verseren*: droefheid

355-356 Gen. 21:12

357 *versaecken*: ontrouw worden (i.c. vaderlijke plichten niet nakomen jegens)

om uwen wil sal Ick hem groot maecken,³⁵⁸
 een prinse van veel volcks, hooge geacht.³⁵⁹

Abraham

- 360 O Heere, u woort moet sijn volbracht,³⁶⁰
 na uwen wille salt gebeuren.
 Den geest is bereijt, al moetet vleijs treuren,³⁶²
 wiens berueren moet wederstaen sijn.³⁶³
 Och, dit scheijen sal een druckich vermaen sijn.³⁶⁴

Pausa

Abraham wederom uuijt

- 365 Ick gae overpeijnsen in wadt manieren
 dat ick eenigen raet sal moogen versieren³⁶⁶
 om eerlijck te scheijen van Agar, mijn dienstmaecht,³⁶⁷
 en mijn soon Ismael; dies tharte vertsaecht.³⁶⁸
 Want bottelijck uuijt te stooten wordt mijn schande.³⁶⁹
- 370 Waer sal ickse senden, de simpel van verstande,³⁷⁰
 te waeter off te lande, die niewarts bekennt sijn?³⁷¹
 Om verre te dolen sij niet gewent sijn,
 maer de Heere, hoop ick, sal in haer wege sijn.³⁷³

Agar, ingaende voor Abraham

Goeden dach, heere.

358 Gen. 21:13

359 *pinse*: vorst; *hooge geacht*, op te vatten als bijv. bep. bij *pinse*, of als nevangeschikt aan *groot en een ... volcks*

360 2 Kron 36:22, Esra 1:1, Dan. 4:33; *sijn*: worden

362 Varianr op Matth. 26:41

363 *wiens berueren*: waarvan (t.w. van het *vleys*, r. 362) het in onrust brengen

364 *druckich vermaen*: droevig bevel

366 *eenigen raet*: een of andere manier; *versieren*: bedenken

367 *eerlijck*: zonder mijn eer te verliezen

368 *dies*, t.w. vanwege het scheiden van Agar en Ismael; *vertsaecht*: beangst is

369 *bottelijck*: op onbeschofte wijze; *wordt mijn schande*: wordt mij tor schande

370 *simpel van verstande*: eenvoudigen van geest

371 *niewarts*: nergens

373 *in ... sijn*: bij hen zijn

Abraham

Agar, hoe soudij genegen sijn
 375 om u uijt den oogen van Sara te veijsen³⁷⁵
 ende met Ismael uijt den lande te reijsen,
 twelck mij van Godt so is bevolen?

Agar

Och Abraham, waer soud ick gaen dolen
 met uwen kinde? Wie sal ons susteneren?³⁷⁹
 380 Wie sal ons begeren? Wie sal ons logeren,³⁸⁰
 wij, arme dieren, schamel van staete,³⁸¹
 eijlaciën, niewarts willecoom!³⁸²

Abraham

Godt sal tuwer bate
 vroech en laete u onderstant wesen,³⁸³
 u leijsman, en van alle druck genesen,
 385 want sijn goetheijt gepresen voor die Hem vresen³⁸⁵
 alle dinck vermach.³⁸⁶

Agar

Och, moet ick dan scheijden? O wij, o wach!
 Noijt droever dach oijt mensche sach!
 Dies maeck ick geclach met harten droeve.³⁸⁸

375 *te veijsen*: te verbergen (te maken dat Sara u niet ziet)

379 *susteneren*: helpen

380 *begeren*: bij zich willen opnemen; *logeren*: onderdak verlenen

381 *wij*: (wsch. als in r. 386) wee; *dieren*: ellendigen

382 *niewarts*, vgl. r. 371

383 *u onderstant*: uw hulp, of: u tot hulp; gezien het feit dat *genesen* (r. 384) een object vergt, lijkt de laatste oplossing de meest waarschijnlijke; *vroech en laete*: steeds

385 *vresen*: ontzag hebben (voor)

386 *wij*: wee (zie r. 381)

388 *maeck geclach*: klaag

Abraham

Siet, daer is broot tot uwen behoefte,³⁸⁹³⁸⁹⁻³⁹⁰
 390 en een vlessche waters; neemt sonder schamen³⁹⁰
 tot uwer vramen.³⁹¹

Agar

†Nu, in Goods namen!
 Wilt den tijt so raemen, so gaen wij tsaemen.³⁹²
 Godt behoeude ons voor blamen, mijn crancke gesinde,³⁹³
 †o mijn beminde.

†55v

†Sij cust het kint.

Abraham

Doet het best metten kinde
 395 in aller goedertierenheijt ende niet strange,³⁹⁵
 maer hout het altijt onder uwen bedwange.³⁹⁶
 Want alst rijsken groen is, werdt het licht gebogen,³⁹⁷
 twelck den ouden boom niet en wil gedogen.³⁹⁸
 Tot alder onderdanicheijt wilt hem leeren
 400 van sijn jonckheijt onder tjock des Heeren.⁴⁰⁰
 Laet hem niet verkeerren, buijten noch binnen,
 dan bij den genen die Godt vresen en minnen,⁴⁰²
 om sijnen schepper te kinnen sonder fallatie⁴⁰³
 tot elcker spatie.⁴⁰⁴

Agar

Godt gonne ons gratije.

- 389 *tot uwen behoefte*: voor u
 389-390 Gen. 21:14
 390 *vlessche*: fles, kruik
 391 *tot uwer vramen*: tot uw nut
 392 *Wilt ... raemen*: Als de rijd het zo wil bepalen; Als het dan zo moer
 393 *blamen*: schandelijke dingen; *crancke*: zwakke; *gesinde*: metgezel
 395 *ende ... streng*: en handel niet gestreng
 396 *bedwange*: macht, toezicht; zie Gen. 21:18
 397 *alst ... gebogen*: een jonge tak valt nog gemakkelijk te buigen
 398 *twelck*, t.w. het buigen
 400 *van*: vanaf; *onder ... Heeren*, bijvoeglijke bepaling bij *onderdanicheijt* (r. 399).
 402 *vresen*, vgl. r. 385
 403 *fallatie*: bedrog
 404 *tot elcker spatie*: altijd; *gonne*: gunne, verlene

405 Al ben ick een dienstmaecht cleijn van machte,⁴⁰⁵
 ick soude noode hooren eenigen clachte
 van mijnen soon dat hem mocht deeren.

Abraham

Ende ghij, mijn soone, wilt u doch keeren⁴⁰⁸
 in de vreesse ons Gods, uwen behoeder,⁴⁰⁹
 410 en hebt in eeren altijt u moeder.⁴¹⁰
 Verleent u Godt veele, verheft u niet hoogen.⁴¹¹
 Op den armen hebt altijt u oge.⁴¹²
 Godt sal u gebenendijen, tis blijckelijck.⁴¹³
 Deelt na uwen staet altoos rijckelijck.⁴¹⁴
 415 Hebdij weijnich, deelt nae u vermogen.
 In tijtlijcke substantie wilt u niet verhogen.⁴¹⁶
 Hebt Godt voor oghen, diet al verleent.⁴¹⁷
 Wordij van de werrelt benijt off vercleent,⁴¹⁸
 blijft verduldich: niemant mach u crencken.⁴¹⁹
 420 Mijn sone, wilt mijn reden gedencken.⁴²⁰
 + Adieu, mijn kindt, adieu, Agar getrouwe!

+ *Abraham cust Ismael.*

Agar

Adieu, mijn heere!

Ismael

Adieu, mijn vader!

- 405 Het is mogelijk om *een dienstmaecht* dat nu dienst doet als kern van het naamwoordelijk deel van het gezegde *een ... machte*, op te vatten als bijv. bep. bij *ick*, waarna *cleijn van machte* naamw. deel van het gezegde wordr.
- 408 *wilt ... keeren*: wil toch leven
- 409 *in ... Gods*: in ontzag voor onze God
- 410 Deut. 5:16
- 411 *Verleent ... veele*: als God u veel schenkt; Deut. 8:11-14
- 412 Deut. 15:7
- 413 *blijckelijck*: duidelijk
- 414 *na ... staet*: in verhouding tot uw omstandigheden, overeenkomstig uw situatie
- 416 *tijtlijcke substantie*: vergankelijk bezit; *u verhogen (in)*: u verheugen (over)
- 417 *Hebt... oghen*: Zie op naar God; Denk aan God
- 418 *benijt*: vijandig behandeld; *vercleent*: geminacht
- 419 *blijft verduldich*: word niet wanhopig
- 420 *reden*: woorden

Abraham

De Heere sij met u in elcken landouwe.⁴²³
 Adieu, mijn kint, adieu, Agar getrouwe!

Agar

425 Die blijtschap van Sara die maeckt ons rouwe.⁴²⁵
 Doort scheijden wring ick mijn handen tegader!

Abraham

+Adieu, mijn kint, adieu, Agar getrouwe!

+56r

Agar

Adieu, mijn heere!

Ismael

Adieu, mijn vader!

Hier cust Abraham sijn soon, en Agar gaet met Ismael droevich van hem wech.

Abraham

430 Och, in mijn verandert hart, sin en ader,⁴²⁹
 mits dat ick moet van mijn beminde scheijen,⁴³⁰
 die nu moeten dolen in wilde weijen,⁴³¹
 niet wetende waer die plaetse van rusten sal wesen.

423 *landouwe*: streek

425 *maeckt ons rouwe*: veroorzaakt bij/voor ons smart

429 *ader* = *sin*, ter aanduiding voor het innerlijk: gemoed, verstand etc.

430 *mits dat*: omdat; als gevolg van het feit dat; *beminde*, gezien het meervoud in r. 431 meervoudig: geliefden.

431 *wilde*: onbekende; onherbergzame; *weijen*: velden, vlakten

Tentatie des geloofs

O, compere, hebdi dat lessgen wel hooren lesen?⁴³³

Sulck wesen luijt qualijck in Agars ooren.⁴³⁴

435 Wat gaetse nu maecken?⁴³⁵

Twijffel der beloften

Eij, arme sloore,
men sal u leeren onder een man duijcken.⁴³⁶

Tentatie des geloofs

Dus vaeren de meijsgens die so lichtelijck huijcken,⁴³⁷
en schoone woorden so licht geloven.

Twijffel der beloften

440 En sij laten haer van sulcken ouden suffaert verdoven,⁴³⁹
sij en vresen schaempt noch verwijten.⁴⁴⁰

Tentatie des geloofs

En dan waert van nooden⁴⁴¹

Twijffel der beloften

dese packschijten,
datse selve gedient worden vroeck ende laet.

Tentatie des geloofs

Bijloo, Sara hadde dien bal niet quaet:⁴⁴³

433 *hebdi ... lesen*: heb je dat bevel (aan het adres van Agar) goed gehoord

434 *Sulck wesen*: Dit lot; Dit; *luijt ... ooren*: is voor Agar erg onaangenaam om te moeten horen

435 *maecken*: doen; *sloore*, vgl. r. 267

436 *onder ... duijcken*: voor een man uw hoofd te buigen

437 *vaeren de meijsgens*: vergaat het de meisjes; *huijcken*: door de knieën gaan; bukken

439 *verdoven*: het hoofd op hol brengen

440 *schaempt*: schande

441 *dese packschijten*: (elders niet aangetroffen scheldwoord)

443 *hadde ... quaet*: pak het niet slecht aan

al is sij out, sij denckt noch om thoore.⁴⁴⁴

445 Ick geve haer gelijk.⁴⁴⁵

Twijffel der beloften

Sij hevet wel voore,
want sulcken hoore soude ick oock misprijsen.⁴⁴⁶

Tentatie des geloofs

Tis verre tschoonste dat viercant te wijsen,⁴⁴⁷

bijsonder als sij conterfeijten de vrouwe.⁴⁴⁸

Want Abram mocht wederom gaen opt ouwe⁴⁴⁹

450 en Sara soude dick thaere dan missen,

- want sulcks doet die vrientschap splissen⁴⁵¹

dick sonder gissen -, niet wetende hoe.⁴⁵²

Twijffel der beloften

O wacharmen, tkint compt qualijck toe,⁴⁵³

twelck nu moet veel verdriets verwerven,

Tentatie des geloofs

455 ⁺en mogelijkck van ongemack noch sterven,⁴⁵⁵

elendich bederven in swaer verdriet.⁴⁵⁶

⁺56v

Twijffel der beloften

Abrahams cuecken sal hun volgen niet.

Tvlesschen waeters en tbroot sal haest verteert sijn.⁴⁵⁸

444 *thoore*: het hare

445 *Sij ... voore*: Zij heeft het bij het rechte eind

446 *hoore*: hoer; *misprijsen*: verachten

447 *verre tschoonste*: veruit het beste; *dat viercant*: de deur

448 *conterfeijten de vrouwe*: doen alsof ze de meesteres zijn; vgl. Gen. 16:4

449 *opt ouwe*: op de oude manier, t.w. naar Agar, zodat Sara aan liefde, gezag etc. (*thaere*, r. 450) zou tekort komen

451 *vrientschap*: liefde; *splissen*: splitsen, scheuren

452 *sonder gissen*: zonder rwijfel; *niet wetende hoe*, t.w. Sara

453 *tkint ... toe*: het kind zal nauwelijks voldoende hebben

455 *ongemack*: ellende

456 *bederven*: te gronde gaan; *verdriet*: nood

458 *haest*: spoedig

Tentatie des geloofs

Hoe salt hem vaeren?⁴⁵⁹

Twijffel der beloften

460 Als sij op eenen vreemden heert sijn,
alomme ontweert sijn, dan salmer claegen.⁴⁶⁰

Tentatie des geloofs

Dan salmer jancken⁴⁶¹

Twijffel der beloften

en die oogen vaeghen.
Veel droever dagen sijnsij noch verwachtende,⁴⁶²

Tentatie des geloofs

troosteloos, sonder vrienden,⁴⁶³

Twijffel der beloften

den bedelaers slachtende,
droeffheijt verpachtende, avont en morgen.⁴⁶⁴

Tentatie des geloofs

465 Hier sliep sij gerust,⁴⁶⁵

Twijffel der beloften

en leefden sonder sorgen.
Maer ick ducht, tsal nu anders int bedorven torden.⁴⁶⁶

459 *hem vaeren*: hun vergaan; *op ... sijn*: in den vreemde zijn

460 *ontweert*: veracht; *salmer*: zal men er, t.w. zullen ze er

461 *vaegen*: droogvegen

462 *droever*: droevige; *sijn verwachtende*: verwachten (vgl. 2.3)

463 *troosteloos*: (ook) diep ellendig; *vrienden*: (ook) verwanten; *slachtende*: gelijkende op

464 *verpachtende*: ondervindende; *avont en morgen*: steeds maar

465 *gerust*: rustig

466 *int bedorven torden*: in ellende verkeren

Tentatie des geloofs

Die saffte dagen sullen haer noch uijtgecorven worden.⁴⁶⁷

Maer lijtse wadt armoede, tsal profijt sijn.⁴⁶⁸

Twijffel der beloften

Jae ja, de weeldighe dagen moeten gecastijt sijn.⁴⁶⁹

470 naet soet volcht tsuere, tis nu gebleecken.

Tentatie des geloofs

Sij souden anders van armoede niet weeten te spreecken.⁴⁷¹

Nu salsij van gemack eerst weten.⁴⁷²

Twijffel der beloften

Dat hoerenkint heeft oock sijn cooren groen gegeten⁴⁷³

en twittebroot vuere als desulcke plegen.⁴⁷⁴

Tentatie des geloofs

475 Och, hoe wasse bedroeft,⁴⁷⁵

Twijffel der beloften

hoe wasse verslegghen,
doense van Abraham moste scheijen!

Tentatie des geloofs

Haer schoonheijt, spreecken, haer traenen, haar schreijen en mocht niet baten.

467 *saffte*: aangename; *uijtgecorven*: uitgewist

468 *profijt*: tot nut

469 *de ... worden*: de gelukkige dagen (t.w. die van het verblijf bij Abraham) moeten bestraft worden

471 *anders*: in het andere geval

472 *gemack*: geluk; *erst*: pas

473 *heeft ... gegeten*: van de hand in de tand geleefd en niets voor kwade tijden opzij gelegd

474 *vuere*: vooraf; *desulcke*: dezen

475 *hoe*: wat; *verslegghen*: bedroefd

Twijffel der beloften

Tverdroot Abraham wel.

Tentatie des geloofs

Maer ten ginck hem niet ter haerten.⁴⁷⁸

Twijffel der beloften

⁺Dat docht mij oock.⁴⁷⁹

⁺57r

Tentatie des geloofs

480 Ende Isack sal de smerte
haest genesen, want tis hem een troost.⁴⁸⁰

Twijffel der beloften

Och, hoe soumen jancken, worde hij verroekeloost:⁴⁸¹
Goods belofte waer niet weert een jacke.⁴⁸²

Tentatie des geloofs

Daer gaeve ick noch meer om dan een placke:⁴⁸³
dan mocht *Temptatije des gelooffs* singen,

Twijffel der beloften

485 en Twijffel der beloften oock vrolijck springen.
Door sulcks gehingen mochten wij verheven worden!⁴⁸⁶

478 *Maer ... haerten*: Maar het deed hem geen diep verdriet

479 *de smerte*, t.w. bij Abraham

480 *haest*, zie r. 458; *tis*: hij is; *hem*, t.w. Abraham

481 *verroekeloost*: in het verderf gestort

482 *niet een jacke*: helemaal niets

483 *Daer ... placke*: Daar (verwijzend naar r. 482) zou ik nog meer dan een plak (een muntstuk met geringe waarde) voor over hebben

486 *Door sulcks gehingen*: Doordat dit zou mogen gebeuren

Tentatie des geloofs

Sorcht niet: daer sal noch wadt bedreven worden,⁴⁸⁷
 want tkint sal noch krijgen eenighen stoot⁴⁸⁸
 - al lachende worden die kinders niet groot -.⁴⁸⁹
 490 sijn kiesen, sijn tanden en andere manieren.⁴⁹⁰
 En comet ant cautgen, wij sullent voortstieren.⁴⁹¹

Godt spreeckt

Want Ick nu Abraham, mijn dienaer gepresen,⁴⁹²
 door IJsack hebbe belofte bewesen⁴⁹³
 - want die nu in Mijn betrouwen, die sal Ickt niet laeten -,⁴⁹⁴
 495 sijn blijtschap, weet Ick, is boven maeten.
 Dus wil Ick nochtans sijn gelooff beproeven
 ende hem in sijn eenigen soon bedroeven,⁴⁹⁷
 bevelende hem met woorden crachtich beseven⁴⁹⁸
 dat hij IJsack moet tot een brantoffer geven.
 500 Hierdoor sal sijn stantvasticheijt blijcken,
 want die gelovige sal nimmermeer wijcken.
 Waer sijdj, Abraham?⁵⁰²

Abraham

Noijt diergelijcke! Hier ben ick, Heere!
 Wadt is u gelieven?⁵⁰³⁻⁵⁰⁷

487 *Sorcht*, vgl. r. 305

488 *krijgen ... stoot*. het moeilijk krijgen

489 *lachende*, mogelijk een toespeling op Isaäks naam, die in het Hebreeuws met *lachen* samenhangt.

490 *manieren*: natuurlijke zaken

491 *En ... voortstieren*: En komt het eenmaal zover dat het kan kauwen, dan zullen wij het opjagen

492 *Want*. Omdat; *Abraham*: aan Abraham

493 *belofte bewesen*: mijn belofte volbracht

494 *-t*, het *bewijzen van belofte* (r. 493); *laeten*: nalaten

497 *bedroeven in*: bedroefd maken om

498 *woorden ... beseven*: krachtige woorden (*beseven* als stoplap)

502 Gen. 22:1; *Noijt diergelijcke*: Dat is me zo nog nooit gebeurd (vgl. r. 570)

503 Gen. 22:1; *seere*: snel

503-507 Gen. 22:2

Godt

Gaet en spoet u seere
 int lant van Moria. Neempt uwen Isack vercoren,⁵⁰⁴
 505 die u van Sara is geboren;
 offert hem Mij tot een brandoffer aldaer
 op eenen berch dien Ick u sal wijsen claer.
 Mijn woort wilt sonder meer terstont volbringen.

Abraham, op sijn knien

Och, van weenen can ick mij niet bedwingen!⁵⁰⁹
 510 O swaere mandaet, o lastich gebien!⁵¹⁰
 O wonderlijke Godt, o wonderlijck gehingen,⁵¹¹
 sal dit volstringen van mij geschien?⁵¹²
 O ogen, hoe suldijs dit mogen aensien?
 O herte, hoe suldijs u toe begeven?⁵¹⁴
 515 O dolereuse mensche, waer sal ick vlien?
 Moet ick mijn kint selver nemen tleven?
 Van meerder wonder was noijt geschreven!⁵¹⁷
 †Nochtans moet volbracht des Heeren vermanen.⁵¹⁸
 Ick stel mijn wil in des Heeren wil verheven,⁵¹⁹ +57v
 520 maer therte dat is vol druckx en d'ogen vol tranen!

Hoe sal ick mijn verstouten mogen tot deser daet⁵²¹
 en so onnoselijck van mijn soon weder scheijen,⁵²²
 selfs destrueerende mijn eijgen saet,⁵²³
 en dat, eijlaes, tot een brantoffer bereijen,⁵²⁴

- 504 In r. 81 werd de Vulgaattekst gevolgd.
 509 *mij bedwingen van*: me beheersen wat betreft
 510 *mandaet*: bevel; *Lastich gebien*: moeilijk gebod
 511 *gehingen*: wil
 512 *dit volstringen*: deze moeilijke opdracht; *van mij geschien*: door mij worden uitgevoerd
 514 *er ... begeven*: ermee instemmen
 517 *was*: werd
 518 *vermanen*: beve
 519 *Ick ... verheven*: (lett.: Ik breng mijn wil in overeenstemming met de verheven wil van de Heer) Ik doe hetgeen de verheven wil van de Heer is
 521 *mijn ... mogen*: moed kunnen krijgen (voor)
 522 *onnoselijck*: zonder dat de schuld bij mij ligt
 523 *destruerende*: dodende
 524 *en dat*: en hoe zal ik dat

- 525 twelck vermenichvuldigen soude alle contreijen⁵²⁵
 - so de Heere heeft gesproocken waerachtich -
 en sijn saet als tsant des meers verbreijen.⁵²⁷
 O Heere, weest u belofte gedachtich.
 Ick weet: Ghij sijt duijsent mael meer machtich.
- 530 Al moet ick mijn saet nu selve uijtplanen,⁵³⁰
 ick betrouwe mijn noch op u woorden crachtich;⁵³¹
 maer tharte is vol druckx en d'ogen vol tranen!

- Ist wonderlijck, wordt het harte bedroeft?⁵³³
 Ist wonder, al moet ick mijn ogen vagen?⁵³⁴
- 535 Wat vader heeft oijt sulcken wee geproeft⁵³⁵
 als ick nu sal, o druckich gewagen?⁵³⁶
 Den geest is bereijt, maer rvleijs heeft mishagen!⁵³⁷
 O vaderlijcke harte, wadt moet ghij lijen!
 Maer wadt ist van noden dit deerlijck claegen!
- 540 Ick moet mij in Gods wille verblijven
 die doch geschien moet tot allen tijen⁵⁴¹⁻⁵⁴²
 in hemel, in aerde ende in alle banen,⁵⁴²
 al ist dat reden en natuer te samen strijen.⁵⁴³
 tharte is vol druckx en d'ogen vol tranen.

Prince

- 545 O princelijcke Godt, die mijn hebt verleent⁵⁴⁵
 desen soon, - dies danck ick U menichvuldich -

- 525 *vermenichvuldigen*: zich vermeerderen, sterk in aantal toenemen; *alle contreijen*: in alle streken; Gen. 12:2, 13:15, 15:18-19, 17:4 en 6
- 527 Vgl. Gen. 22:17, waar deze vergelijking overigens wordt gebezigd in een passage na het offeren van Isaäk, in de tweede toespraak van de engel tot Abraham; *heeft gesproocken* uir r. 526 is dus qua tijd incorrect wat deze vergelijking betreft; *meer*: zee. In r. 527 is *soude* (r. 525) samengetrokken.
- 530 *uijtplanen*: uitschrappen, doden
- 531 *ick ... noch*: ik stel toch mijn betrouwen
- 533 *wonderlijck*: (= *wonder*, r. 534) verwonderlijk
- 534 *al moet ... vagen*: indien ik mijn ogen droog moet wrijven
- 535 *Wadt vader*: Welke vader; *geproeft*: gesmaakt
- 536 *sal*, t.w. *sal proeven*; *druckich gewagen*: droevige woorden
- 537 Vgl. r. 362
- 541-542 Mat. 6:10, Luk. 11:2
- 542 *in alle banen*: overal
- 543 *te samen*: onderling
- 545 *verleent*: geschonken

- al ist dat harte bedroeft is en d'oge weent,⁵⁴⁷
 ick sal hem vrijmoedich, so ick ben schuldich,⁵⁴⁸
 weder offeren met harten geduldich,⁵⁴⁹
 550 hoewel mijn natuer schijnt te rebelleren.
 Want goetwillich, bereijt en tuwaerts gehuldich⁵⁵¹
 moeten wij altijd sijn, o Heer der Heeren.
 Uwen heijlighen naem moeten wij altijd eeren,
 en u bevel obedieren sonder wanen.⁵⁵⁴
 555 Dus wil ick mijn voegen na u begeeren,
 al blijft mijn hart vol druckx en d'ogen vol tranen!

Pausa

Twijffel der beloften

Hach, hach, hach, haij! Nu roer ick mijn granen,⁵⁵⁷
 nu moet ick lachen dat ick splijt!⁵⁵⁸
 Ick en weet van blijtschap wadt beginnen!

Temtatie des geloofs

- 560 †En ick van blijtschap mijn ogen niet uijtcrijt!

†58r

Twijffel der beloften

Ha, ha, nu lach ick dat ick splijt!

Temtatie des geloofs

Ick peijnse: Godt doet dat tot spijt,⁵⁶²
 want Abraham moet noch int leste ontsinnen.⁵⁶³

547 *dat*: dat het

548 *vrijmoedich*: zonder terughoudendheid, met volle overtuiging; *so ... schuldich*: zoals ik moet, verplicht ben

549 *geduldich*: berustend (in mijn verdriet)

551 *goetwillich*: levend vanuit een goede wil; *gehuldich*: getrouw

554 *sonder wanen*: onbevreesd; of (voorafgegaan door een komma): zonder twijfel

557 *Nu ... granen*: Nu heb ik praatjes (vgl. WNT v, 519: *zijn granen opsteken*: een hoge toon aanslaan; *granen*: knevels)

558 *splijt*: barst

562 *tot spijt*: tegen zijn (= Abrahams) zin, of: tot zijn (= Gods) eigen nadeel

563 *ontsinnen*: zijn verstand verliezen

Twijffel der beloften

Hach, hach, nu lach ick dat ick splijt!

565 Ick en weet van blijtschap wadt beginnen.

Temtatie des geloofs

En mijn rouwe gaet niet ten diepsten binnen,
want in smenschen qualijck vaeren ben ick tevreen.⁵⁶⁷

Twijffel der beloften

Ick hoor wel, ghij hebter Godt al om gebeen.

Ten viel hondert jaer noijt bedt inden clinck.⁵⁶⁹

Temtatie des geloofs

570 Noijt sulcken dinck!⁵⁷⁰

Twijffel der beloften

Noijt beter vinck

dan nu voor ons, al siende blint!⁵⁷¹

Tis vlack int seijl.⁵⁷²

Temtatie des geloofs

Heel voor den wint!

Tgeluck is ontrent, noijt bet te passe!⁵⁷³

Twijffel der beloften

Al lachende comen wij binnen de casse!⁵⁷⁴

567 *smenschen ... vaeren*: de ramspoed van de mens

569 *Ten ... clinck*: In geen honderd jaar was het meer naar mijn zin

570 *Noijt ... dinck*: Nooit zoiets dergelijks; *Noijt ... vinck*: Nooit beter vangst

571 *al siende blint*, t.w. de *vinck*, nl. Abraham

572 *Tis ... seijl*: (lett.: onze zeilen staan strak) We hebben de wind in het zeil; Het gaat ons voorspoedig

573 *ontrent*: in onze buurt; *noijt ... passe*: nooit waren we er beter aan toe

574 *binnen de casse*: op een voetstuk (*casse*: relikwieschrijn)

Tentatie des geloofs

575 Temptatij des gelooffs sal haest verheven sijn!⁵⁷⁵

Twijffel der beloften

Ick, Twijffel der beloften, moet hem oock beneven sijn!⁵⁷⁶
Sorch niet, nichte, dat ick lang beijen sal.⁵⁷⁷

Tentatie des geloofs

Ick en weet niet hoe Sara scheijen sal
van Isack, haeren zoon; wilt dies merck slaen.⁵⁷⁹

Twijffel der beloften

580 Tsalder noch wonderlijck te werck gaen,
want Sara salt bevel noch wederleggen.⁵⁸¹

Tentatie des geloofs

Maer mischien salt Abraham haer niet seggen,
ist dat hij op Gods bevel wilt letten.⁵⁸³

Twijffel der beloften

Hij sal Goods bevel besijen setten.⁵⁸⁴
585 hoe sou een vader sijn kint ter doot bringen?

Tentatie des geloofs

En doet hijt, tgelove sal hem zeer groot dwingen.⁵⁸⁶
Maer daer moeten wij tegen sijn, sonder cesserem!⁵⁸⁷

575 *haest*, vgl. r. 480

576 *hem*, t.w. *Temptatij des geloofs*

577 *Sorch*, vgl. r. 305

579 *wilt ... slaen*: let daarop

581 *wederleggen*: bestrijden

583 *ist dat hij*: als hij tenminste

584 *besijen setten*: veronachtzamen

586 *zeer groot*: in hoge mate

587 *daer tegen*, t.w. tegen het doen, het volvoeren van Gods opdracht krachtens zijn geloof;
zonder cesserem: zonder ophouden; stellig

Twijffel der beloften

Ick sal hem so vertwijffelen,⁵⁸⁸

Temtatie des geloofs

en ick hem so tempteeren,
dat hij sonder ontbeeren Goods hieten staecken sal.⁵⁸⁹

Twijffel der beloften

590 +Ick sal hem so vertwijffelen, dat hij versaecken sal
sijn gelove - noijt beter dinck! - en fundament!

+58v

Temtatie des geloofs

So waer tspidt geheel in dasschen gewent⁵⁹²
als IJsack doot waer, dat sullen wij hem ingeven.

Twijffel der beloften

595 En IJsmael, die is oock verdreven.
Door wien sou dan tsaet vermenichvuldigen?⁵⁹⁵

Temtatie des geloofs

Dat en can hij niet ontschuldigen.⁵⁹⁶
Een taelman can dat niet beter beleggen!⁵⁹⁷

Twijffel der beloften

Nu, wij willen daer niet meer aff seggen,
maer laet ons vernemen hoet met hem gestelt is.⁵⁹⁹

- 588 *vertwijffelen*: aan het twijfelen brengen; *tempteeren*: kwellen
589 *sonder ontbeeren*: zonder mankeren, stellig; *hieten*: bevel; *staecken*: nier opvolgen
592 *So ... gewent*: Dan (nl. als Isaäk dood zou zijn) zou de zaak helemaal verknoeid zijn
595 *vermenichvuldigen*: toenemen (zie r. 356)
596 *ontschuldigen*: verweer hebben (tegen)
597 *taelman*: advocaat; *beleggen*: inkleden
599 *vernemen*: gaan zien

Tentatie des geloofs

- 600 Ick weet dat hij al deerlijck gequelt is,
want sulck sop en heeft hij noijt geproeft.⁶⁰¹

Abraham compt uuijt met gereetschap om hout te cloven.

- Desulcke schijnt vroolijck, maer is nochtans bedroeft,⁶⁰²
emmers die allenen sijnnen last moet draegen.⁶⁰³
Och, twee wonden in een sijn harde slaegen!
605 Ismaels scheijden was mijn een smarte,⁶⁰⁵
maer Isack doorwont geheel mijn harte,
en tswaerste dat mij meest quelen doet,⁶⁰⁷
is dat ick voor Sara deese saeck heelen moet.⁶⁰⁸
Mijn mont die lacht in haer presentie,
610 omdatse niet mercken sal de intentie,⁶¹⁰
want quade tijdinge compt altijt te vroeck.
Hier is, siet, hout en gereetschap genoch⁶¹²
om te bereijen dees offerhande puer.
Dus wil ick mij stellen ten labuer.⁶¹⁴
615 Wat baet ist dat ick truer en wringe mijn handen,
tharte benauwende in druckighe banden?
Tmoet doch geschien na Gods ordinantie van boven.⁶¹⁷

Temptatie des geloofs op enen hoeck, Twijfel op den anderen hoeck vande stellagie.

Helpt, duijvel, hij is alree aent cloven!

- 601 *sulck... geproeft*: zulke pap heeft hij nog nooit gegeten, zoiets heeft hij nog nooit meegemaakt
602 *Desulcke*: Deze, t.w. ik
603 *emmers die*: die immers, omdat hij, t.w. ik
605 *Ismaels scheijden*: het feit dat ik van Ismael afscheid moest nemen (vgl. r. 326-329)
607 *meest*: het meest; *quelen*: smart gevoelen
608 *heelen*: verbergen
610 *omdat*: opdat; *de intentie*: het plan
612 *gereetschap*: werktuigen
614 *mij stellen ten labuer*: aan het werk gaan
617 *ordinantie*: bevel

Twijffel der beloften

Longeren, hij sal int werck verwortelen!⁶¹⁹

Temtatie des geloofs

620 Daer moet ick bij sijn,⁶²⁰

Twijffel der beloften

en ick tegen sportelen,
want verlies ick de cans, dat spel is uijt!

Temtatie des geloofs

⁺Tsa, rasch uuijt den muijt!⁶²²

En roert u snuijt, hij mocht ons ontgaen!⁶²³

⁺59r

Twijffel der beloften

625 Salighe man, soudij sulcken werck bestaen,⁶²⁴
hoe menigen traen, soudijer noch om weenen!

Temtatie des geloofs

Ghij sout u en al u geslacht verclenen.⁶²⁶

Het waer u een eeuwich verwijjt!⁶²⁷

Abraham

O Godt, ist niet u bevel?⁶²⁸

619 *Longeren*: (inkorting van *bi gans* (= Gods) *longeren* (longen)) Verdomme; *int ... verwortelen*: verward raken (?)

620 *sportelen*: tegenstand bieden

622 *rasch ... muijt*: snel uit de schuilhoek; kom voor de dag

623 *roert u snuijt*: praat zo goed als je kunt

624 *Salighe*: Gelukkige, Godvruchtige; *bestaen*: beginnen; verrichten

626 *verclenen*: veracht maken

627 *verwijjt*: schande

628 *Acht... mijt*: Let daar toch helemaal niet op

Tentatie des geloofs

Acht dies niet een mijt!

- 630 Hij heeft u beloofd met vaste woorden⁶²⁹
 u saet oost, west, zuijen en noorden⁶³⁰
 te vermenichvuldigen, en dit gebod⁶³¹
 luijt heel contrarij; ten is geen slodt.⁶³²
 Door wien sou doch u saet vermeren?

Twijffel der beloften

- En ick heb Ismael oock sien passeren.⁶³⁴
 635 Hij en sal niet wederkeeren nae mijn vermeten.⁶³⁵

Abraham

- O Godt, wie kent u verborgen secreten!⁶³⁶
 U voorsinnighe wijsheijt is niet om gronderen.⁶³⁷
 Daertoe moet ick mijn hoope keeren:
 al berooffdij mijn nu van mijnen zade,
 640 Ghij sijt noch machtich, vroeck en spade⁶⁴⁰
 ditselve zaet - ick twijffel daer niet aen -
 weder te verwecken.⁶⁴²

Tentatie des geloofs

Jae, pijnt u sulcks te verstaen!
 Gelooft ghij, dat ick u coop een claeter?⁶⁴³

- 629 *vaste*: onverbreekelijke
 630 Gen. 13:14-15, waar God Abraham naar alle windstreken laat kijken en hem belooft hem en zijn nageslacht al het geziene land te zullen geven.
 631 *dit gebodt*, t.w. tot de offerande van Isaäk
 632 *contrarij*: tegengesteld; *ten ... slodt*: dat klopt niet, dat is niet sluitend
 634 *passeren*: weggaan, i.c. afreizen
 635 *vermeten*: mijn mening
 636 Vgl. r. 875 en 985
 637 *voorsinnighe*: verstandige; *niet om gronderen*: ondoorgrondelijk; Jes. 40:28
 640 *sijt machtich*: bent in staat; *vroeck en spade*: altijd
 642 *verwecken*: uit de dood opwekken; *pijnt ... verstaen*: probeer dat maar eens te begrijpen
 643 *claeter*: rammelaar (als geschenk voor een onnozel kind, i.c. een onnozele hals); *dat ... claeter*: dat ik je iets op de mouw speld; of moer de komma achter *dat* worden geplaatst: als je ..., dan koop ik ...

Godt salt Hem wel wachten!⁶⁴⁴

Twijffel der beloften

Behout uwen snater!

- 645 Godt heeft ander werck telcken termijn⁶⁴⁵
dan met u en uwen soon gequelt te sijn!
U en speelt niet dan fantasije int hoot!⁶⁴⁷

Temtatie des geloofs

Ick breng mijn kint niet so licht ter doot
sonder cause oft actie, niet wetende hoe.⁶⁴⁹

Twijffel der beloften

- 650 Ten gaeter voorwaer so licht niet toe.
Ick sal mij wel wachten van sulcken verdriet.⁶⁵¹

Temtatie des geloofs

Ick had veel liever dat het Godt een ander hiet,⁶⁵²
eer ick mij so soude laten verdoven.⁶⁵³

Twijffel der beloften

- 655 Ja, sij varen selden wel die licht geloven⁶⁵⁴
en op ander stellen haer betrouwen.

Temtatie des geloofs

+Godt can emmer sijn beloften niet houwen,⁶⁵⁶
want is Isack doot, so ist al gedaen.

+59v

- 644 *Godt ... wachten*: God zal er wel voor oppassen; *Behout uwen snater*: Hou nou toch eens op met je gebazel
- 645 *teicken termijn*: altijd
- 647 *fantasije*: hersenschimmen; *hoot*: hoofd
- 649 *sonder ... actie*: zonder reden, zo maar
- 651 *verdriet*: (ook) onrecht
- 652 *het schoof veelal* als onbeklemtoond voornaamwoord in objectsfunctie naar voren, vooral in het Brabants; vgl. ook *u* in r. 49, 273, 411
- 653 *verdoven*: verdwazen
- 654 Pred. 8:13
- 656 *emmer*: in alle geval

Abraham

O Godt, wilt mijn in staden staen!⁶⁵⁸

Ontfermt mijn elende in droeven schijnne!⁶⁵⁹

660 Ick moet immers volbringen u godlijck vermaen.⁶⁶⁰

Wadt wil ick mijn beraen, o Godtheijt divijnne?⁶⁶¹

Ghij moocht mijn genesen van druck en pijnne,
mijn medecijne niet om versoeten.⁶⁶³

Dus wil ick volbringen uwe doctrijne.⁶⁶⁴

665 Mijn commer ten fijne moechdij nu boeten.⁶⁶⁵

U woort wij moeten bekennen waerachtich.⁶⁶⁶

Temtatie des geloofs

Eij, so en is Godt immers niet wel machtich⁶⁶⁷

dat Hij u belooft heeft, eij, arme welpen,⁶⁶⁸

Twijffel der beloften

nu ghij Isack gaet vande werrelt helpen;

670 certeyn, Hij heeft u in dit stuck gelogen.⁶⁷⁰

Abraham

Heer, Ghij sijt waerachtich.⁶⁷¹

Twijffel der beloften

Bij veel betrouwen wortor menich bedrogen,
en so suldij oock vaeren, sorch ick, int leste.⁶⁷²

658 *in staden staen*: helpen

659 *Ontfermt mijn ellende*: Heb medelijden met mijn verdriet; *in droeven schijnne*: in droefheid

660 *vermaen*: bevel

661 *mijn beraen*: nadenken; *divijnne*: (stoplap) goddelijk

663 *medecijne*, vgl. r. 8; *niet om versoeten*: in zoetheid (aangenaam zijn) niet te overtreffen

664 *doctrijne*: leer, woorden

665 *ten fijne*: totaal; *boeten*: genezen

666 *bekennen*: ter harte nemen, of; (als waar) erkennen

667 *en ... machtich*: is God toch niet in staat (tot)

668 *welpen*: stakker

670 *in ... gelogen*, wat dit betreft bedrogen

671 *waerachtich*: oprecht

672 *so ... varen*: dat zal ook uw lot zijn, dat zult ook gij ondervinden; *sorch*, vgl. r. 305

Tentatie des geloofs

Spaert doch uwen soon!

Twijffel der beloften

Dat dunckt mijn tbeste;
so mach u geslacht ten eijnde vermeren.⁶⁷⁴

Tentatie des geloofs

+Holla, mijn dunckt hij gaet hem thuijswaert keren.
Thout is gereet, hij wilder nu aen.⁶⁷⁶

+*Abraham neemt sijn hout op.*

Twijffel der beloften

Bijlo, wij mosten hem gadeslaen,
want soot valt, ten mach niet qualijck tieren.⁶⁷⁸

Tentatie des geloof

Hij wordt noch versuft door ons bestieren.⁶⁷⁹
680 Als twerck volbracht is, dan salt eerst lucken.⁶⁸⁰

Twijffel der beloften

Non forts, waer IJsack slechts aen tve stucken,⁶⁸¹
dan sullen wij eerst onse conste baeren!⁶⁸²

Abraham

+Met blijden gelate wil ick gaen verclaren⁶⁸³
Sara, mijn huijsvrouw, de waerde persoon,

+*Abraham heeft sijn hout op ende tsamen gebonden ende spreeckt.*

674 *ten eijnde*: ren slotte; *vermeren*: zich uitbreiden

676 *hij ... aen* hij wil nu aan de slag

678 *soot... tieren*: hoe het ook uitpakt, het kan (of mag) geen slechte afloop hebben

679 *versuft*: van de wijs gebracht; *bestieren*: bedriegen

680 *dan ... lucken*: dan zal de (t.w. onze) opzet pas geslaagd zijn

681 *Non forts*: Het doet er niet toe

682 *conste baeren*: onze misleiding laten zien

683 *verclaren*: vertellen

- 685 hoe ick den Heere wil, so ick ben gewoon,
 een offerhande doen met vierijgen gebeden.
 O Sara, wie sal u doch stellen te vreden⁶⁸⁷
 als ick IJsack, die met mijn moet reijsen,
 sal achterlaeten? Och, dit overpeijssen⁶⁸⁹
- 690 vernieuwt mijn druck, en tharte grieff heeft.⁶⁹⁰
 +want een mensche scheijt node van dat hij lieff heeft.

+*Binnen.*+*Abraham compt uut met Isack, met twe cnapen en eenen esel, ende Sara volcht ende seijt:*

+60r

Sara

- Och, Abraham, ghij maeckt mijn herte onblij.
 Het dunckt mij te wesen sotternij
 dat ghij met desen kinde, noch jonck van daegen,
 695 so verre wilt reijsen. Tmoet mijn mishaegeen,
 want hij is te teer, dees jonge jeucht.⁶⁹⁶

Abraham

- Neen, Sara, men moet de kinderen tot deucht
 in haer jonckheijt leren
 haeren Schepper te kennen, te beminnen, te eeren,
 700 om deucht te vermeren, dus laet doch u greijen.⁷⁰⁰
 Ick sal hem inde wille des Heeren leijen.
 Geen van ons beijen sal niemant hinderen,⁷⁰²
 hoop ick aen Godt.⁷⁰³

Sara

Mijn vreucht moet minderen
 als ick sijn presentie sal moeten derven.

687 *stellen te vreden*: troosten, kalmeren689 *dit overpeijssen*: het overdenken hiervan690 *grieff*: verdriet
 tekst boven 692. Zie Gen. 22:3696 *te*: (ook) *zeer*; *jonge jeucht*: kind700 *greijen*: schreien702 *Geen van ons beijen*, object; *niemant*, subject. Vgl. voor de onlogische dubbele negatie Stoett
 1923, 166; *hinderen*: tot nadeel zijn703 *hoop ... Godt*: (wat dat betreft) stel ik mijn bettouwen op God

705 Want misquaem hem ijert, ick sout moeten besterven.⁷⁰⁵
 Mijn opsien, mijn vreucht onder tfirmament,⁷⁰⁶
 hoe lange suldij wech sijn?⁷⁰⁷

Abraham

Ses dagen ontrent.
 Tis den Heere bekent, die ons convoijeren sal.⁷⁰⁸

Sara

710 Nu, wilt u toch spoen sonder cesserem al,⁷⁰⁹
 want nae u compste sal ick nacht en dach haecken,
 sorgende voor ongeval dat u mach naecken,⁷¹¹
 want den reijsenden crijcht dick tegenspoet.

Abraham

Blijft toch gerust, Sara, want de Heer is goet.⁷¹³
 Hij sal ons beschermen voor ongeval.

Sara

715 Och, dese reijse beswaert mijn hart en mijn moet!⁷¹⁵

Isack

Blijft doch gerust, moeder, want de Heere is goet.

Sara

Ick moet u omhelsen, och, mijn soone soet,
 want u absentie mijn doen treuren sal.

705 *besterven*: met de dood bekopen

706 *opsien*: zorg, toevertrouwde

707 Gen. 22:4. Van Beërsjeba, waar Abraham nu is, naar de berg Moria (in het latere Jerusalem) is ongeveer 75 km. Met drie dagreizen (3 voor de heen- en 3 voor de terugreis) wordt in de Bijbel echter vaak een onbepaalde tijd aangeduid.

708 *convoijeren*: begeleiden

709 *sonder cesserem*: (vgl. r. 587) zonder ophouden, talmen

711 *sorgende*: vrezend

713 *gerust*: kalm

715 *moet*: gemoed

Abraham

- Blijft doch gerust, Sara, want de Heere is goet!
 720 Hij sal ons beschermen voor ongeval.
 Nu, laet ons gaen reijsen over berch ende dal
 ter plaetse daer Godt wil aengebenede sijn.⁷²²
 O Sara, hoe qualijck soudij tevreden sijn,⁷²³
 wist ghij dat uwen soon IJsack gepresen
 725 selve den brantoffer sal moeten wesen!
 Mijn begint te vresen en mijn druck te vermeren!⁷²⁶
 Hoe sal ick mij verstouten nae huijs te keeren,
 achterlaetende de liefste die Sara bemindt?

Pausa.

⁺*Temptatie op deenen hoeck ende Twijfel op een anderen hoeck.*

⁺60v

- Jae, jae, dats nu wel ten tijden versint!⁷²⁹
 730 Ick geeff van u wellecomst gheen drie mijten.⁷³⁰

Twijffel der beloften

Dan suldij eerst in eenen sueren appel bijten⁷³¹
 en snottighe tranen crijten, een elle lanck.⁷³²

Temtatie des geloofs

Hoe sal Sara singhen⁷³³

Twijffel der beloften

een hellen sanck
 int vertellen, cranck als versouten suijsel!⁷³⁴

722 *ter plaetse*: naar de plaats

723 *tevreden*: rustig

726. *Mijn ... vresen*: Bij mij begint vrees te ontstaan

729 *ter tijden*: bijtijds; *versint*: overwogen

730 *Ick ... mijten*: Ik geef (er) geen cent voor dat je vriendelijk zult worden ontvangen bij je terugkeer

731 *Ick ... bijten*: een hoop onaangenaamheden te verduren hebben

732 *snottighe*: met snot; *een elle lanck*: flink war

733 *singhen ... sanck*: schreeuwen alsof ze door helse kwellingen wordr geteisterd

734 *int vertellen*: wanneer Abraham haar vertelt (van het offeren van Isaak); *cranck ... suijsel*: (lett.) slecht eraan toe als door teveel zout bedorven zuivel; volledig van de kaart

735 Hoe salse baeren⁷³⁵

Temtatie des geloofs

als eenen verwaten duijvel,
want een gestoort wijff is - hoor hoe ickt schatte⁷³⁶
gelijck een rasende, verwoede catte.⁷³⁷
Hoe dick sal hijt noch moeten ongecaut eeten,⁷³⁸

Twijffel der beloften

740 en eeuwichlijck metten sout eeten,⁷³⁹
want vrouwen sijn ongeschickt om swijgen.⁷⁴⁰

Temtatie des geloofs

Nemmermeer en sal hij paijs gecrijgen,
want de doot van IJsack sal haer seer beswaeren.⁷⁴²

Twijffel der beloften

Hoe salse snorpen!⁷⁴³

Temtatie des geloofs

Hoe salse gebaeren!
Een mach vervaeren die daer compt ontrent.⁷⁴⁴

Twijffel der beloften

745 'O, mijn lieve IJsack!

735 *baeren*: tekeer gaan; *verwaten*: vervloekt (vgl. r. 42)

736 *gestoort*: verstoord, boos; *-t schatte*: er tegenaan kijk

737 *rasende* = *verwoede*: dolle

738 *ongecaut eeten*: in alle hardheid onder zijn neus gewreven krijgen (= r. 739). Of is er bedoeld 'ongecout': ongekold, heet, heet van de naald?

739 *metten sout eeten*: ingezouten (zonder dat het zout eruit is) eren

740 *sijn ongeschickt*: deugen niet voor, kunnen niet

742 *beswaeren*: bedroeven

743 *snorpen*: te keer gaan; *gebaeren*: misbaar maken

744 *Een*: Iemand; *vervaeren*: angstig worden

Tentatie des geloofs

Eijlacijs, mijn lieve kint,
hebdij so onnoselijck gelaten u leven?⁷⁴⁶

Twijffel der beloften

Is dit de belofte

Tentatie des geloofs

die ons was gegeven?

Twijffel der beloften

Heb ick hierom een soon in mijn ouderdom gebaert,

Tentatie des geloofs

om dus te scheijen eer hij was voljaert?⁷⁴⁹

750 Dit blijft ongespaert eeuwelijck haer clachte.⁷⁵⁰

Twijffel der beloften

+En selver sal hij leven als den onsachte,⁷⁵¹
bij dagen, bij nachte met druck en verdriet.

+*Abraham uiijt met Isack.*

Tentatie des geloofs

Noch seg ick: de belofte compt tot niet.
Ons en was geschiet noijt beter avontuer.⁷⁵⁴

Twijffel der beloften

755 +Holla, roept niet luijde, hij gaet hierveur!⁷⁵⁵
Twaer noot dat wij ons elckx quansuijs veijsden.⁷⁵⁶

+61r

746 *onnoselijck*: jong

749 *voljaert*: volwassen geworden

750 *ongespaert*: zonder ophouden

751 *als de onsachte*: in verdriet (vgl. 2.3.3)

754 *geschiet*: ten deel gevallen; *avontuer*: lot

755 *gaet hierveur*: passeert hier

756 *noot*: noodzakelijk; *ons ... veijsden*: ons ieder anders voordeden dan we zijn

Tentatie des geloofs

Tis huijden den derden dach dat hij van huijs reijdsde.⁷⁵⁷

Ick hoope tsalder nu gedijen saen.⁷⁵⁸

Twijffel der beloften

760 Tsa, laet ons een weijnich besijen staen,
so mogen wij mercken dit wonderlijck feijt.⁷⁶⁰

Abraham

Hoe naerder de plaetse, hoe meerder droeffheijt!

Och, ick heb den berch van verre gekeecken.⁷⁶²

Dus de tranen over mijn wangen leecken⁷⁶³

als vloeiende beecken, o bitterheijt swaer!

Abraham neemt thout vanden eesel en gevet Isack op den hals, ende Abraham draecht tmes met vier, ende spreekt:

765 Ontbeijt, mijn cnapen, blijft ghij daer!⁷⁶⁵⁻⁷⁶⁷⁷⁶⁵

Ick ende mijn soon sullender gaen alleen

om te aanbeden den Heere reijn.⁷⁶⁷

Dan sullen wij gemeijn weder tot u comen.⁷⁶⁸

Dus wacht met patientie sonder schromen.

Pausa

Dene knecht

770 Beijt, best soeck ick een plaetse tot mijnder vromen,⁷⁷⁰
en neme een sluijmken hier achter dit haechgen!⁷⁷¹

757 Gen. 22:4; vgl. ook r. 707

758 *gedijen*: in de goede richting gaan, zich ontwikkelen naar een goede afloop

760 *mercken*: zien

762 Gen. 22:4; *gekeecken*: gezien

763 *leecken*: druppelen, vloeien

765-767 Gen. 22:5

tekst boven 765. Gen. 22:6

765 *Ontbeijt*: Wacht; *cnapen*: dienaren, knechten

767 *aanbeden*: aanbidden; *reijn*: voortreffelijk

768 *gemeijn*: samen

770 *Beijt*: Wacht; *tot mijnder vromen*: waar ik iets aan heb, plezierig

771 *neme een sluijmken*: doe een dutje; *haechgen*: haagje

Dander knecht

Wie sal tbeest bewaeren?⁷⁷²

Dene knecht

Bijloo, ghij maechgen,
het hoort u toe, want ick ben doutste.⁷⁷³

Dander knecht

En ick de jongste, maer wel de stoutste!⁷⁷⁴
775 Slaept off en wilt, ick gheeff u een teecken.⁷⁷⁵

Dene knecht

Nu, om vrede te houden, ginder staen groote eecken,⁷⁷⁶
bindt hem daeraen, so mogen wij wadt dromen.

Dander knecht

Daer sal ickt aen ghaen thomen,⁷⁷⁸
want Abrahams gebedt is gemenlijck lanck:⁷⁷⁹
780 hij heeft veel noten in sijnen sanck.⁷⁸⁰

Isack

Hoort toch, Abraham, mijn lieve vaere!⁷⁸¹⁻⁷⁹⁰

Abraham

Isack, mijn soon, wadt wilt ghij openbaeren?⁷⁸²

772 *bewaeren*: bewaken; *maechgen*: vriendje

773 *het*, t.w. het bewaken van de ezel; *hoort u toe*: is jouw taak

774 *stoutste*: dapperste

775 *off en wilt*: of slaap niet

776 *eecken*: eiken

778 *-t*, het beest (r. 772); *thomen*: vastmaken

779 *gemenlijck*: gewoonlijk

780 *hij ... sanck*: hij heeft altijd veel te zeggen of te wensen

781-790 Gen. 22:7-8

782 *openbaeren*: zeggen

Isack

Een wonderlijke zaeck wilt mijn verclaeren.⁷⁸³
 Ghij hebt vier ende mes - hoort wadt ick gewaegē -,
 785 en ick het hout op mijn schouderen draege,
 maer ick verneem hier nergens omtrint⁷⁸⁶
 +datmen tot den brantoffer is gewent⁷⁸⁷
 te offeren nae doude zeden!

+61v

Abraham

Gaet voort, mijn soon, en weest tevreden.⁷⁸⁹
 790 Verstaet wel mijn reden, hoort wat ick mien:⁷⁹⁰
 sorcht voor geen offerande, Godt salt versien.⁷⁹¹
 Tsal so geschien, tverstant weest smaeckende.⁷⁹²
 O Isack, Isack, wadt is u naeckende!⁷⁹³
 Wij sijn ontrent den berch, so ick beschouwe.⁷⁹⁴
 795 O Moria, o Moria, o wreede landouwe,⁷⁹⁵
 o ongenadighe plaetse, o wreede contreijen,
 sal ick op u van mijn kint moeten scheijen?
 Och, ick mach wel schreijen, tis meer dan tijt!
 Mijn soone, dat is de plaetse daer Godt gebenendijjt⁷⁹⁹⁻⁸⁰⁰
 800 wil gelooft sijn met ootmoedighe offerhande.⁸⁰⁰
 Dus sal ick hier na mijnen verstande⁸⁰¹
 +een altaer gaen maecken, Gode ter eeren.
 Mijn sone, dit is den wille des Heeren,
 dat Hij u tot dese offerhande heeft uuijtercoren.

+Abraham maeckt een altaer.

Abraham neemt sijn soon ende oncleet hem en bint hem en leijt hem op den altaer.

783 *verclaeren*, vgl. r. 683786 *verneem*: zie787 *datmen*: wat men, iets dat men789 *tevreden*: gerust790 *Verstaet*: Luister (naar); *reden*, vgl. r. 420; *mien*: wil zeggen791 *sorcht*: maak je bezorgd; *-t versien*: ervoor zorgen; *Godt... versien*. In Gen. 22:14 noemt Abraham de plaats van het offer: Jahweh zal er in voorzien792 *tverstant weest smaeckende*: begrijp dit goed (vgl. 2.3.3)793 *is naeckende*: nadert (vgl. 2.3.3)794 *beschouwe*: zie; *so*: zoals795 *landouwe*, vgl. r. 423799-800 *Godt ... sijn*: de gezegende God verheerlijkt wil zijn800 *ootmoedighe*: nederige801 *na mijnen verstande*: zo goed als ik kan

Toneelaanw. na 804. Gen. 22:9

Isack spreeckt

805 O mijn lieve vader, ben ick hiertoe geboren?
Mijn ogen versmoren van tranen nadt nu.⁸⁰⁶

Twijfel, op deen eynde met thoofst buijten de gardijnen, Temptatie, op dander hoeck, oock also.

Siet uuijt, Temptatij!⁸⁰⁷

Temptatie des geloofs

Tis al fijat nu!
Wacharmen IJsack, hoe laet ghij u seggen!⁸⁰⁸

Twijfel der beloften

810 Siet, siet, nu sal hij hem op den altaer leggen.
O Isack, Isack!

Temptatie des geloofs

Eij eij, daer compt den slach!

Twijfel der beloften

Hij sal hem eer vernemen dan den dach!⁸¹¹
Noijt mensche en sach noijt stilder gevecht!⁸¹²

Den engel met sijn hant uuijt het gardijn, en hout het swaert, seggende:

Abraham, steeckt u hant niet aen uwen knecht⁸¹³⁻⁸¹⁸⁸¹³
om hem te dooden, aenhoort mijn wel.⁸¹⁴

806 *versmoren*: verdrinken; *nadt*, bijv. bep. bij *ogen* of *tranen*

807 *Siet... uuijt*: Kijk naar buiten; *fijat*: dik in orde

808 *seggen*: vonnissen

811 *vernemen*: merken, ervaren; *dan den dach*: dan hij de dag zal vernemen (gewaar worden)

812 *Noijt mensche ... noijt*. Nooit zag iemand ooit (vgl. Stoett 1923, 166)

813-818 Gen. 22:12

813 *steekt*. sla; *knecht*: jongen

814 *aenhoort*: luister (naar)

- 815 Godt weet dat ghij vreest sijn bevel⁸¹⁵
 ende is u gehoorsaemheijt me bekinnende,⁸¹⁶
 midts dat ghij uwen soon, die ghij sijt beminnende,⁸¹⁷
 om sijnent wille niet en hebt gespaert.⁸¹⁸

Abraham knielende

- +O onbegrijpelijcke Godt, die U openbaert!
 820 mij, ellendige; hoe sal ick U ten vollen loven +62r
 mij bewijsende uwen goedertieren aert?⁸²¹
 O onbegrijpelijcke Godt, die U openbaert!
 O salighe bootschap, in mij verclaert⁸²³
 vanden alderhoochsten tot mij, arme, verschoven.⁸²⁴
 825 O onbegrijpelijcke Godt, die U openbaert!
 mij, ellendige; hoe sal ick mij ten vollen loven:⁸²⁶
 alle swaericheijt ben ick nu te boven!⁸²⁷
 Mijn beminde soon, wilt prijsen nu⁸²⁸
 ende laet ons inden Heer verjolijsen nu,⁸²⁹
 830 sijn goetheijt prijsen nu met vierige gebeden.

Isack

Mijn vader, ick wil altijd al mijn leden⁸³¹
 tot Goods loff besteden sonder respijt.⁸³²

Abraham

Siet, soon, wadt Godt gebenendijt
 ons nu verthoont: meer wonders noijt ogen aensagen!

- 815 *vreest*: respecteert (vgl. r. 385)
 816 *is me bekinnende*: ziet ook (vgl. 2.3.3)
 817 *midts dat*: doordat; *sijt beminnende*: vgl. 2.3.3
 818 *sijnent*, t.w. Gods
 821 *mij bewijsende*: nu U mij laat zien
 823 *verclaert*: bekendgemaakt
 824 *verschoven*: rampzalige
 826 *mij*, bedoelde variatie op r. 820, of verschrijving voor *U*?
 827 *swaericheijt*: ellende
 828 *prijzen* heeft geen object; mogelijk is het (incorrect) samengetrokken in *inden Heer* (r. 829)
 829 *verjolijsen*: verheugd zijn
 831 *al mijn leden*: heel mijn lichaam, heel mezelf
 832 *sonder respijt*: beslist

- 835 Hier hangt een bock, verwart inde hagen⁸³⁵
 aen sijn hoornen, des wij wel mogen verblijt sijn,⁸³⁶
 want dit sal dofferhande op desen tijt sijn,
 en voor u den doot sterven; dus hem aenvaert, siet,⁸³⁸
 en gheeft hem mij, dat ick hem met mijn swaert, siet,⁸³⁹
 840 mach dooden, ende offeren den Heer der Heeren.

Isack neemt den bock

Neempt, vader, en doet na u begeeren
 om Gods eer te vermeren. Wilt beginnen snel,
 en laet ons Godt loven met bliden sinnen wel.

Abraham neemt den bock ende doot hem, leggende op den altaer, knielende, ende seijt:

- O Godt uuijtgelesen, int hoochste gepresen,⁸⁴⁴
 845 gebenedijdt midts desen, die mijn druck hebt genesen,
 wie en sou niet vresen uwe groote cracht,⁸⁴⁶
 die meeste van macht?⁸⁴⁷

Isack

- U goetheijt overvloedich, die mij is behoedich,⁸⁴⁸
 blijkt nu seer spoedich; dies wij ootmoedich⁸⁴⁹
 850 dees offerhandt bloedich als die welbedachten⁸⁵⁰
 offeren sonder clachten.⁸⁵¹

Abraham

Wie sou van u wijcken off door svijants practijcken⁸⁵²

- 835 Gen. 22:13; *hagen*: (ook) kreupelhout, doornstruiken
 836 *des*: waarover, waarom
 838 *aenvaert*: (van aenvaren) ga (naar), of (van aenvaerden) vang. Gen, 22:13 vermeldt dat
 Abraham zelf de ram ging halen
 839 *dat*: opdat, zodat
 844 *uuijtgelesen*: voortreffelijk
 846 *vresen*, vgl. r. 385
 847 *die ... macht*: de krachtigste die er is
 848 *is behoedich*: behoedt (zie 2.3.3)
 849 *spoedich*: nadrukkelijk, uitdrukkelijk (?; vgl. Mak 1959, 397)
 850 *als die welbedachten*: verstandig als we zijn
 851 *dachten*: klagen
 852 *svijants practijcken*: de listen van de duivel (vgl. r. 306)

U mogen beswijcken, want u *Trou* laet Ghij *blijcken*⁸⁵³
 aen arm en rijcken; dit sien wij waerachtich,
 855 o Heer almachtich.

Den engel

Abraham, hoort andermael Goods woorden crachtich!
 Weest niet meer clachtich, wilt vreucht orboren.⁸⁵⁷
 Godt seijt: 'Ick heb in mijn gramschap gesworen.⁸⁵⁸⁻⁸⁷³
 omdat ghij sonder verstoren off eenich geschil⁸⁵⁹
 860 dit hebt gedaen, en om mijnnen wil
 +u enigen soon, Isack, niet hebt gespaert,
 so sal Ick u gebenendijen - twerdt u verclaert -,⁸⁶² +62v
 en u maecken vermaert aen allen sijen.
 U zaet sal ick vermeren tot allen tijen
 865 als de sterren des hemels - tsij u geseijt -
 en als tsant aen de zee. Dus wilt u verblijen⁸⁶⁶
 en hooren wadt u noch sal worden verbreyt:⁸⁶⁷
 u zaet sal besitten met goet bescheijt⁸⁶⁸
 die poorten van u vijanden, sonder falen,⁸⁶⁹
 870 ende in uwen saet - hoort nae mijn verhaelen -⁸⁷⁰
 sullen gebenendijt worden en groot van faem⁸⁷¹
 alle geslachten der aerden met soeter taelen,⁸⁷²
 omdat ghij mijn stemme geweest hebt gehoorsaem.

Abraham rijst op met verwonderinge

Wonderlijck sijn u wercken en heijlich is uwen naem,⁸⁷⁴

- 853 *beswijcken*: afvallen; *Trou blijcken*, vgl. r. 150
 857 *Weest clachtich*: Klaag; *orboren*: smaken
 858-873 Gen. 22:15-18
 859 *sonder verstoren*: onverstoord, zonder onrust; *geschil*: onzekerheid
 862 *verclaert*, vgl. r. 683
 866 Vgl. r. 527
 867 *verbreyt*: bekendgemaakt
 868 *met goet bescheijt*: met recht
 869 *die ... vijanden*. Het bezitten van de vijandelijke poorten betekende de volledige overwinning op de vijand. *sonder falen*: stellig
 870 *verhaelen*: mededeling
 871 *groot van faem*, nevensgeschikt aan *gebenendijt*
 872 *met soeter taelen*: met woorden die aangenaam zijn om te horen
 874 Ps. 139:14 en Openb. 15:3; Ps. 99:3 en 111:9

- 875 o Godt, en verborgen sijn al u secreten!⁸⁷⁵
 Wie sou U mogen volprijzen met woorden bequaem,⁸⁷⁶
 off wie sou u loff terecht mogen uijtmeten,⁸⁷⁷
 off wie sou tegen U staen - laet mij dat weeten -,⁸⁷⁸
 als Ghij u macht thoont en den mensch wilt crencken?
 880 Daerom, mijn soon, wilt al u dagen gedencken
 dit goddelijck werck, aen u gebleecken.⁸⁸¹
 Laet u niet bedriegen door tsvijants wencken,⁸⁸²
 noch niet verleijden door duijvels listege treecken.⁸⁸³

Isack

- 885 Ick hoop hierin nemmermeer te sijn in gebreecken,
 maer Gods loff uijtspreecken dach ende nacht⁸⁸⁵
 naer mijn vermogen, off Hij mocht op mijn wreecken⁸⁸⁶
 sijn goetheijt, die Hij aen mij heeft gewracht,
 en sijn beloften, die Hij heeft volbracht
 aen mij, arme dracht, nu sonderlinge.⁸⁸⁹

Abraham

- 890 Nu, het is tijt dat wij ons haesten geringen⁸⁹⁰
 na huijs te reijsen, om alle dees dingen
 u moeder te vertellen, die als den bangen leeft,⁸⁹²
 want ick weet dat sij nae ons groot verlangen heeft.

Temtatie des geloofs

Hoe geneucht u dar?⁸⁹⁴

875 Vgl. r. 636 en 985

876 *volprijzen*: ten volle prijzen (vgl. r. 36); *bequaem*: geschikt

877 *terecht uijtmeten*: op de juiste wijze ten volle vermelden; vgl. Ps. 106:2

878 *tegen U staen*: U weerstaan

881 *gebleecken*: vertoond

882 *tsvijants wencken*: het lokken van de duivel

883 *listege treecken*: bedriegelijke listen (vgl. voor de onlogische negatie ook r. 702)

885 *uijtspreecken*: (ik hoop) uit te spreken, te verkondigen

886 *off*: of anders

889 *dracht*: schepsel; *sonderlinge*: in het bijzonder

890 *geringen*: spoedig, weldra

892 *als den bangen*: in vrees (vgl. 2.3.3)

894 *geneucht*: bevalt

Twijffel der beloften

Hoe clincket in u oore?

895 Van pijnne mij tharte uuijt den lijve scheurt.

Temtatie des geloofsEij, povere prat!⁸⁹⁶**Twijffel der beloften**

Eij, arme sloore!

Temtatie des geloofs

Hoe geneucht u dat?

Twijffel der beloften

Hoe clinckt u dat in u oore?

Temtatie des geloofs⁺Solang so meer ick mij op u verstoore.⁸⁹⁸

+63r

Twijffel der beloftenNoijt was ons meerder spijt gebeurt!⁸⁹⁹**Temtatie des geloofs**

900 Hoe geneucht u dat?

Twijffel der beloften

Hoe clinckt dat in u oore?

Van pijnne mijn thart in stucken scheurt!

896 *povere prat*: armetierige opschepper; *sloore*: sloerie (vgl. r. 267)898 *Solang so meer*: Hoe langer hoe meer; *mij verstoore*: maak me boos899 *spijt*: smaad; *gebeurt*: ten deel gevallen

Tentatie des geloofsIst nu niet wel gelapt?⁹⁰²***Twijfel der beloften***

Ist nu niet wel geleurt?

Ramp heb den boom en oock het zaet!⁹⁰³***Tentatie des geloofs***Mij dunckt ick ontsinne!⁹⁰⁴***Twijfel der beloften***

En ick ben desperaet!

905 Mach men ons aldus opt ijs leijen?⁹⁰⁵***Tentatie des geloofs***Tmach ons wel verdrieten!⁹⁰⁶***Twijfel der beloften***Dat wij sonder prijs scheijen
en inde rijs weijen, twort ons verweten!⁹⁰⁷***Tentatie des geloofs***Och, hoe salmen ons nu die rebben meten⁹⁰⁸
dat wij hebben versleten onsen tijt voor niet!⁹⁰⁹

- 902 *Ist... gelapt*: = *Ist ... geleurt*: Is het nou niet schitterend voor elkaar gekomen
- 903 *Ramp*: Onheil; *den boom*, t.w. Abraham; *het zaet*, t.w. Isaäk en alle nakomelingen van Abraham
- 904 *ontsinne*: raak mijn verstand kwijt (vgl. r. 563)
- 905 *opt ijs leijen*: misleiden
- 906 *verdrieten* zou ook gevolgd kunnen worden door een komma, waarna achter *weijen* (r. 907) een dubbele punt zou komen; *prijs*: overwinning, goed resultaat
- 907 *inden rijs weijen*: (*lett.*: in het rijshout voedsel zoeken) vruchteloze inspanning leveren
- 908 *die rebben meten*: pak rammel geven
- 909 *versleten*: verkwist

Twijffel der beloften

- 910 Wie macht nu keeren, tis al geschiet.⁹¹⁰
 Al sou hem den moort steecken, den ouden grijsen!⁹¹¹

Temtatie des geloofs

Ten baet gheen vloecken, uwe trompet slaet ijser.⁹¹²
 Dus steeckt uwen bijser, ghij hebt cleijne macht.⁹¹³

Twijffel der beloften

- Sijn sterck gelooff verwon onse cracht.
 915 Bij daege, bij nacht noijt dies gelijcken!

Temtatie des geloofs

Want alle onse list en groote practijcken⁹¹⁶
 en heeft ons niet mogen helpen.
 Noijt dus versuft!⁹¹⁸

Twijffel der beloften

- Wee mij, arme welpen:
 ick weet niet off ick voor oft affter leve⁹¹⁹
 920 door dit bestieren!⁹²⁰

Temtatie des geloofs

En ick staen en beve
 van gramschap, noijt dus onstelt.⁹²¹

910 *keeren*: veranderen

911 *Al... steecken*: Mocht de dood hem treffen (de *al*-zin heeft hier de betekenis van een verwensing); *grijsen*: brompot (wsch., gezien *den ouden*: een bijstelling bij *hem*)

912 *uwe ... ijser*: je spreekt wartaal (gebruikelijker is: *uwen tromp* (= tong)), je kraamt onzin uit

913 *steekt... bijser*: pak je biezen

916 *practijcken*, vgl. r. 306

918 *versuft*: verslagen (zie r. 230); *welpen*, vgl. r. 668

919 *voor ... leve*, zie r. 231

920 *staen en beve*: sta te beven; in de zin kan de komma, nu achter *gramschap* (r. 921) geplaatst, ook na *beve* worden gedacht.

921 *ontstelt*: van mijn stuk gebracht

Twijffel der beloften

Ja, al ons hoope

Temtatie des geloofs

is heel gevelt,
ons schiet gewelt: ten baet snorcken noch kijven.⁹²³

Twijffel der beloften

Wadt gaen wij maecken, wadt sullen wij bedrijven?
925 Wij staen te comen in eenen soberen, poveren staet.⁹²⁵

Temtatie des geloofs

⁺Tsa, grijpt een moet, ick weet ons raet.⁹²⁶
Men moet met schande off met schade leeren.⁹²⁷
Dus laet ons uuijt den landen keeren,⁹²⁸
want meerder gelooff was noijt ghebleecken.

+63v

Twijffel der beloften

930 Dat dunckt mij best.⁹³⁰

Temtatie des geloofs

Ick weet noch treecken
die de menigen met smeecken noch bringt in smarten⁹³¹.

Twijffel der beloften

Ick, Twijffel der beloften, varriabel van harten,⁹³²
ick sal u bijblijven gelijk een clisse.⁹³³

923 *schiet*: geschiedt; *snorcken*: te keer gaan

925 *staen te*: zullen weldra; *staet*: toestand

926 *grijpt een moet*: vat moet

927 Men kan zich afvragen of *schande* en *schade* niet moeten worden omgewisseld, zodat een dubbelrijm ontstaat.

928 *keeren*: heengaan

930 *treecken*: listen

931 *de menigen*: menigeen; *smeecken*: vleien, mooiipraten

932 *varriabel*: veranderlijk

933 *u bijblijven*: bij u blijven; *clisse*: klis, klit

Tentatie des geloofs

- Tsa, vertreckt, ghij hebt een misse,⁹³⁴
 935 ghij meucht gaen elders bedrijven u cuere.⁹³⁵
 Ick sal de werrelt oock so berueren,⁹³⁶
 geestelijck en waerlijck subtijlijck betraepen.⁹³⁷
 Die thuijs verloren heeft, moet spijsckers raepen.⁹³⁸

Pausa.

Abraham

- Die den Heere vreest, wie sal hem crencken?⁹³⁹
 940 Mijn soone, wilt alle dagen gedencken
 dit goddijck werck, aen u gebleecken.⁹⁴¹

Isack

- Hoe sou mijn tonghe ten vollen uuijtspreecken
 sijn loff, Die alleen moet sijn gepresen,⁹⁴³
 Die mijn vader heeft vant verdriet genesen
 945 en mijn jonge weesen vander doot gespaert noch?⁹⁴⁵

Hier toontmen een bock, verwert in de haegen. Abraham spreeckt:

- Siet wadt Godt hier openbaert noch⁹⁴⁶⁻⁹⁵⁰
 Dusdanighe misterie noijt ogen en saegen.
 Hier hanght een bock, verwert inde haegen
 aen sijn hoornen. Dies mijn thart verblijt.⁹⁴⁹
 950 Dit sal de offerhande sijn op desen tijt,
 en voor u den doot sterven onsachtich.⁹⁵¹

934 *een misse*: tegenslag

935 *cuere*: taak

936 *berueren*: aanpakken

937 *geestelijck en waerlijck*: iedereen; *betraepen*: in de val lokken

938 *Die ... raepen*: Wie bij een grote onderneming alles verloren heeft, moet zien dat hij ergens anders zijn schade herstelt

939 Ps. 31:20-21, 115:11

941 *gebleecken*, vgl. r. 881

943 *sijn loff, Die*: de lof van Hem, Die

945 *weesen*: leven

946-950 Vgl. r. 833-838

949 *mijn*: bij mij

951 *onsachtich*: droevig, onaangenaam

Den engel

Abraham, hoort andermael Goods woorden crachtich!⁹⁵²⁻⁹⁶⁴

Godt heeft bij Hemselven geswooren:

Nu ghij uwen eenigen soon gebooren⁹⁵⁴

955 niet gespaert hebt, so sal Hij u gebenedijen
ende u zaet vermeren aen allen zijen
als de sterren des hemels - tsij u geseijt -
en ghelijck dat sant dat aen den oever leijt.

U saet sal besitten alle landen

960 ende die poorten van haeren vijanden,
en door uwen zaet, hooge van waerden,
sal gebenedijt worden al dat volck der aerden.

Omdat ghij nu sonder faelen⁹⁶³

mijn stemme gehoord hebt, so sal ick verhaelen⁹⁶⁴

965 de misterie van desen bock - hoort wel tbediet -,⁹⁶⁵
+inden doren verwert, so ghij hier siet.⁹⁶⁶

Hij betiejckent de menscheijt Christij saechtmoedich,⁹⁶⁷

+64r

Die naemaels sou hangen aenden cruijce bloedich⁹⁶⁸
met de dooren, wreet van aerde,⁹⁶⁹

970 der goddloosen, die als de onvervaerde⁹⁷⁰
sijn goddlijck woort sullen wederstaen.

Die hoornen betiejckenen - hoort mijn vermaen -⁹⁷²

die cracht sijns woorts waerachtich en bloot,⁹⁷³

want so den bock met sijn hoornen stoot,

975 so sal een waerachtich predicant tallen stonden⁹⁷⁵
niemant vreesen door swerrelts vermonden,⁹⁷⁶

952-964 Vgl. r. 856-873

954 *eenigen soon gebooren*: eniggeboren zoon

963 *sonder faelen*: zonder mankeren

964 *gehoort*: geluisterd (naar)

965 *tbediet*: de betekenis, verklaring

966 *doren*: doornen

967 *menscheijt*: mens zijn, menselijke natuur

968 *sou*, t.w. vele eeuwen na Abraham; deze Augustijnse explicatie is dus sterk gericht op het zestiende-eeuwse publiek, niet op de in r. 952 aangesproken oudtestamentische Abraham

969 *aerde*: aard

970 *als de onvervaerde*: onvervaard, zonder vrees (zie 2.3.3)

972 *vermaen*: woorden

973 *bloot*: duidelijk

975 *waerachtich predicant*: plichtsgetrouw, oprecht verkondiger van Gods woord

976 *door swerrelts vermonden*: omwille van hetgeen de wereld (men) zal zeggen

stooten en straffen de wijze deser werrelt.⁹⁷⁷

Door desen hoornen sal blijven verkerlt⁹⁷⁸

die valsche Pharazeusche generatie,⁹⁷⁹

980 die Christum, den bock, telcken spatie⁹⁸⁰

vervolgen sullen met loosse practijcken.⁹⁸¹

Maer die Christum beminnen, sullen niet wijcken

vanden bock, maer sijn stooten goetwillich verdragen.

Abraham

O wonderlijke Godt, wat hoor ick gewaegen?

985 Sijn dit u groote, verborgen secreten?⁹⁸⁵

Den engel

En gelijk ghij den bock naer u vermeten⁹⁸⁶

hier verwert siet in de doornen hangen,

die ghij sult offeren midts sdoots verstrangen,⁹⁸⁸

so sal Christus oock worden gevangen claer

990 van den Sijnen openbaer.

Abraham

O Godt, sal dit noch worden waer?

Gheen menschen verstant mach dit gronderen!⁹⁹²

Hoe! en soude ick dan mijnen soon niet presenteren⁹⁹³

als Ghijselve den doot noch sult moeten besueren!⁹⁹⁴

Den engel

995 Ghelooft, Abraham, dit sal al gebueren;⁹⁹⁵

en gelijk ghij IJsack, uwen soon, hebt gebracht

977 *stooten*: aanpakken

978 *verkerlt*: veracht

979 *die ... generatie*: de valse Farizeeërs

980 *telcken spatie*: steeds

981 *loose practijcken*: kwaadaardige streken

985 Vgl. r. 636 en 875

986 *naer u vermeten*: zoals u ziet

988 *midts sdoots verstrangen*: met de kwelling van de dood

992 *gronderen*: doorgronden

993 *Hoe*: War; *presenteren*: (aan God als offer) aanbieden

994 *besueren*: ondergaan, verduren

995 *dit*, t.w. hetgeen in r. 967 e.v. is verteld

- tot in sijn doot, en was oock doot geacht
 van u ende van hemselven mede,
 so sal Christus oock door sijn goethede⁹⁹⁹
 1000 totter doot gebracht worden voor allen menschen,
 daer alle u zaet nae sal wenschen,
 want sijn doot sal u dat leven bringen,¹⁰⁰²
 tserpent vertreden, den vijant bedwinghen.¹⁰⁰³
 Dit sal Godt ghehingen om smenschen verschonen.¹⁰⁰⁴
 1005 Slaet op, ick sal u toonen¹⁰⁰⁵
 fijguerlijck daer ick u aff hebbe verhaelt.¹⁰⁰⁶

Hier thoontmen een aent cruijs

Siet, aldus sal die schuit worden betaelt
 door de Missiam, mijn gesalffden en soone gepresen,¹⁰⁰⁸
 die toffer voor de sonden der werrelt sal wesen.¹⁰⁰⁹

Abraham

- 1010 +O Godt uijtgelesen, int hoochste gepresen,¹⁰¹⁰⁻¹⁰¹³
 gebenedijt midts desen, die ons wil genesen,
 wie soude U niet vresen, uwe groote cracht,
 die meeste van macht.

+64v

Isack

- 1015 Dies sij dij gebenedijt dach ende nacht
 van elck geslacht in hemel en aerden,

Abraham

Die mij u belofte hebt ingebracht.¹⁰¹⁶
 Dies sij dij gebenedijt dach ende nacht.

999 *door*: als gevolg van

1002 2 Kor. 5:15

1003 Gen. 3:15; *vijant*: duivel; *bedwinghen*: overweldigen, onderwerpen

1004 *gehingen*: laten geschieden; *om ... verschonen*: om de mens te redden (lett.: om wille van de verbetering van de mens)

1005 *Slaet op*: Trek open (het gordijn)

1006 *fijguerlijck*: door middel van een toog

1008 *Missiam*: Messias

1009 1 Joh. 2:2

1010-1013 Vgl. r. 844-847

1016 *ingebracht*: ingelost

Isack

Loff, eeuwige Godt, alderhoogste geacht
van elck geslacht in hemel en aerde.

1020 Hiermede uwen oorloff.¹⁰²⁰

Abraham

Die const begaerden:
dit is tslotd ons spels, gestelt opt ronste.¹⁰²¹

Den engel

Al isset simpel en cleijn van conste,
aenmerckt ons jonste en willech besueren,¹⁰²³
hoewel twerck is van cleijnen labueren¹⁰²⁴

1025 tot deser uren van ons bedreven.
Godc wil ons csaemen t'eeuwijge leven geven.¹⁰²⁶

*Het eijnde vant spel, lang 950. regulen. Volcht de conclusie vant spel.
Conclusie. Goet onderwijs eerst.*

Wel, Lust om weeten, hoe stont u dat spel aen?

Lust om weten

Voorwaer dat was een lustich vermaen.¹⁰²⁸
Mijn hert is sonder waen inden geest verheucht.

- 1020 *Hiermede uwen oorloff*: Hiermee vaarwel. Een niet ongebruikelijke, wat abrupt aandoende omslag; *Die const begaerden*: Degenen die op (rederijkers)kunst uit waren
1021 *opt ronste*: zo ongekunsteld als (ons) mogelijk was
1023 *aenmerckt ons jonste*: hebt aandacht voor ons blijk van vriendschap; *willech besueren*: bereidwillig handelen
1024 *van cleijnen labuere*: geringe inspanning
1026 *wil*: moge
1028 *lustich vermaen*: aangename, mooie aansporing

Goet onderwijs

- 1030 Uuijt dese historie raepen wij geneucht,¹⁰³⁰
die uuijt goeder deucht ons nu is geopenbaert.¹⁰³¹

Lust om weten

Wij mogen wel segghen dat Godt ons heeft bewaert,
en door gelooff verclaert des vijants listen.¹⁰³³

Goet onderwijs

- 1035 Twijffel en Temptatij, die loose arthisten,¹⁰³⁴
die hier weijnich op gisten, mosten wel swichten.¹⁰³⁵

Lust om weten

Jae, twaeren twee quade neven en nichten;¹⁰³⁶
hadden sij ijjet connen uuijtrichten off brouwen,¹⁰³⁷

Goet onderwijs

sij hadden Abraham gaern gebrocht int benouwen,
maer sijn sterck gelooff quam hem te baten.

Lust om weten

- 1040 Doe mosten die twee rijjmen de straeten¹⁰⁴⁰
en Abraham verlaeten, want sij hadden geen troeff.¹⁰⁴¹

1030 Toespeling op het devies *Wij rapen gheneucht* van De Rapenbloem uit Delft

1031 *die*, verwijzend naar *historie* (r. 1030); *uuijt goeder deucht*: uit goedheid

1033 *verclaert*, vgl. r. 823; *vijant*, vgl. r. 1003. Men kan zich afvragen of *des vijants listen* ook als oorzakelijk voorwerp bij *bewaert* (r. 1032) fungeert, behalve als lijdend voorwerp bij *verclaert*.

1034 *arthisten*: kunstenaars en geleerden; *loose*: onbetrouwbare

1035 *gisten*: bedacht waren

1036 *neven en nichten*, vgl. r. 160

1037 *brouwen*, vgl. r. 95

1040 *rijjmen de straeten*: verdwijnen

1041 *hadden geen troeff*: hadden geen sukses, verloren het spel

Goet onderwijs

+Deen was een hoer en dander een boeff;
dan men moet de Heer nemen voor sijn sterckheijt.¹⁰⁴³

+65r

Lust om weten

Nu heeft Godt sijn loff door Abraham verbreyt.
1045 Dies wij hem dancken van sijn goetheijt goedertieren.

Goet onderwijs

Op Hem moeten wij bouwen in alle manieren,
en eeuwichlijck metter harten dancken.¹⁰⁴⁷

Lust om weten

Ick twijffele niet off als wijngaertrancken¹⁰⁴⁸
heeft Hij ons, crancken, tot sijn erffdeel vercoren.

Goet onderwijs

1050 Nu, laet ons als *Pellicaennisten* niemant verstoren,¹⁰⁵⁰
maer met behooren met eeren van hier wijcken.

Lust om weten

Tis recht, want ons *Trou moet blijcken*.¹⁰⁵²
Des dancken wij gelijcken die hier sijn gecomen.

Goet onderwijs

1055 Sijnder fauten gesien, wiltse u niet beromen,¹⁰⁵⁴
wiltse sonder schromen in dasschen begraven.¹⁰⁵⁵

1043 *voor sijn sterckheijt*: om zich te versterken (zie o.a. Ps. 18:2, 28:7-8, etc.)

1047 Object *Hem* is (onjuist) samengetrokken in *Op Hem* (r. 1046).

1048 *wijngaertrancken*, vgl. r. 145 (vgl. Joh. 20:1-6)

1050 *Pellicaennisten*, vgl. r. 150; *verstoren*: in onrust brengen

1052 *Trou moet blijcken*, vgl. r. 150

1054 *wiltse ... beromen*: geef er niet hoog van op (zie ook r. 157)

1055 *Denckt... begraven*: niet meer spreken (over)

Lust om weten

Denckt, tsijn goe paerden die uuijt haerselven draven,¹⁰⁵⁶
want tgeschiet uuijt jonst tot consten fier.¹⁰⁵⁷

Goet onderwijs

Wij dancken ons mebroeders, den soeten *Negelentier*,¹⁰⁵⁸
die, goet van manier, altijd is in *Lieft bloeiende*.¹⁰⁵⁹

Lust om weten

1060 En datse al blijven in Jeucht groeiende,¹⁰⁶⁰
die van vert sijn gecomen, daer *lieft is fundament*.¹⁰⁶¹

Goet onderwijs

Tavent te seven uuren salmen spelen een esbatement,¹⁰⁶²
alle borgers en vreemden tot een recreatie.¹⁰⁶³
Hiermede bevolen Goods milde gratie.¹⁰⁶⁴

Het spel met de prologe ende de conclusie is lang tsaemen 1150. regulen.

1056 *Denckt ... draven*: Bedenk: paarden die zonder aansporing in draf gaan, zijn goed (wie zonder prikkel van buitenaf flink werk verzet, mag je niets kwalijk nemen)

1057 *jonst*: genegenheid

1058 *Negelentier*, de oude Amsterdamse kamer, met het devies In liefde bloeiende (vgl. r. 1059)

1059 *goet van manier*: goed wat zijn handel en wandel betreft

1060 *in Jeucht groeiende*, devies van de Alkmaarse kamer 't Groen lauwerier.

1061 *lieft is fundament*, devies van De witte accoleije uit Leiden

1062 *esbatement*: eig. ontspannend spel, later vooral klucht, i.r.t. spel van sinne. Gespeeld werd *Een boertige cluijt van den vloijvanger* (Hummelen 1968, 1 OG 4; zie Koster 1970, 59); de ons bekende tekst werd in Leiden opgevoerd.

1063 *recreatie*: verpozing

1064 *Hiermede bevolen*: Wees hiermee bevolen; *milde*: overvloedige

Suspecte boeken, liederen en refreinen te Gent omstreeks 1573 door W.L. Braekman

De tweede helft van de zestiende eeuw was voor de Nederlanden een bijzonder beroerde tijd. Gedurende twee periodes werd Gent toen bestuurd door de aanhangers van de nieuwe anti-Roomse religieuze stromingen. Dit was een eerste keer het geval van juni 1566 tot april 1567, het zgn. Wonderjaar. Bijna tien jaar later (1576-1584) vestigden Hembyze en Ryhove er met hun talrijke aanhangers tijdelijk een Calvinistische, theocratische republiek.

Toen het Wonderjaar ten einde liep, onderging de stad, samen met de gehele Spaanse Nederlanden, de hevige repressie van de beruchte hertog van Alva. Wanneer deze bloedige vergeldingsactie nog werd gevolgd door een sterke belastingsverhoging die aan hun materiële belangen grote schade toebracht, kwamen de onderdanen van Filips II in verzet. De handel stagneerde, de prijzen van de levensmiddelen schoten de hoogte in, het ganse land geraakte in een steeds sterker wordende staat van beroering.

In 1572, toen de onrust zijn hoogtepunt naderde, namen de Geuzen Den Briel in en werden Mechelen, Oudenaarde, Leuven en Dendermonde door de anti-Spaanse legerbenden tijdelijk ingenomen. Het noorden van Vlaanderen werd ook door steeds driester wordende invallen van de watergeuzen uit Zeeland geterroriseerd. Ook na de terugroeping van de hertog van Alva, einde november 1573, bleef de onrust voortduren⁽¹⁾.

In deze ‘beroerlycke tyden’ ontstond er te Gent naast een reformatiegezinde ook een behoudsgezinde literatuur. In beide vindt de tweespalt onder de bevolking van de Arteveldestad zijn literaire neerslag. Over het Wonderjaar is er de ‘Lamentacie van Gent’⁽²⁾ en voor

(1) V. Fris, *Histoire de Gand*. Brussel, 1913, p. 218 e.v.; J. Decavele (ed.) *Het eind van een rebelse droom*. Gent, 1984, p. 28.

(2) W.L. Braekman, ‘Anonieme “Lamentacie van Genr”. Een onbekende rederijkersballade van rond 1567’, *Jaarboek De Fontaine* 29 (1978-79), I, pp. 171-184 en R. Willemijns, ‘Geuzenballade. Een vergelijking van twee handschriften’, *Jaarboek De Fontaine* 31 (1980-81), pp. 37-44.

het bewind van Hembyze en Ryhove het ‘Beclach van Jan van Imbiese’⁽³⁾ en een belangrijke bundel politieke gedichten⁽⁴⁾.

Over het literaire leven te Gent in deze onrustige tijd zijn we slechts heel fragmentarisch ingelicht. Veel is onherroepelijk verdwenen. Soms duiken nog enkele aanduidingen, toespelingen of moeilijk inschatbare gegevens op, die zoveel losse steentjes vormen van een allicht nooit meer volledig te reconstrueren, vermoedelijk heel bonte en zeker heel boeiende mozaïek.

Zo vonden we enkele nieuwe gegevens die wel heel onverwacht opduiken in een gerechtelijk onderzoek naar valsmunterij⁽⁵⁾. Ze brengen enkele, jammer genoeg hopeloos onvolledige maar toch wel interessante elementen aan, die ons alvast doen inzien hoeveel er over deze tijd te Gent reddeloos is verloren gegaan.

Valsmunters voor het gerecht

Omstreeks 1570 verbleven er te Gent heel wat vreemdelingen, die zich om de ene of andere reden in deze stad waren komen vestigen.

Zo kwam aldaar in 1571 een zekere Gheeraert Leemputte aan en betrok een woning ‘voor het Ste Jacobs Kerchhof’, het nu verdwenen kerkhof rond de St.-Jacobskerk. Hij was geboren te Herentals, had enige tijd te Antwerpen verbleven en oefende daar, zoals trouwens ook te Gent, het beroep uit van ‘metaelen ofte koperen cnoppen te slaene ofte makene’. Hij had blijkbaar grootse plannen want, pas in de Arteveldestad aangekomen, zocht hij reeds helpers om zijn bedrijf uit te breiden, specialisten om de nodige matrijzen te maken en handelsreizigers om zijn produkten elders in het land te gaan verkopen.

Daar hij met de lokale Gentse toestanden niet vertrouwd was, zocht hij echter in de eerste plaats een geschikte tussenpersoon om hem in contact te brengen met mogelijke medewerkers.

Hij ontmoet een ambitieuze en handige jongeman, een zekere Johannes Buusterman, de zoon van Meester Joos. Johannes - Hans-

(3) Fr. De Potter, *Chronijke van Ghent door Jan van de Vivere*. Gent, 1885, pp. 279-297.

(4) Ph. Blommaert, *Politieke Balladen, Refereinen, Lieder en Spodichten der XVIe eeuw* (Mij der VI. Bibliophilen, 2e serie, nr. 7). Gent, s.d. Vgl. D. Coigneau, ‘Literatuur en Pennestrijd’, in: J. Decavele (ed.), *Op. cit.*, pp. 91-94.

(5) RA Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 8557.

kin voor de vrienden - is ongeveer twintig jaar oud en ongehuwd. Hij voorziet in zijn levensonderhoud met handel te drijven: 'hem gheneert hebbende met coemmerce'. Verder zullen we zien dat ook de nieuwe religie, de protestantse onorthodoxe stromingen, hem en zijn vrienden niet onberoerd hadden gelaten.

Dit handig Hanskin brengt Leemputte in contact met Ysenbrant vanden Broucke, een 'zeluer smet van sijn ambachte' die, te 's-Hertogenbosch geboren, pas enkele maanden te voren eveneens te Gent was komen wonen. Deze stemde ermee in de matrijzen of gietvormen te maken voor het knopmakersbedrijf.

Andere personen die door Hanskins bemiddeling werden ingeschakeld in het bedrijf, waren David vander Straeten, een dertigjarige klusjesman die in het Prinsenhof woonde. Hij was eigenlijk metselaar van beroep maar 'omme den quaden tijt' was hij werkloos en probeerde dan maar aan de kost te komen met het opknappen van allerlei karweitjes. Hij is dan ook blij als hem wordt voorgesteld 'cnoppen te makene in opdracht van Leemputte'. Dat is ook het geval voor Lauwereins van Hauweghem, die 'secht noynt gheen ambacht gheconst thebbene' en zich 'gheneert somtyts met lochtinc delfuen⁽⁶⁾, somtyts met bootschepen te doen'. Ook hij wordt in dienst genomen door Leemputte 'vpt pretext dat hij hem coperen knoppen' zou maken. Het woord 'pretext' of voorwendsel wijst erop dat Lauwereins al gauw door had dat er in feite wat anders gaande was.

Wouter van Loosvelt, nog een 'vremdelinc', wordt met de verkoop belast, o.m. te Axel en te Deinze.

De reeds genoemde Lauwereins van Hauweghem woonde met zijn vrouw Cathelina op de Tichelrei, waar ze een deel betrokken van het huis van Jan Morel, een Franssprekende vreemdeling. Leemputte belooft aan Lauwereins dat hy 'hem wel te wercke stellen zoude' op voorwaarde dat hij, Leemputte, een kamer mag huren bij het gezin Van Hauweghem. Dit wordt toegestaan en op die kamer komt Leemputte geregeld werken. Dit is een opvallend feit, aangezien Leemputte toch normaal zijn bedrijf in zijn eigen huis had kunnen uitoefenen. Het maakte Catharina dan ook nieuwsgierig en eens, zo getuigt ze later, toen ze onverwacht op de kamer van Leemputte kwam, zag ze hem daar 'perssen zelueren penningen'.

Toen bleek dat het hele knopmakersbedrijf van Leemputte in feite een dekmantel was voor een valsmunterij op grote schaal. De zil-

(6) *lochtinc delfuen*: moestuinen om te spitten.

versmid, Ysenbrant vanden Broucke, had immers gietvormen geleverd, waarin men munten kon namaken. Een voor de hand liggende activiteit, vermits het gieten van knoppen in koper of zilver en het gieten van munten uiteraard zeer nauw verwant zijn.

Hoe de hele valsmunterij aan het licht kwam weten we niet maar reeds in februari 1572 (o.s.) wordt de zaak voor de Raad van Vlaanderen gebracht en is het gerechtelijk onderzoek volop aan de gang. De ‘brains’ achter de zaak, Gheeraert Leemputte, had echter bijtijds lont geroken en was ondertussen spoorloos verdwenen. Wellicht was hij naar een andere stad getrokken om daar zijn geluk nog maar eens te beproeven. Zijn vrouw had hij echter te Gent achtergelaten.

De medewerkers worden duchtig op de rooster gelegd door het gerecht om na te gaan in hoeverre ze wisten dat Leemputte in feite helemaal geen knoppen maakte maar een ‘valsch muntenare’ was. De meesten verklaren dat ze dat helemaal niet wisten. Zo verklaart zelfs Maryke, de te Luik geboren echtgenote van Leemputte, dat ze haar man heeft zien ‘gieten gesmolten materie tusschen twee viercante witte steenen, zekere platen vande zelue materie, zonder te wetene wat dat was’. Anderen beweren dat zij echt in de overtuiging verkeerden dat Leemputte alleen maar knoppen maakte.

Hanskin Buusterman weet natuurlijk ook nergens van, maar de magistraten van de Raad van Vlaanderen bevelen een ‘scherp examen’, de pijnbank, om achter de waarheid te komen. Hanskin komt het eerst voor deze behandeling aan de beurt, maar de jongeman houdt zich heel flink. Ook als hij ‘ontcleet sijnde ende liggende vpde banck’ ondervraagd wordt, houdt hij vol ‘noynt anders hebbende sien wercken dan de stoffe te menghelen omme cnoppen te makene’. Ook verdere foltering kan hem daar niet van afbrengen.

Maar dan komt Ysenbrant vanden Broucke, de zilversmid, aan de beurt. Eerst houdt ook hij zich kloek, maar na enige aandrang gaat hij jammerlijk door de knieën en het duurt niet lang of hij legt volledige bekentenissen af. Hij geeft toe wel geweten te hebben dat Leemputte valse munten goot, maar ontkent dat Hanskin dat eveneens zou geweten hebben. Als deze laatste in de buurt was, waren Leemputte en Ysenbrant steeds ‘int latijn conuerserende’, zodat Hanskin niet wist waarover ze het hadden.

Deze conclusie is heel merkwaardig. Vooreerst blijkt eruit dat zowel de zilversmid als de knopmaker-valsmunter gestudeerde lieden waren

die in het Latijn konden converseren. Verder is het wel eigenaardig dat Hanskin, de zoon van Meester Joos Buusterman, die taal zelfs niet passief zou gekend hebben. Of dachten de zilversmid en Leemputte dat alleen maar, omdat Hanskin deed alsof hij die taal niet kende en zich aldus niet diende te compromitteren?

Ook de magistraten hadden daarover blijkbaar wel enige twijfel. Ze geven, wel wat onverwacht, opdracht een huiszoeking bij Hanskin te verrichten.

De resultaten ervan zijn heel interessant, alhoewel er geen spoor werd gevonden dat erop had kunnen wijzen dat Buusterman junior van de valsmunterij op de hoogte was. Wel blijkt er uit dat de jongeman ook met het protestantse milieu te Gent allerlei betrekkingen onderhield en niet onverschillig stond tegenover de literaire produktie van zijn tijd.

Zeggen we echter nog even, vooraleer dit aspect te belichten, dat we niet weten hoe het met de valsmunters is afgelopen. De ‘sententies’ of vonnissen die door de Raad van Vlaanderen gedurende deze periode zijn uitgesproken, bleven niet bewaard.

Bij Bernardus de Jonghe lezen we dat op 17 april 1573 op het Veerleplein ‘bij sentensie van de Raedt van Vlaenderen (werden) opgehangen twee personen met valsche Munten behangen, de welke zij langen tijd hadden uyt-gegeven’⁽⁷⁾. Slaat dit op het geval dat ons hier bezighoudt?

Geuzenboeken en rederijkers

Door de huiszoeking bij Hanskin krijgt de zaak van valsmunterij onverwacht ook een andere, literaire dimensie. Deze connotaties laten toe enkele nieuwe gegevens toe te voegen aan de slechts heel fragmentarisch bekende en bewaarde geschiedenis van de rederijkers te Gent in deze woelige periode.

Bij die huiszoeking vond men vooreerst een boekje ‘gheintituleert *Catechismus*’. Als hem de onvermijdelijke vraag wordt gesteld hoe dit werkje in zijn bezit kwam, zegt Hanskin dat hij het kreeg van een zekere Willem vanden Steene, ‘als hij daar schole ghinck’ en dat hij helemaal niet wist dat het bezit ervan ‘verboden zoude wesen’.

(7) B. de Jonghe, *Ghendtsche Geschiedenissen*. Gent, 1752, I, p. 212.

Deze schoolmeester hield zich dus ook wel met de religieuze knelpunten van die tijd bezig.

In de Index van de Leuvense theologische faculteit uit 1546 treft men onder de verboden boeken ook de door Marten Micron geschreven *Eenen cleenen catechismus oft onderwijs ende fundament des christelichen gheloofs* aan en in de vermeerderde Index van 1558 Jan Laski's *De catechismus oft kinder leere, diemen te Londen in die Duytsche ghemeynte es ghebruyckende*⁽⁸⁾, naast andere, gelijkaardige werkjes, waaronder de Catechismus van Genève. In de Antwerpse Index van 1570 staan niet minder dan zeven verschillende boekjes met titels als *Catechismus oft onderwijsinge...*, *Eenen kleinen Catechismus*, of *Den corten Catechismus*, enz.⁽⁹⁾. Het is dan ook niet mogelijk met enige zekerheid te bepalen welke catechismus het precies was die bij Hanskin werd aangetroffen.

Verder vond men bij hem ook het *Nieuwe Testament*. Hij verklaart dat hij er een zekere Jacob vande Weghe, nu ook 'ghevanghen hier int hof', in zag lezen en dat hij het boek van hem in leen heeft gekregen.

De eerste gedrukte Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament die door de plakaten werd verboden, is die welke door Adriaen van Bergen in 1523 en 1525 te Antwerpen was op de markt gebracht⁽¹⁰⁾. In de Index van 1546 wordt een lijst van niet minder dan zestien drukken van het *Nieuwe Testament in Duytsche* verboden. Ze werden te Leiden maar overwegend toch te Antwerpen gedrukt tussen 1528 en 1545. Ook de Antwerpse Index van 1570 en van 1571 vermeldt ze, nu aangevuld met nog enkele andere⁽¹¹⁾.

Ook hier is het dus onmogelijk precies te achterhalen welke druk Hanskin in huis had. Bovendien is het niet zo zeker dat het wel om een Nederlandstalige bijbel ging. Als het een Latijns werk was zou men toch allereerst moeten denken aan een exemplaar van de uitgave

(8) Fr. H. Reusch, *Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*. Tübingen, 1886, p. 69, en J.M. De Bujanda, *Index de l'Université de Louvain, 1546, 1550, 1558*. Genève, 1986, pp. 360-61. Laski's *catechismus* was door Jan Utenhove in het Nederlands vertaald. In 1542 vaardigde de Gentse magistraat een mandement uit: 'Hoe dat t'onser kennesse commen es datter in de stad van Antwerpen es eenen Mateeus Crom die gheprent oft doen prenten heeft veel bouxkins, ghenaeemt Kinder-leeringhe, dat men die bringhen soude in de handen vanden heere...' (*Memorieboek der Stad Gent* (My. der VI. Bibliophilen, 2° Serie, nr. 15). Gent, 1854, II, p. 226).

(9) Fr. H. Reusch, *Op. cit.*, p. 310 en J.M. De Bujanda, *Op. cit.*, p. 186.

(10) Fr. H. Reusch, *Op. cit.*, p. 25.

(11) Fr. H. Reusch, *Op. cit.*, pp. 34-35.

van het Nieuwe Testament die door Robertus Gualterus (Robert Wouters) en Erasmus vander Eecke (Verreeckens of Querceus) in 1546 te Gent werd gedrukt⁽¹²⁾.

Een derde boek dat bij Hanskin wordt gevonden is *Een gants duylich ende bescheyden antwoord*. Het gaat wel om een reformatorisch pamfletje maar bij de lijsten van verboden boeken en elders heb ik deze titel niet aangetroffen.

Bovendien vond men bij Hanskin een manuscript met allerlei gedichten, liederen en refreinen. Hieronder door de magistraten ondervraagd, getuigt hij wat volgt:

Zeght voorts dat alle de liedekens, briefuen ende andere refereijnen, bij ons aan hem getoocht, ghescreuen zijn bij der handt (zoo hem dinckt) vanden voors. Jacob, gheexcepteert tliedeken beghinnende: 'Broeders ende zusteren', twelcke ghescreuen es bij hem die spreckt. Ghevraecht waeromme, hij die spreckt, tvoorn. liedeken ghescreuen heeft, zecht gheweest thebbene ten versoucke van Jacob vande Weghe, mits hij, Jacob, anmerckte dat hij, depositant, correct was in 't spellen ende int scrijuen, ontkennende voorts dat hij met den voorn. Jacob yet ghelesen ofte ghesproken zoude hebben wesende contrarie de roomsche ende catholicker kercke mitsgaders oock de misterien van dien. Ende ghevraecht zijnde waeromme dat hij tvoors. liedeken beghonnen scrijuen heeft, wel wetende dat quaet was, verclaerst dat hij in tbeghinsel niet en wiste dat quaet was, maer bevindende int scriuen dat tzelue niet dauchdelick [*sic*] en was, zoo en heeft hij tzelue niet volscreuen; niet kennende bij wiens handt tliedeken ghescreuen es 'alle mijn gheclach etc.', noch oock het liedeken beghinnende: 'Christen lieden' ende een ander liedeken: 'Een liet wil ick gaen zinghen etc.', als tghescrijfte van dien niet kennende.

Dit handschrift was wel een verzameling van liederen, gedichten en brieven (op rijm?) die door verschillende dichters was geschreven, misschien ook ten dele of geheel gecopieerd uit bestaande gedrukte

(12) A. Schouteet, 'Dokumenten betreffende de Brugsche Drukkers uit de 16e eeuw', *Hand. van het Genootschap voor Gesch. te Brugge*, LXXXIV (1947), II Erasmus vander Eecke, 145-172, en J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt vóór 1600... Centr. Bibi. van de Rijksuniv. Gent*, Gent, 1979, II s.v. *Verreecke*.

werkjes. Toch lijkt het waarschijnlijk dat een overigens geheel onbekend gebleven Jacob vande Weghe alvast van een paar teksten de auteur geweest is.

De *incipits* van de enkele liederen die vermeld worden - er zullen er in het handschrift wel meer hebben gestaan - zijn zo kort en zo algemeen dat de identificatie er sterk door bemoeilijkt wordt. Het verlies van deze bundel liederen kan alleen maar worden betreurd, des te meer daar, met uitzondering van één lied, ik ze tevergeefs elders heb gezocht⁽¹³⁾.

Het ene lied dat ik wel kon vinden, begint 'Broeders en susters'. Wieder vermeldt zes liederen die aldus aanvangen⁽¹⁴⁾.

Zo is er het lied: 'Broeders en susters Christi wtvercoren' dat als stem wordt aangehaald in *Een nieu liederboeck* van 1562⁽¹⁵⁾. Een ander lied dat begint met 'Broeders en susters, en vreest niet...' komt ook als stem voor in 'Een schoon ny liedt. Van die eedele... heeren, diemen, die guesen, ofte guyten, noemt' dat als los blaadje verspreid werd⁽¹⁶⁾. Het lied zelf komt o.a. voor in *Veelderhande Liedekens* (1569)⁽¹⁷⁾:

Broeders en Susters, en vreest niet,
al zijt ghij hier in dit verdriet
al om Gods Woort,
Ghy moet doch met ghewelde siet
door de enghe poort, *enz.*

Nu verwacht men natuurlijk dat de magistraten Jacob vande Weghe zelf in verband met dit manuscript zouden aan de tand voelen. Deze Jacob was immers gemakkelijk te bereiken vermits in het hierboven geciteerd verslag van de ondervraging van Hanskin Buusterman expliciet vermeld wordt dat Jacob toen ook in de 'cipierage'

- (13) Een lied dat begint: 'Een liet wil ick gaen zinghen' komt wel voor in Hs. 1726 van de Universiteitsbibliotheek Gent (fols. 198v-199r), maar het dateert uit de zeventiende eeuw en lijkt een onschuldig, vroom 'orlofs liet' te zijn.
- (14) F.G. Wieder, *Schriftuurlijke Liedekens*. 's-Gravenhage, 1900.
- (15) Zie Ph. Wackernagel, *Lieder der niederlndischen Reformierten*. Franckfurt a.m., 1867, p. 16.
- (16) E. Cockx-Indestege en G. Glorieux, *Belgica Typographica 1549-1600*. Nieuwkoop, 1968, I Bibliotheca Regia Bruxellensis, nr. 4302.
- (17) Herdrukt door Ph. Wackernagel, *Op. cit.*, nr. 53, p. 125.

was opgesloten. Eigenaardig genoeg gebeurt dit niet, althans voor zover bekend. Van deze Jacob vande Weghe is trouwens nergens anders een spoor te vinden. Alleen lijkt het vermoeden gewettigd dat hij was opgesloten geworden wegens zijn verdachte religieuze opvattingen en activiteiten.

Hoe fragmentarisch onze informatie ook is, toch blijkt er wel duidelijk uit dat Hanskin Buusterman, Jacob vande Weghe, de schoolmeester Willem vanden Steene, misschien een verwant van de Gentse drukker Jan I van den Steene (1552-1576), en nog een paar anderen, behoorden tot een groep van Gentse reformatiegezinde intellectuelen. Ze hebben ook enige literaire activiteit aan de dag gelegd, waarvan de neerslag o.m. te vinden was in het handschrift dat door de Raad in beslag was genomen en wellicht als niet ‘dauchdelick’ en verdacht vernietigd werd.

Hanskin Buusterman had met deze reformatiegezinden contact en werd door hen wegens zijn spellingvastheid en vaardige hand bij gelegenheid als copist gebruikt.

Daarmee was de Raad echter met Johannes Buusterman nog niet klaar. Zo komt de reeds hierboven genoemde Lauwereins van (H)auweghem verklaren dat hij Hanskin eens heeft horen zeggen ‘dat hij ghenouch ghebiecht was’ en dat hij voortaan zou ‘wel ten helegghen sacramente gaen maar niet te biechte, want ick hebbe ghenouch ghebiecht gheweest voor den heeren’.

Het Raadsel van de drie ratten

Ook heeft Lauwereins Hanskin ‘hooren gheuen een gheraetsel van drije ratten’. Dit raadsel wordt door Lauwereins, duidelijk onvolledig, als volgt weergegeven:

deene ratte hadde ghegeten spaus bullen ende dandere hefte vppe sduuels stert, waer onder alle de papen zitten, bedie(de)nde de messe, ende zeggende dese naervolghende worden: *veni inuisibile hoc sacrificium*, bedie(de)nde tzelue in tvlaemsche: ‘gaet inuisibele datmen hu niet en ziet’ [*sic!*].

Raadsels waarin ‘papen’ en de ‘messe’ in combinatie met de duivel voorkwamen, vonden de magistraten natuurlijk wel heel verdacht. Lauwereins deelde duidelijk hun mening en we kunnen hem geen ongelijk geven.

Als Buusterman junior met deze getuigenis wordt geconfronteerd, geeft hij toe dat hij ‘tgeraetsel vanden drie ratten verhaelt ende ghesproken heeft present Jacob ende andere twee mannen persoonen die hem quamen besoucken’.

Hij lijkt dus te willen suggereren dat de drie ratten toespelingen waren op deze drie bezoekers. Over de verwoording van het ‘gheraetsel’ echter is hij het niet eens met de versie die door Lauwereins was gegeven. Hij zegt dat in het raadsel

de js^{te} ratte hat [at] de bullen ende zeghelen vanden paus en de iii^{de} ratte zeeckte tvagsel daer vuyjte, maer en es niet indachtich dat hij zejide dat de derde [lees: *tweede*] ratte vphief den stert vanden duuele ende dat hieronder saeten de papen ende priesters.

Wat betreft de uitspraak over het ‘ghenouch ghebiecht’ zijn, die ontkent hij ooit gedaan te hebben.

Ook hier blijven allerlei vragen onbeantwoord. Wat is er verder met Hanskin gebeurd? Werd de zaak in de doofpot gestopt wegens vader Buusterman? Allerlei veronderstellingen zijn mogelijk daar alle verdere gegevens over de zaak ontbreken.

Het ‘gheraetsel’ van de drie ratten is echter duidelijk anti-Rooms van strekking. De pauselijke bullen, de papen en de mis en het vagevuur worden belachelijk gemaakt.

Deze anecdote moet in de tijd heel bekend zijn geweest. Dit kunnen we opmaken uit een refrein dat voorkomt in een handschrift met ‘Spelen van Sinne en Refereynen’ dat tussen ca. 1530 en 1560 werd aangelegd⁽¹⁸⁾. Hierin komt een refrein voor met als stok: ‘ic hout al voor cluchten/sout ooc moghen waer // sijn’⁽¹⁹⁾.

Een ‘avontuerlick rijterken’ op ‘de maerct staende om syn ghewin’ dist aan drie minderbroeders een fantastisch verhaal op. Matthijs de fluijter, een verbastering voor Martin Luther, was dood, maar in zijn kist vond men niets ‘dan drij felle ratten’. De eerste trok naar Rome en heeft daar alle bullen en aflaatbrieven van de paus in stukken ‘ghescuert’, de tweede heeft deuren, sloten en grendels van

(18) K.B. Brussel, Hs. II 129. Zie D. Coigneau, *Refreinen in het Zotte bij de Rederijckers*. Gent, 1980, I, pp. 73-74 en II, p. 327.

(19) C.G.N. De Vooys, ‘Een onbekende verzameling refreinen uit de eerste helft van de zestiende eeuw’, *Ned. Archief voor Kerkgesch.* 21 (n.s.) (1928), pp. 191-232. De tekst is er afgedrukt op pp. 202-204.

alle kloosters ‘al in sticken gheknaecht’. De derde rat ‘spronc ten kisten wt’ en wroette zo diep in de aarde dat ze de ‘poorte vant vagevier heeft ghereyct’. De tallozen die daar waren opgesloten riepen hoopvol: ‘mach den ghecruysten Godt weer daer sijn?’. Neen, riep de rat, en heeft daarop ‘tvagevier reyn wt gheseyct...’, het vuur geblust door er op te urineren.

Anna Bijns kende deze anti-katholieke anecdote blijkbaar ook, daar ze er in een van haar Refreinen aan refereert: ‘Tot dat de ratten de helle uut pissen,/ Diet vaeghevier uut pisten...’⁽²⁰⁾. In het Geuzenliedboek wordt er eveneens een allusie op gemaakt in een lied waar eveneens sprake is van ‘het vagevuur uitpissen’⁽²¹⁾.

Hanskin Buustermans raadsel is zonder twijfel een variant van dezelfde anecdote, waarbij de tweede rat, in plaats van de kloosters aan te vallen, de staart van de duivel opheft en daaronder de papen vindt. Daarmee, zo wordt in de tekst gezegd, is ‘de messe’ bedoeld.

(20) A. Van Elslander, *Het Refrein in de Nederlanden tot 1600*. Gent, 1953, pp. 175-76, en D. Coigneau, *Op. cit.*, II, p. 327.

(21) E.T. Kuiper en P. Leendertz jr., *Het Geuzenliedboek*. Zutphen, 1924-25, I, p. 180, v. 69.

‘Dit waerck wilt loden’. Ter herdenking van dr. J.B. Drewes door Dirk Coigneau

In 1979 werd dr. J.B. Drewes door de Raad van De Fonteine als buitenlands corresponderend bestuurslid verkozen ter vervanging van dr. L.M. van Dis (1904-1973).⁽¹⁾ Dr. Drewes is, bijna 87 jaar oud, op 18 juli 1994 overleden. Het hier volgende ‘in memoriam’ had niet geschreven kunnen worden zonder de bijdrage van drs. Arie de Ru, die in het lexicologische tijdschrift *Trefwoord* een boeiend overzicht van Drewes' leven en werkzaamheden schetste en een ‘Lijst van aangetroffen openbare publikaties van J.B. Drewes’ samenstelde.⁽²⁾

Jacobus Bernardus (roepnaam: Jaap) Drewes werd op 20 december 1907 te Amsterdam geboren. Van 1926 af studeerde hij aan de Universiteit van zijn geboortestad Nederlandse taal- en letterkunde en algemene taalwetenschap.⁽³⁾ Na zijn studies werkte hij als leraar Nederlands, eerst aan het Instituut Hommes in Hoogezand, later aan de gemeentelijke Handelsdagschool in Amersfoort. Tijdens de oorlog was Drewes, vooral op ambtelijk en administratief niveau, intensief bij het verzet betrokken, onder meer als (mede-)redacteur van het *Oranje-bulletin* en het daaruit afgesplitste tijdschrift *Het Baken*. In

- (1) Zie *Jaarboek De Fonteine* 1978-1979, deel 1, pp. 3-4.
- (2) ‘Een hekel aan fantasie. Over J.B. Drewes (1907-1994)’, in *Trefwoord* 10 (1995), pp. 62-80. Uitvoeriger nog dan in deze bijdrage belichtte De Ru Drewes' bemoeienissen met rederijkerstaal en synchrone lexicografie in een voordracht gehouden op 19 oktober 1994 voor het Matthias de Vries-genootschap; schrijver dezes dankt de auteur voor de mededeling van de ongepubliceerde tekst. Zie verder nog C.A. de Ru, *Credo*. Rotterdam [1994], pp. 6-10.
- (3) Twee van Drewes' collegedictaten bevinden zich in de bibliotheek van de Vakgroep Nederlandse Literatuur van de Universiteit Gent. Zij maken er deel uit van een verzameling documenten en boeken die de Vakgroep in 1995-96 door bemiddeling van drs. De Ru vanwege de familie uit Drewes' nalatenschap mocht ontvangen. De dictaten bevatten nota's over Middelnederlandse literatuur en hekeldichten van Vondel, opgetekend tijdens het ‘Dinsdagmiddagcollege’ van prof. F.A. Stoett in de jaren 1926 tot 1929. De genoemde verzameling is door D. Coigneau geïnventariseerd in *Uit de nalatenschap van dr. J.B. Drewes* (brochure Vakgroep Nederlandse Literatuur, UG).

Het Baken (1945-46) heeft Drewes twee bijdragen aan ‘Het Wilhelmus’ gewijd. Het was op deze zestiende-eeuwse tekst dat hij in 1946 ook bij Donkersloot in Amsterdam promoveerde. Naast de volledige studie, getiteld *Wilhelmus van Nassouwe. Een proeve van synchronische interpretatie*, verscheen in hetzelfde jaar 1946 en bij dezelfde uitgever, Elsevier, nog een verkorte versie van dit proefschrift, onder de titel *Het Wilhelmus. De geestelijke achtergrond van ons volkslied*. In beide boeken luidt de laatste paragraaf:

Rood-wit-blauw en ons *Wilhelmus* zijn de levende symbolen van ons nationale leven. Wie de tonen van het *Wilhelmus*, uit de vrije wereld tot ons gezonden tijdens de gruwelijke bezetting, heeft gehoord en wie de wemeling van het rood-wit-blauw in de straten van het bevrijde land heeft ingedronken in het voorjaar van 1945, heeft de binding en de macht van het nationale ervaren. Een geweld waar wij machteloos tegenover staan. Moge deze studie, vóór de oorlog begonnen, dóór de oorlog afgebroken en na de oorlog voltooid, er toe bijdragen het bindend element van ons nationale leven bij uitnemendheid beter te doen kennen.⁽⁴⁾

Drewes heeft dus over ‘ons’ *Wilhelmus* willen schrijven, over een levend, collectief bezit, dat, naar zijn eigen woorden, ook als ‘het meest besproken’ voortbrengsel van onze zestiende-eeuwse literatuur beschouwd kan worden.⁽⁵⁾ Aansluitend bij dit discours heeft hij echter evenzeer, streng en onverbiddelijk, gekozen voor een bijdrage tot de kennis van ‘ons volkslied’ volgens de ‘werkwijze der wetenschap’, dit wil zeggen, volgens een bewust beredeneerde methode. Zijn methode is die der synchronische interpretatie, welke de tekst consequent vanuit de tijd van ontstaan, de taal van de zestiende eeuw en de geestesgesteldheid van de dichter wil begrijpen.⁽⁶⁾ Met name de

(4) *Wilhelmus van Nassouwe...*, Amsterdam [enz.], p. 261; *Het Wilhelmus...*, Amsterdam [enz.], p. 146.

(5) *Wilhelmus van Nassouwe*, p. 51.

(6) *Wilhelmus van Nassouwe*, p. 243 en Inleiding. ‘Streng en onverbiddelijk’ is Drewes vooral tegenover commentatoren en vertalers (met name vooral P.N. van Eyck en P.J. Meertens) die onvoldoende vertrouwd blijken te zijn met het zestiende-eeuwse taal- en stilsysteem of die geen rekening houden met het zinsverband (vgl. o.a.: pp. 72-4; 95, noot 1; 205; 209; 258, noot 24; 273-4, nr. 44); op p. 74 (noot 1) karakteriseert hij hun werkwijze met de termen ‘lexicologische grabbeltonmethode’ en ‘sla-maar-wat-op-uitet-woordenboek-vertalingen’; vgl. ook zijn vergelijking met een atts die maat lukraak op elke lichaamsbult boter smeert in *Het Wilhelmus...*, p. 58. De polemisch-spottende toon die Drewes' betoog speelse levendigheid, pit en duidelijkheid verleent (vgl. ook later nog zijn typering van J. van Mierlo als ‘directeur van de “Vereniging voor onderzoek naar het onbekende geestelijke vaderschap”’ in *Jaarboek De Fontaine* 1968, p. 80), werd niet altijd door iedereen gewaardeerd: C.B. van Haeringen (1946) en A.J. Veenendaal (1954) bijvoorbeeld vonden Drewes' aanpak respectievelijk ‘onbehoorlijk van toon’ en ‘weinig hoffelijk’ (*De Nieuwe Taalgids* 39 (1946), p. 189 en J. de Gier (ed.), *Het Wilhelmus in artikelen. Een bundel herdrukte studies over het Wilhelmus*. Utrecht 1985, p. 74; vgl. nog H. Bonger (1979), bij De Gier, p. 172).

‘Uitleg’ op basis van bredere syntactisch-stilistische excursies binnen het zestiende-eeuwse Nederlands leverde vaste bouwstenen op, waarmee het latere *Wilhelmus*-onderzoek, tot en met de nieuwste doctorale dissertatie die in 1996 verscheen, zijn voordeel wist te doen.⁽⁷⁾

Maatschappelijke betrokkenheid en kennisbevordering middels methodisch inzicht vormen de lijn waarop ook Drewes' verdere werkzaamheid spoort. Van het eerste getuigen onder andere het mandaat dat Drewes in de jaren na de oorlog als gemeenteraadslid in Amersfoort voor de PvdA vervulde, evenals, van 1952 af, zijn activiteiten en publicaties als directeur ‘Vorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs’ op het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, professionele taken welke vooral betrekking hadden op zaken als de positie van het openbaar onderwijs, de rechtspositie van de leraar, de lerarenopleiding, de bijscholing van leraren en het talenonderwijs. Van Drewes' systeemgerichte wetenschappelijkheid getuigen zijn bijdragen tot de lexicografie van het moderne Nederlands en zijn filologische studie van de rederijkerstaal en -literatuur.

Als lexicograaf van het moderne Nederlands heeft Drewes zich vooral uit kunnen leven in bewerkingen van Koenens *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal*: na zijn eerste, nog slechts gedeeltelijke herziening voor de 26ste druk in 1966, verscheen in 1974 de geheel door Drewes bewerkte zevenentwintigste druk, en

(7) Zie A. Maljaars, *Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie*. Kampen 1996, pp. 18, 20-1, 124 (noot 184), 131-2, 138 (noten 249 en 250), 175, 190-3, 198 (noot 174), 212, 290 (noot 7), 331 - een en ander neemt niet weg dat Maljaars, met name in zijn pleidooi voor een vroege datering, ook tegen Drewes oponeert: zie pp. 53 (noot 137), 55 (noot 142), 155, 168-70, 207, 212-5 (hier, naar mijn idee, vanuit een al te exclusieve omschrijving van het begrip ‘rederijkerslied’), 332-3 -; zie ook de dissertatie van Ad den Besten, *Wilhelmus van Nassouwe. Het gedicht en zijn dichter*. Leiden 1983, pp. 32, 41 (noot 22), 45 (noot 66), 52, 58, 109, 147 - zwakke, ongemotiveerde opposities op pp. 137 (noot 16) en 186-7 -; vgl. nog bij De Gier, *Het Wilhelmus in artikelen...*, pp. 74-5, 77, 84 (noot 49), 147, 162-3, 190-1, 222, 248 (noot 7), 261, 263, 265, 270, 275 (noot 11), 176 (noot 16), 291, 295, 327-8, 330, 335.

wat oorspronkelijk als een bewerking voor de 28ste druk van het *Handwoordenboek* bedoeld was, groeide door zijn aanvullingen uit tot een afzonderlijke *Grote Koenen* (= *Wolters' Woordenboek Eigentijds Nederlands, Grote Koenen*), waarvan de eerste druk in 1986 het licht heeft gezien.

De taal en de literatuur van de vijftiende en zestiende eeuw hebben Drewes, ook na zijn *Wilhelmus*-onderzoek, niet meer losgelaten. Tussen 1955 en 1984 (in 1987 werd Drewes getroffen door een beroerte, waar hij niet meer geheel van zou herstellen) verscheen een dertigtal artikels waarin hij zijn licht over rederijkersteksten liet schijnen. Bij voorkeur richtte hij zijn veelomvattende blik op toneelteksten, met name de *Elckerlijc*, de spelen van Cornelis Everaert en de spelen van de Gentse wedstrijd van 1539.⁽⁸⁾ Sommige lezers zullen zich nog het in 1980 verschenen *Fonteine-Jaarboek* 1978-1979 met Drewes' indrukwekkende, even uitvoerige als fundamentele artikel over 'Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne' herinneren.⁽⁹⁾ Daarnaast bevat ook *Jaarboek* 1968 twee belangrijke bijdragen van Drewes: een over 'Den Spieghel der Salicheit van Elckerlijc als allegorisch stuk' en een andere over een in het *Jaarboek* 1967 door P.J. Meertens uitgegeven 'esbatement ter ere van keizer Karel V'.⁽¹⁰⁾ Het gaat in de drie *Fonteine*-bijdragen om typische Drewes-publicaties, dit wil zeggen, om goed gedocumenteerde filologische artikels met kritische aantekeningen en correcties bij bestaande commentaren en vertalingen, en met aanwijzingen ter bevordering van een beter tekst- of genrebegrip, dit laatste vooral in de vorm van expliciete beschouwingen en adviezen van methodologische aard en verwijzingen naar 'onmisbare' literatuur. Deze van een grote betrokkenheid bij het rederijkersonderzoek getuigende combinatie

(8) Uit de nalatenschap van Drewes bevinden zich in de bibliotheek van de Vakgroep Nederlandse Literatuur van de Universiteit Gent (zie noot 3) onder meer een lexicografisch apparaat, in de vorm van een doos met fiches, op de spelen van Everaert en de met velerlei aantekeningen geardeerde uitgaven van *Elckerlijc* (ed. R. Vos), de *Spelen van Cornelis Everaert* (ed. J.W. Muller en L. Scharpé) en *De Gentse Spelen van 1539* (ed. B.H. Erné en L.M. van Dis).

(9) *Jaarboek De Fonteine* 1978-1979, deel I, pp. 5-124. Het is op dit artikel dat de heer M. Van den Abeele, drukker van het jaarboek, in 1981 in zijn tafelrede bij de viering van prof. A. van Elslanders zestigste verjaardag, guldig zinspeelde met de woorden: 'De bijdragen over de rederijkers zijn voor de zetter nog te doen, tenminste zolang er geen Nederlander opdaagt die zo ver in Wetenschap is gevorderd dat er méér voetnoten zijn dan tekst. Maar dat is nog niets vergeleken met de teksten van de rederijkers zelf...'; zie *Jaarboek De Fonteine* 1982-1983, p. 328.

(10) *Jaarboek De Fonteine* 1968, pp. 79-107 en 133-159.

van filologische acribie en praktische pedagogiek kenmerkte reeds Drewes' studie van het *Wilhelmus*.

Centraal in zijn werk is de gedachte: de rederijkers zijn 'anders' en dit anders-zijn heeft men te respecteren. Men schrijve hen dus niet naïefweg ónze gedachten en óns taaleigen toe en men beoordele hun literatuur niet, subjectief-esthetiserend, vanuit ons genre- en stijlbesef.⁽¹¹⁾ Het is juist de taak van de rederijkersstudie om de synchrone taal-, stijl- en denksystemen van de rederijkers en de wisselwerking tussen deze systemen in kaart te brengen. De meest aangewezen weg daartoe is de lectuur van zoveel mogelijk teksten ter herkenning van *patronen*, in de eerste plaats op lexicologisch en syntactisch vlak.⁽¹²⁾ In verschillende bijdragen heeft Drewes laten zien dat de meeste problemen waar commentatoren en vertalers van rederijkersteksten mee te kampen hebben, niet zozeer aan een van het Middelnederlands afwijkende woordenschat toe te schrijven zijn, maar veeleer aan een gebrekkig inzicht in 's rederijkers vindingrijkheid in het afleiden en combineren van woorden en in de stijlprincipes die daar aan ten grondslag liggen.⁽¹³⁾

Een voorbeeld. Onder het woord 'loden', een van de 23 lemmata in Drewes' eerste grote rederijkersartikel, wordt de volgende passage uit het in 1539 in Gent opgevoerde spel van *Nieukercke* toegelicht:

- (11) Zie vooral *Wilhelmus van Nassouwe...*, pp. 68-72, 225-8, 233; vgl. daar in de Inleiding naar aanleiding van de vraag naar het auteurschap: 'Wij kunnen aan het voorgeslacht *onze* vragen stellen, maar wij moeten allereerst oog, oor en hart hebben voor *zijn* vragen'; voorgaande stelling bepaalt ook de teneur van Drewes' kritiek op *Het gilde van de Blauwe Schuit* van Herman Pleij: 'Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen' en 'De Blauwe Schuit' in *De Nieuwe Taalgids* 74 (1981), 253-275 en 420-432 (vooral pp. 273-4 en 431); vgl. ook, in *TNTL* 100 (1984), p. 308, zijn kritiek op mijn gebruik van de (eigenlijk Huizinga's) term 'scabreuze allegorie': 'Deze typering slaat op *onze* taboesfeer, niet op het realistische, op het concrete gerichte, plastische taalgebruik van die tijd'. Zie nog Drewes, 'Het esbatement vant Gelt als allegorisch stuk I', in *Levende Talen* 250 (1968), pp. 478-9.
- (12) Ter verldaring van 'Ben ick vrij onverveerr' en 'Heb ick vrij onversaecht' bevat *Wilhelmus van Nassouwe...* op pp. 68-160 'een uitvoerige studie', eigenlijk een monografie op zichzelf, 'over het woord "vrij" in het zestiende-eeuwse Nederlands, waarin ongeveer 800 zinnen, uit teksten van 1480 tot 1602 systematisch verzameld, worden gerubriceerd en geanalyseerd': citeert naar de Inleiding in Drewes' verkorte versie, *Het Wilhelmus*, p. 5; uit deze woorden spreekt gerechtvaardigde trots over deze re weinig bekende studie. Zie, naast de hierna vermelde artikels uit 1955 en 1957, bijvoorbeeld ook de in een voetnoot verborgen systematische beschrijving van het gebruik van *gheduen(t)e* in *jaarboek De Fonteine* 1978-1979, deel I, pp. 113-4.
- (13) Vgl. over het verschijnsel van de zogenaamde 'dienstbare productiviteit' bij de rederijkers later ook C.F.P. Sutterheim in *Forum der Letteren* 22 (1981), pp. 68-73.

God heift ons wederomme gheboren gent
 In een levende hope, dit waerck wilt loden,
 Duer Christus verryzenesse vanden doden.

Het WNT (VIII, 2733, Aanm.) had, met verwijzing naar het figuurlijk gebruik van *in 't looden te lood*, hier voor *loden* de betekenis ‘in orde zijn, gelukken, slagen’ voorgesteld. Drewes ziet het eenvoudiger en inderdaad correct:

Loden betekent meten met het dieptelood, peilen. De syntactische structuur is weer typisch rederijks: een lijdend voorwerp voorop in een imperatieve zin met een verbum finitum; de imperatieve zin staat onderbrekend aan het eind van een versregel.

Er volgen nog enkele andere voorbeelden van de beschreven syntactische structuur ‘omdat deze constructie herhaaldelijk tot onjuiste vertalingen heeft geleid’.⁽¹⁴⁾

Een later artikel is geheel aan het naar aanleiding van ‘dit waerck wilt loden’ gesignaleerde verschijnsel van de veelal korte, vaak imperatieve *parenthetische* zin gewijd. Hier wordt nu ook de stilistische waarde van de zinsonderbreking (met betekenissen als ‘bedenk dit wel’, ‘let hier goed op’, ‘ronduit gezegd’ enz.) belicht. Er blijken interessante *individuele* verschillen te bestaan:

Jan van den Dale heeft in zijn *De Wre vander Doot* veel meer onderbrekingen in de eerste helft van de versregel dan Cornelis

(14) ‘Bijdrage tot een woordenboek van de rederijkerstaal’, in *TNTL* 73 (1955), pp. 122-3. B.H. Erné en L.M. van Dis verklaren ‘loden’ in hun uitgave van *De Gentse Spelen van 1539* (‘s-Gravenhage 1982, deel I, p. 201, v. 476) als ‘peilen, doorgronden’, met verwijzing, niet naar Drewes, maar naar J.J. Maks *Rhetoricaal Glossarium* (Assen 1959, p. 243). Mak heeft voor zijn in 1959 uitgegeven, maar reeds op 1 januari 1957 afgesloten *Glossarium* inderdaad met Drewes’ ‘Bijdrage...’ zijn voordeel kunnen doen (zie o.a. *Breyken, Droochscote, Trein, Wijnouwt* en *contentement* in *Rhet. Gloss.*, pp. 78, 136, 424, 521 en 542). Dit geldt niet meer voor Drewes’ hierna vermelde bijdragen uit 1957. In één ervan dankt Drewes Mak voor diens vertaling van ‘beschoven’ (*TNTL* 75 (1957), pp. 36-7; vgl. ‘later’ *Rhet. Gloss.*, p. 55). Drewes heeft overigens geregeld zijn waardering voor Maks *Glossarium* laten blijken: zie bijv. in ‘Het Antwerpse landjuweel van 1561’, in *Levende Talen* 227 (1964), p. 691; ‘*Den Spieghel der Salicheit van Elckerlyc...* ed. R. Vos’, in *Levende Talen* 255 (1969), p. 120 en ‘Een esbacement ter ere van keizer Karel V’, in *Jaarboek De Fonteyne* 1968, p. 145.

Everaert, terwijl de stopwoordjes *dunckt mi, docht mi, so mi docht* en aanvullingen als *riepick* en *sprackick* bij hem frequent zijn.

Met name uit het toneelwerk van Cornelis Everaert blijkt verder dat onderbrekende zinnen niet slechts voor regelvulling zorgen, maar het betoog ook levendiger en natuurlijker maken, waarbij de imperatieven ‘met woord en gebaar (!)’ steun aan het gesprek verlenen.⁽¹⁵⁾

‘Dit waerck wilt loden’ kan ten slotte ook gezien worden als een voorbeeld van wat Drewes het retorische ‘stijlprincipe van de huishoudelijke beeldspraak’ heeft genoemd, ‘de neiging om gemoedsgesteldheden, handelingen en voorwerpen te localiseren in de ruimte en te concretiseren’ door middel van ‘beelden, ontleend aan het leven van alledag’. Uitvoerig heeft hij dit taalcreatieve ‘in dingen denken’ van de rederijker geïllustreerd aan de hand van afleidingen van het woord *schoof* (met name: *schoven, beschoven, beschoof* en *ontschoven*).⁽¹⁶⁾ Elders wordt dan weer het ‘veelvuldig gebruik van *nooit* gevolgd door een comparatief of door *dus, zo* of *zulk*’ herkend als ‘een stilisticum, dat typisch past in de absolute en generaliserende stijl van de rederijkers’.⁽¹⁷⁾ Andere toepassingen daarvan zijn: het geliefde gebruik van sententies...

de vele zinnen met *hoe...*, *wie...*, *waer...*, *wat...*, *weir...*; de bepalingen met *niet om* (b.v. *verfrayen*); de generaliserende, dikwijls tegelijkertijd polariserende bepalingen als *oost west zuudt noort, achter en voren, binnen en buiten, bi nachte bi daghe* [...]; de generalisaties met *al* en *elc*. Didactisch en generaliserend zijn de vele conclusies, ingeleid door *dus* en *want* [...].⁽¹⁸⁾

- (15) ‘Om u behoet moet’, in *De Nieuwe Taalgids* 50 (1957), p. 330. Ik signaleer in dit verband ook even Drewes' bijzonder interessante bijdrage over het momentane aspect binnen de dramatische actie van constructies met ‘hola’: zie ‘Hola, ic hebber ghinder rwee bespiet...’, in *De Nieuwe Taalgids* 48 (1955), pp. 318-320.
- (16) ‘Enige bijzonderheden in het woordgebruik van de rederijkers’, in *TNTL* 75 (1957), pp. 28-9, 31-41. Vgl. nog voor andere voorbeelden van ‘rederijkersconcretisering en -visualisering’: ‘Een esbatement ter ere...’, p. 135; ‘Spel van Sinne (1561) van de Witte Acoleyen’, in *De Nieuwe Taalgids* 70 (1977), p. 310 en ‘Het interpreteren van godsdienstige spelen...’, p. 97.
- (17) Recensie van P.J. Meertens' editie van *Het Esbatement van den Appelboom* in *TNTL* 82 (1966), p. 308.
- (18) Recensie van D. Coigneau, *Refreinen in het zotte bij de Rederijkers*, deel I, in *TNTL* 98 (1982), p. 214.

Beide stijlprincipes, ‘concretisering’ en ‘generalisering’, kruisen elkaar in de allegorie. In verschillende bijdragen heeft Drewes voor een beter begrip van het allegorisch karakter van de rederijkersliteratuur geijverd. ‘De allegorische vorm is een *denkvorm* en geen uiterlijkheid; geen uitwendigheid alléén, los van het uitgebeelde of het uit te beelden denken zelf’.⁽¹⁹⁾ De allegorie is geen ‘verzinsel van de rederijkers’; zij stond integendeel in de héle middeleeuwse theologie en kunst centraal. Deze ‘vorm’ van christelijk-platoniserend denken is niet abstract, maar op de reële werkelijkheid en op geloofsfeiten betrokken.⁽²⁰⁾ Ook op het toneel creëert de allegorist geen bloedeloze abstracties.⁽²¹⁾ Het is juist ‘lust tot uitbeelding’ wat ‘het *gehele* allegorische toneel scheidt’ en dit vanuit het geloof dat ‘a truth condensed into a visual image was somehow nearer the realm of absolute truth than one explained in words’.⁽²²⁾

Alleen door een zéér eenzijdige behandeling van de gedrukte teksten van de zinnespelen kan men er toe komen de allegorische spelen schools, dor, verstandelijk en abstract te noemen. De vertoningen waren echter vol kleur en beweging en boden rijkelijk stof voor het oog en de fantasie. Het allegorische *vertoonde* spel was allesbehalve abstract.⁽²³⁾

Bij alle kleur en beweging ontleent de rederijker-allegorist zijn beelden en hun zin wél aan de traditie. Het is juist in het generatieve variëren op wat algemeen voorhanden is dat de stijlprincipes ‘concretisering’ en ‘generalisering’ samenkomen. Ik kan het niet laten Drewes' karakterisering van ‘de rederijker’, zoals die al in zijn *Wilhelmus van Nassouwe* te vinden is, geheel over te nemen:

De rederijker breidt analogice de *vormenschat* uit, maar zijn *beeldenschat* is conventioneel. Hij zoekt niet het nieuwe, het

(19) ‘Het Antwerpse landjuweel...’, p. 684.

(20) ‘Het esbatement vant Gelt als allegorisch stuk I’, in *Levende Talen* 250 (1968), pp. 468-9; zie ook ‘Den Spieghel der Salicheit van Elckerlijc...’, p. 88, 105.

(21) ‘Het esbatement vant Gelt... I’, pp. 478-9.

(22) Geciteerd naar E.H. Gombrich bij wijze van ‘behartenswaardige waarschuwing... voor iedereen die zich met rederijkerstoneel bezig houdt’: ‘Het Antwerpse landjuweel...’, p. 683. Vgl. nog de stelling, naar aanleiding van een toog: ‘Het uitbeeldend karakter van de zinnespelen moet men niet veronachtzamen’ in ‘Spel van Sinne (1561)...’, p. 309.

(23) ‘Het esbatement vant Gelt... I’, p. 485 (ook p. 478).

eigene, maar het bestaande, het algemene. Hij typeert niet met de eigen vondst, het nieuwe beeld, maar met het reeds aanvaarde. De rederijker vergelijkt met het bekende en varieert het bestaande op talloze manieren. Hij wordt niet moe het typische te herkennen en te noemen. Bijbel, klassieke mythologie en geschiedenis geven de geschakeerde beelden van de drie hoofdmomenten: dagelijks leven, liefde en dood (sterven en eeuwigheid), het zotte, het amoureuze, het vroede. Vandaar ook het overvloedige gebruik van de spreukachtige slotzinnen van vele strofen. De rederijker blijkt een onovertroffen meester in het formuleren van algemene waarheden. In elke situatie herkent hij het typische, het algemene. Zijn land lag in het raakvlak van twee culturen, zijn werk toont de invloed van beide.⁽²⁴⁾

De rederijderskunst, ‘een groot stuk volksopvoeding’, ‘een machtig communicatiemiddel en massamedium’, ‘midden in het culturele leven’ staand ‘en mede [...] door wetenschappelijk denken’ gevoed, laafde zich aan de christelijke traditie én de klassieke overlevering.⁽²⁵⁾ De belangrijkste verschuiving die binnen de rederijdersliteratuur ten opzichte van de (Latijns-)middeleeuwse traditie heeft plaatsgevonden, werd veroorzaakt door ontwikkelingen op kerkelijk, theologisch en religieus gebied van ca. 1520 af. De negentien spelen die in 1539 in Gent zijn opgevoerd, bieden een unieke dwarsdoorsnede van dit denken in beweging. Het is dan ook vooral aan de hand van deze spelen dat Drewes de geschiktheid van zijn synchronisch-‘taalkundige’ methode om tot een verantwoorde theologische plaatsbepaling van rederijdersliteratuur te komen, heeft aangetoond.⁽²⁶⁾ Los van elk hedendaags, confessioneel apriori, moet men in de eerste plaats uit

- (24) *Wilhelmus van Nassouwe...*, p. 52; vgl. nog p. 193 over de functie van de rederijdersvergelijking als classificering of ‘rubricering van het bijzondere geval’.
- (25) ‘Het Antwerpse landjuweel...’, p. 689; voor kritische bedenkingen over de scheiding tussen de rederijders en ‘de klassieken’ en over het zogenaamde ‘geuren’ van rederijders met slechts geringe en oppervlakkige kennis van de klassieken, zie: ‘Een esbatement ter ere...’, pp. 150-9.
- (26) Zie het reeds vermelde ‘Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne’ in het *Jaarboek De Fontaine 1978-1979*, deel I, en ‘Interpretatie van de Gentse spelen van 1539. Grenzen of onmacht van de filologie?’, in *TNTL 100* (1984), pp. 241-273. Zie daarnaast ook: *Wilhelmus van Nassouwe...*, pp. 182-4 (noot 1); ‘Het esbatement vant Gelt... II’, p. 625 (noot 7); ‘(Boekbespr.) John J. Parker, *The development of the Everyman drama from Elckerlyc to Hofmannsthal's Jedermann...*’, in *De Nieuwe Taalgids* 68 (1975), p. 330 en ‘Spel van Sinne (1561)...’, pp. 302, 308, 316-7 (noot 13).

de (spel)teksten zelf het theologische woorden- en begrippenmateriaal verzamelen. Het traceren van bijbelplaatsen zonder meer is niet voldoende; het gaat erom wélke bijbelteksten (eventueel uit wélke bijbelvertalingen) in wélk verband zijn gebruikt. Voor de uiteindelijke plaatsbepaling is natuurlijk evenzeer een grondige kennis van de zestiende-eeuwse controversetheologieën en hun onderscheiden woord- en bijbelgebruik vereist.⁽²⁷⁾ In verschillende Gentse spelen blijken taalkundige gegevens naar de nieuwe, voornamelijk door Luther gecreëerde, theologische terminologie te voeren. Drewes concludeert dan ook dat rederijkers rond 1539, meer dan men vanuit een hedendaagse, calvinistisch of rooms gekleurde terugblik zou kunnen of willen (h)erkennen, met de theologie van *Luther* bekend zijn geweest.⁽²⁸⁾

Drewes besluit één van zijn artikels met de woorden: ‘Ik hoop hiermee te hebben bijgedragen tot het begrijpen van een denkwereld, die velen vreemd is en tot de kennis van een taal, waarvan de finesses ons niet eigen zijn’.⁽²⁹⁾ Het hier gestelde doel kan men voor zijn héle werk over de rederijkers laten gelden. Alleen heeft hij zich, ten opzichte van zijn lezers, met de term ‘hoop’ al te bescheiden of, voor één keer, onzorgvuldig uitgedrukt, want hoop die ‘gezien’ kan worden, *is* geen hoop. De bijdragen van Drewes bevorderen immers metterdaad het inzicht in de denkwereld van de rederijkers en ze maken hun taalgebruik ook werkelijk herkenbaar.

In het voorgaande heb ik de krachtlijnen en de consistentie van Drewes' onderzoek willen tonen, maar aan de rijkdom van materiaal en ideeën die in zijn bijdragen, tot in de voetnoten, is opgetast, heb ik geen recht kunnen doen. Wie ten volle van de vruchten van

(27) Reeds in zijn *Wilhelmus van Nassouwe...* (tweede hoofdstuk) wist Drewes de strekking van het lied met theologische gegevens (met name het 20ste hoofdstuk van het vierde boek van Calvijns *Institutie*) nader te preciseren: vgl. F. Kossmann in *Museum* 52 (1947), kol. 124-5 en C. Rooker in De Gier (ed.), *Het Wilhelmus in artikelen*, pp. 295-325.

(28) Zie ‘Het interpreteren van godsdienstige spelen...’, vooral pp. 9, 26, 54, 76-7, 79-81, 98 (noot 42), 117, 122 en ‘Interpretatie van de Gentse spelen...’, vooral pp. 254-5, 272. Indirect en ex negativo blijkt de waarde van Drewes' historisch-theologische taalonderzoek uit de afwezigheid van argumentatie waarmee het door B.A.M. Ramakers opzij wordt geschoven in *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam 1996, p. 246.

(29) ‘Het esbatement vant Gelt... II’, p. 624.

Drewes' jarenlange omgang met de rederijkers wil genieten, zal zijn verspreide opstellen zélf moeten lezen.⁽³⁰⁾ Hier en bij De Ru vindt men ze vermeld: 'wilt loden dit waerck'!

- (30) Naast de reeds vermelde, zie men nog de volgende bijdragen: 'De horens van een rivier. Vondel als dichter bij de klassieken in de leer', in *De Nieuwe Taalgids* 47 (1954), pp. 99-107; 'Zijn biechtvader bepissen onder de galge', in *TNTL* 74 (1956), p. 64; '(boekbespr.) W.A. Ornée, *De zin in het Nederlands proza en de poëzie van Philips van Marnix... Een syntactisch-stilistische analyse*', in *TNTL* 76 (1958), pp. 142-6; '(boekbespr.) W.M.H. Hummelen, *De Sinnekens in het Rederijkersdrama*', in *Museum* 64 (1959), pp. 166-8; 'Een tot dusver onbekend gebleven wellusteling achterhaald', in *De Nieuwe Taalgids* 54 (1961), pp. 163-5; 'Op me siel Godts', in *TNTL* 84 (1968), pp. 107-11; 'Zinderises, hell's public prosecutor. Origin, name and function', in *Neophilologus* 53 (1969), pp. 257-60; 'Latin poems in the so called Anna Bijns ms. A', in *Neophilologus* 54 (1970), pp. 113-8; 'Een bijzondere orde van cruysbroers', in *De Nieuwe Taalgids* 69 (1976), pp. 312-4 en 'Een houtken smale daer een nachtegale seven jaer up ghesonghen heeft', in *De Nieuwe Taalgids* 70 (1977), p. 458.

Bestuur van De Fonteine

Prinselijk euverdeken:

barones R.C. Buysse

Eed:

Flor. Demedts, hoofdman
Antonin van Elslander, redacteur van het Jaarboek
Arthur Metdepenninghen, ere-griffier
Jan Hoeckman, penningmeester
Alber Leyns, archivaris
Gabriel Rabau, wapenheraut
Dirk Coigneau, griffier en redacteur van het Jaarboek
Werner Waterschoot, redacteur van het Jaarboek

Corresponderende bestuursleden:

België:

E. van Autenboer
L. Roose (†)
F. Bekaert
A.E. Keersmaekers

Nederland:

B.H. Erné (†)
C. Kruyskamp (†)
W.M.H. Hummelen
J.B. Drewes (†)
Herman Pleij

Noorwegen:

K. Langvik-Johannessen